

3 | 2014

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Slovanské historické studie (39, 2014)
Slavonic Historical Studies

Ročník 100 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopis kategorie INT2 a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities (ERIH) as INT2 Sub-Category (international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries).

Vážení čtenáři,

jistě jste si všimli, že při příležitosti vydání 100. ročníku vyšel v tomto roce *Slovanský přehled* v nové, modernější a pro uživatele i komfortnější grafické podobě. Napříště budou vycházet v průběhu roku dvě standardní čísla *Slovanského přehledu* a v závěru roku číslo 3 – *Slovanské historické studie*.

Redakce

Dear Readers

You have certainly noticed that on the occasion of issuance of the 100th volume, this year's journal, *Slavonic Review* was published in a newer, more modern and more user-friendly graphical form. From now on, two standard issues of *Slavonic Review* will be published every year and issue no. 3 – *Slavonic Historical Studies* will be released at the end of the year.

Editorial board

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2014

ISSN 0037–6922

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

- PRAŽÁKOVÁ Kateřina – STERNECK Tomáš
„Rychlejší než větry, hbitější než všichni zajíci“ 473
Útěk Jindřicha z Valois z Polska v pamfletu z roku 1574
*“Faster than the Winds, More Fleet-Footed than all the Hares”
The Escape of Henry III of Valois from Poland in the 1574 Pamphlet*
- ПРАЖАКОВА Катержина – ШТЕРНЕК Томаш
„Быстрее ветров, проворнее всех зайцев“
Бегство Генриха Валуа из Польши в памфлете 1574 г.
- KUDĚLA Jiří 499
Zemědělstí kolonisté z českých zemí v Bosně a Hercegovině
na konci 19. století
*Agricultural Colonists from the Czech Lands in Bosnia
and Herzegovina at the End of the 19th Century*
- КУДЕЛА Йиржи
*Земледельческие колонисты из чешских земель в Боснии
и Герцеговине в конце XIX в.*
- SLAVÍK Daniel 561
Katoličtí Srbové z oblasti Dubrovníku a Dalmácie
Catholic Serbs from the Region of Dubrovnik and Dalmatia
- СЛАВИК Даниел
Католические сербы из области Дубровника и Далмации

ŠKERLOVÁ Jana

Politická opozice v Království SHS (Jugoslávii) v letech 1929–1931
a postoj Československa

593

*Political Opposition in the Kingdom of SHS (Yugoslavia) 1929–1931
and the Stance of Czechoslovakia*

ШКЕРЛОВА Яна

*Политическая оппозиция в Королевстве сербов, хорватов и словенцев
(Югославии) в 1929–1931 гг. и позиция Чехословакии*

MAREK Martin

Bouřlivá léta: Baťovské podnikatelské aktivity v širší střední Evropě
za druhé světové války

629

*Tempestuous Years: Bata's Business Activities in Wider Central
Europe during the Second World War*

МАРЕК Мартин

*Бурные годы. Батевская предпринимательская деятельность
в средней Европе (в широком смысле) во время второй мировой войны*

ÚVODEM

Slovanské historické studie tvoří již pátým rokem součást *Slovanského přehledu*. Ten letos dosáhl stého ročníku. Při této příležitosti se změnila podoba obálky i vnitřní struktura *Slovanského přehledu*. Změnu doznala i periodicitu vydávání časopisu, *Slovanské historické studie* nově vycházejí jako jeho třetí číslo. Letošní *Slovanské historické studie* – připravené fakticky již po třicáté deváté – přináší opět pět původních statí o dějinách východní a jihovýchodní Evropy.

Společná práce Kateřiny Pražákové a Tomáše Sternecka „*Rychlejší než větry, hbitější než všichni zajíci*“. Útěk Jindřicha z Valois z Polska v pamfletu z roku 1574 detailně interpretuje dosud nepublikovaný latinsky psaný text, který pojednává o situaci v Polsko-litevském státě po útěku neúspěšného krále Jindřicha z Valois. Ten se uskutečnil v noci z 18. na 19. června 1574. Součástí příspěvku je i edice dokumentu, která analyzovaný pramen zpřístupňuje dalším badatelům.

Studie Jiřího Kuděly *Zemědělství kolonisté z českých zemí v Bosně a Hercegovině na konci 19. století* se zabývá zemědělskou kolonizací Bosny, kterou v závěru 19. století organizovala rakousko-uherská vláda a do níž se přihlásila mj. také více než stovka českých rodin z Čech, Moravy a z oblasti ruské Volyně. Cílem akce bylo napomoci akulturaci a většímu ekonomickému rozvoji tehdejší zaostalé Bosny. Práce se opírá o původní archivní materiál, který autor získal výzkumem v Archivu Bosny a Hercegoviny v Sarajevu.

Příspěvek Daniela Slavíka *Katoličtí Srbové z oblasti Dubrovníku a Dalmácie* se věnuje otázce zformování, rozvoje a zároveň i pozdějšího zániku komunity římskokatolických Srbů, kteří byli zhruba od 40. let 19. století až do druhé světové války početně sice nevelkým, ale politicky poměrně důležitým elementem v oblasti Dalmácie, zejména v její jižní části. Autor se pokouší vysvětlit etnické kořeny této komunity, její poměr k pravoslavným Srbům, Chorvatům a ke katolické církvi.

Stat' Jany Škerlové *Politická opozice v Království SHS (Jugoslávii) v letech 1929–1931 a postoj Československa* se snaží na základě pramenného výzkumu provedeného v českých a zahraničních archivech o zmapování struktury politické opozice v Jugoslávii v období od vyhlášení královské diktatury v lednu 1929 do vydání oktrojované ústavy v září 1931. Jádrem článku je analýza postoje Československa, tehdejšího významného spojence královské Jugoslávie, k tamní opozici.

Martin Marek zaznamenává a hodnotí ve studii s názvem *Bouřlivá léta: Baťovské podnikatelské aktivity v širší střední Evropě za druhé světové války* vývoj a proměny podnikání koncernu Baťa za druhé světové války na území Maďarska, Ru-

munska, Bulharska a někdejší Jugoslávie. V práci jsou rekonstruovány institucionální a personální vazby mezi mateřskou společností ve Zlíně, jednotlivými dceřinými společnostmi působícími ve sledovaných zemích a rovněž s některými spřízněnými finančními centry sídlícími ve Švýcarsku a Spojených státech.

Redakce

FOREWORD

Now for the fifth year, *Slavonic Historical Studies* is included as part of *Slavonic Review*, which issued its one hundredth annual volume this year. On this occasion the form of the jacket as well as the internal structure of *Slavonic Review* has changed. The periodicity of the journal's publication is also changing, as *Slavonic Historical Studies* is now coming out as its third issue. This year's *Slavonic Historical Studies* – which was now actually prepared for the thirty-ninth time – again brings its readers five original papers on the history of East and Southeast Europe.

The jointly-authored article by Kateřina Pražáková and Tomáš Sterneček, “*Faster than the Winds, More Fleet-Footed than all the Hares*”: the Escape of Henry III of Valois from Poland in the 1574 Pamphlet, provides a detailed interpretation of the heretofore unpublished Latin text that addresses the situation in the Polish-Lithuanian state after the flight of the unsuccessful King Henry III of Valois. This event took place during the night of the 18th to the 19th of June, 1574. An integral part of this contribution is also an edition that makes the source herein analyzed available to interested researchers.

The study by Jiří Kuděla entitled *Agricultural Colonists from the Czech Lands in Bosnia and Herzegovina at the End of the 19th Century* examines the agricultural colonization of Bosnia that was organized by the Austro-Hungarian government at the end of the 19th century, and which more than one hundred Czech families from Bohemia, Moravia and the Russian Volhynia region volunteered to join. The goal of this program was to assist the acculturation and overall economic development of Bosnia, which at that time was underdeveloped. This work is based upon original archival material that the author accessed in the Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo.

Daniel Slavík's contribution, *Catholic Serbs from the Region of Dubrovnik and Dalmatia*, is dedicated to the matter of the formation, development, and subsequent demise of a community of Roman Catholic Serbs. From approximately the 1840s all the way until the Second World War this group, although they were not numerically strong, represented a fairly important element in the politics of the region of Dalmatia, particularly in its southern part. The author attempts to elucidate the ethnic roots of this community, and their relations with Orthodox Serbs, Croats, and the Catholic Church.

On the basis of research into source materials undertaken in Czech and foreign archives, Jana Škerlová's paper *Political Opposition in the Kingdom of SHS*

(Yugoslavia) 1929–1931 and the Stance of Czechoslovakia attempts to map out the structure of the political opposition in Yugoslavia during the period from the proclamation of a royal dictatorship in January 1929 until the issuing of the octroi constitution in September 1931. The core of the article is an analysis of the positions of Czechoslovakia, which was at that time a significant ally of royal Yugoslavia, to the opposition groups there.

Martin Marek chronicles and evaluates the development and transformations in the business activities of the Baťa concern during the Second World War within the territories of Hungary, Romania, Bulgaria and the former Yugoslavia in his study bearing the title *Tempestuous Years: Baťa's Business Activities in Wider Central Europe during the Second World War*. This work also reconstructs the institutional and personal ties between the controlling company in Zlín, individual subsidiary companies acting in the countries that were analyzed in this study, and with certain related financial centers with headquarters in Switzerland and the United States.

Editors

STUDIE

„Rychlejší než větry, hbitější než všichni zajíci“
Útěk Jindřicha z Valois z Polska
v pamfletu z roku 1574

KATEŘINA PRAŽÁKOVÁ

Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

TOMÁŠ STERNECK

*Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha***“Faster than the Winds, More Fleet-Footed than all the Hares”****The Escape of Henry III of Valois from Poland in the 1574 Pamphlet**

This study discusses a pamphlet written in Latin in the year 1574 which had until now remained unpublished and has been preserved in the State Regional Archives in Třeboň in the collection *Historica Třeboň*. The unknown author of the rhyming text entitled *De obitu Caroli IX, Galliarum regis, et de Henrico, Polonorum rege* was reacting to the situation in the Polish-Lithuanian state after the flight of Henry III of Valois during the night of the 18th to the 19th of June, 1574. This episode was evaluated in context of the history of the French Valois dynasty, against whose members the author adopted a sharply critical stance (among other things, he emphasizes their share in the bloody St. Bartholomew's Day massacre in August 1572). However, he presents the Polish aristocrats in a positive light: in the pamphleteer's conception they were denying the undeserving King Henry the opportunity to

advance a bad form of government. This study offers a detailed interpretation of the pamphlet within the wider context of Polish-Lithuanian union relations to the Habsburg Monarchy and the Kingdom of France in the period of the contest for the Polish crown (1572–1573). An integral part of this contribution is also an edition that makes the source herein analyzed available to interested researchers. In particular, historians who are concerned with topics relating to early modern political thinking, communication and public relations can draw upon it.

Key words: Polish-Lithuanian union, royal election 1572–1573, early modern public relations

Členové rožmberského rodu, kteří patřili po několik staletí k nejmocnějším šlechticům v Českém království, spravovali obrovskou doménu, vedli korespondenci s mnoha předními osobnostmi a získávali zprávy ze všech koutů tehdy známého světa.¹ Písemnosti, jež s těmito činnostmi souvisely a dochovaly se až do současnosti, spravuje Státní oblastní archiv Třeboň. V něm byla převážná část cenných dokumentů z bývalého rožmberského rodinného archivu zařazena do sbírky *Historica Třeboň*.² Nalézají se v ní četné zpravodajské materiály z 16. století, stejně jako podklady k diplomatickým misím nejvlivnějšího člena tohoto rodu – Viléma z Rožm-

1 Ke zpravodajským sítím členů rožmberského rodu srov. Jaroslav PÁNEK, *Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance*, Praha 1989, s. 161–162; TÝŽ, *Petr Vok z Rožmberka. Život renesančního kavalíra*, Praha 2010 (2. vydání), s. 158; TÝŽ, *Vilém z Rožmberka. Politik smíru*, Praha 2011 (2. vydání), s. 263–264; Zdeněk ŠIMEČEK, *Počátky novinového zpravodajství a novin v českých zemích (Do devadesátých let 18. století)*, Brno 2011, s. 79–93; TÝŽ, *Rožmberské zpravodajství o nových zemích Asie a Afriky v 16. století*, *Československý časopis historický* 13, č. 3, 1965, s. 428–443; Kateřina PRAŽÁKOVÁ, *Obraz polsko-litevského státu a moskevského velkoknížectví v raně novověkém zpravodajství české šlechty (1450–1618)*, České Budějovice 2013 (Díseřtační práce); TÁŽ, *Das kommunikative Bild Ostmitteleuropas und des osmanischen Reichs in der Zeitungssammlung der letzten Rosenberger*, *Frühneuzeit-Info* 21, 2010, s. 180–197; TÁŽ, *Obraz livonské války v psaných novinách rožmberského zpravodajství*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (eds.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007 (= *Opera historica* 12), s. 13–32.

2 Ke vzniku sbírky *Historica* Václav HADAČ – Josef HANESCH – Vladimír HAŠEK a kol., *Státní archiv v Třeboni. Průvodce po archivních fondech, II*, Praha 1958, s. 88–136. Nejnovější edice pramenů *Historica Třeboň 1526–1547. Listy, listiny a jiné prameny k politickým dějinám období zrodu habsburské monarchie, I. Písemnosti z let 1526–1535*, Tomáš Sterneck (ed.), Praha 2010.

berka. Náležely mezi ně císařské instrukce, diplomatické návrhy, zprávy různých informátorů i propagační materiály.³

Jedním z nich je veršovaný latinský text nadepsaný *De obitu Caroli IX, Galliarum regis, et de Henrico, Polonorum rege*, který se nejprve vrací k tragickým momentům z (tehdy nedávných) dějin francouzského panovnického domu a poté přechází k situaci v Polsko-litevském státě po útěku Jindřicha z Valois v noci z 18. na 19. června 1574.⁴ Neznámý autor se v obratně stylizovaném dílku básnickou formou obrací přímo na dva příslušníky dynastie: v první části na zemřelého francouzského krále Karla IX., v části druhé na jeho mladšího bratra, z Polska uprchlého Jindřicha. S ohledem na ostře kritické vyznění textu, v němž nalezneme řadu tvrdých výpadů na adresu panovníků z rodu Valois, můžeme o skladbě hovořit jako o hanopisu. V pozitivním světle naopak autor představil polské pány, kteří v jeho pojetí nedali nehodnému králi Jindřichovi příležitost k rozvinutí špatného způsobu vlády. Takové hodnocení nastalé situace nebylo v 70. letech 16. století běžné. Vleklost předchozích královských voleb a sebevědomí, které při nich polská šlechta projevila, způsobily, že zvláště v habsburské monarchii kolovala taková ličení, jež Jindřichův kvapný odjezd přičítala na vrub špatným vlastnostem Poláků a Litevců.⁵ Jako cenný příklad propagační publicistiky nabízející poněkud jiný pohled na situaci Polsko-litevského státu, než jaký byl zpravidla ve střední Evropě přijímán, si písemnost zasluhuje zvláštní pozornost.

Protože zmíněný text představuje pozoruhodné dílko nejen co do svého celkového vyznění, nýbrž také s ohledem na osobité výroky a zajímavé interpretace jednotlivých událostí, bylo rozhodnuto zpřístupnit ho v plném rozsahu. Cenu sledovaného dokumentu zvyšuje již připomenutá skutečnost, že se autor nesoustředil pouze na krátkodobé panování Jindřicha z Valois v Polsko-litevském státě, nýbrž shrnul i významné momenty z předchozí historie francouzské královské rodiny. A jelikož pisatele co do jeho konfesijní orientace můžeme s jistotou považovat za protestanta, vypovídají jeho výroky mnohé o myšlenkovém světě nekatolíků ze střední Evropy, zejména pak do jaké míry byli ti z nich, kteří se zajímali o širší kontext veřejného dění, informováni o klíčových událostech evropské politiky a jak se k nim stavěli. Z připojené edice tak budou moci čerpat především badatelé, zabývající se různými aspekty raně novověkého politického, respektive nábožensko-poli-

3 Obsáhlé soubory diplomatických písemností spjatých s volbami nového polského krále v letech 1573 a 1575 obsahují např. soubory uložené ve Státním oblastním archivu v Třeboni (SOA Třeboň), Historica Třeboň, sign. 4834/1–64 a 5399/1–56.

4 SOA Třeboň, Historica Třeboň, sign. 4834/31.

5 Podrobněji K. PRAŽÁKOVÁ, *Obráz*, s. 91–93.

tického, myšlení, komunikace a propagační publicistiky. Při analýze otištěného dokumentu se mj. budeme zabývat rovněž některými stereotypními hodnoceními, jež provázela kontakty mezi obyvateli Římsko-německé říše, Polsko-litevského státu a Francie. Nabízí se též jeho srovnání s dalšími texty, jež se zabývaly útekem nedávno zvoleného polského krále a kterým dosud nebyla věnována patřičná pozornost.⁶

Polské královské volby v evropské historiografii

Z hlediska české historiografie představuje období polských královských voleb problematiku, která byla dosud probádána poměrně jednostranně. Při popisech situace, jež nastala po smrti Zikmunda II. Augusta, se totiž pozornost tradičně zaměřovala na diplomatické aktivity Viléma z Rožmberka, zatímco vlivnější a pravděpodobnější kandidatury bývaly pojednány povětšinou jen zběžně. O pozici habsburského rodu, v jehož prospěch působil jihočeský velmož během svého pobytu v Polsku od léta 1572 do jara 1573, se čeští badatelé ještě zmiňovali, avšak vzestupem francouzské kandidatury se příliš nezabývali. Nezkoumali též období následující po volbě Jindřicha z Valois v květnu 1573. Při líčení druhého polského interregna se opět soustředili na osobu jihočeského velmože, který vedl s některými polskými šlechtici tajná jednání o možnosti usednout na královský trůn. Tato tendence byla logická, neboť pojednání o průběhu polských královských voleb tvořila často součást prací, jež se primárně zabývaly historií rožmberského rodu. Klasickým dílem tohoto typu je životopisné pojednání *Poslední Rožmberkové* z pera Jaroslava Pánka, nověji aktualizované formou samostatných biografí, z nichž je z našeho hlediska relevantní svazek věnovaný Vilémovi z Rožmberka.⁷ Stručněji se o jednáních Viléma z Rožmberka v Polsku zmínili také František Kavka a Alois Míka.⁸ Spleťtá diplomatická hra, v jejímž rámci prosazoval Vilém z Rožmberka nejprve

6 Pozoruhodný hanopis *Das die Polläckben narren sein* vydal Oswald BAUER, *Pasquille in den Fuggerzeitungen. Spott- und Schmähdgedichte zwischen Polemik und Kritik (1568–1605)*, Wien – München 2008, s. 29–31. Některé tištěné texty z polských archivů jsou zpřístupněny na webových stránkách Digital Library of Polish and Poland-Related News Pamphlets, které vytvořila Fakulta žurnalistky a politických věd Varšavské univerzity – <http://cbdu.id.uw.edu.pl/>, (15. prosince 2013). Jiné dobové komentáře však patrně dosud leží nepovšimnuty v archivech.

7 J. PÁNEK, *Poslední Rožmberkové*, s. 164–175; TÝŽ, *Vilém z Rožmberka*, s. 266–280.

8 František KAVKA, *Zlatý věk Růží. Kus české historie 16. století*, České Budějovice 1966, s. 114–116 a Alois MÍKA, *Osud slavného domu. Rozkvět a pád rožmberského dominia*, České Budějovice 1968, s. 142 a 186.

kandidaturu Habsburků a později svou vlastní, byla též podrobně vylicena ve studiích Jana Kořána a Miroslava Slacha.⁹ Nejnověji pak byly polské královské volby sledovány z pohledu české šlechty v publikaci *Světy posledních Rožmberků*.¹⁰

Snaha neomezit se na vztahy mezi Polsko-litevským státem a Českým královstvím, nýbrž postihnout všechny významné aspekty, jež ovlivňovaly soupeření o polský trůn, je patrná v dílech Josefa Macůrka. Ačkoliv na nich pracoval ještě v době druhé světové války, nebylo zatím jeho vylicení osudů Polského království ve středověku a raném novověku v české historiografii překonáno.¹¹ Nové syntézy Miloše Řezníka jsou totiž příliš zhuštěné na to, aby zmíněnou problematiku postihly v potřebné šíři.¹² Jako příspěvky českého výzkumu z poslední doby je třeba uvést především dvě studie Václava Bůžka, který představil zajímavé volební polemiky.¹³ Tento přístup zaměřený na dobovou publicistiku dále rozvinula Kateřina Pražáková. V části své disertační práce nastínila, jakou představu si o zápolení různých mocenských uskupení při polských královských volbách mohli udělat odběratelé psaných novin. Vycházela přitom zvláště ze zpravodajství posledních Rožmberků.¹⁴ Cenné postřehy přinesly nedávné studie Pavla Bočka, Tomáše Knoze a Jaroslava Pánka, které jsou zaměřeny na proměny česko-polských vztahů a sledují je mj. v souvislosti se zmíněnými královskými volbami.¹⁵

Obdobně jako čeští historikové analyzovali při výzkumu polských bezkráloví především roli Viléma z Rožmberka, sledovali jejich němečtí či rakouští kolegové zvláště kandidaturu habsburskou. Klíčové práce vyšly z pera Almut Bues a Christo-

9 Jan KOŘÁN, *Vilém z Rosenberka. Kandidát trůnu polského a jeho poselství do Polska*, Časopis českého musea 40, 1866, s. 197–202 a Miroslav SLACH, *Kandidatura Viléma z Rožmberka na polský trůn v l. 1573–1575*, Jihočeský sborník historický 33, 1964, s. 130–148.

10 Václav BŮŽEK a kol., *Světy posledních Rožmberků*, Praha 2011, s. 96–110.

11 K období polských královských voleb ve stěžejní práci Josef MACŮREK, *Dějiny polského národa*, Praha 1948, s. 122–123 a obsírněji TÝŽ, *Čechové a Poláci v 2. pol. XVI. stol. (1573–1589). (Tři kapitoly z dějin česko-polské politické vzájemnosti)*, Praha 1948, s. 35–113.

12 Miloš ŘEZNÍK, *Polsko*, Praha 2002 a TÝŽ, *Dějiny Polska v datech*, Praha 2010.

13 Václav BŮŽEK, *Dvojitý obraz Polska v politické satíře z poloviny sedmdesátých let 16. století*, in: Wojciech Iwańczak – Ryszard Gładkiewicz (eds.), *Polaków i Czechów wizerunek wzajemny (X–XVII w.)*, Wrocław – Warszawa 2004, s. 169–180 a TÝŽ, „*Od Rakous a od Moskvy zbav nás, Pane Bože, všechny*“. *K projevům sarmatismu v polsko-litevské unii po vyměnění Jagellonců*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, Studia Historica 55, 2003, s. 137–143.

14 K. PRAŽÁKOVÁ, *Obraz*, s. 76–86.

15 Pavel BOČEK – Tomáš KNOZ, *Polska okresu nowożytnego a czeska wiedza historyczna (do końca XVII wieku)*, Historia Slavorum Occidentis 1, 2011, s. 99–134 a Jaroslav PÁNEK, *Český obraz Poláků v předbělohorské době*, in: W. Iwańczak – R. Gładkiewicz (eds.), *Polaków i Czechów wizerunek wzajemny (X–XVII w.)*, s. 155–168.

pha Augustynowicze.¹⁶ Všemi zvažovanými kandidaturami se naopak velmi podrobně zabývali polští historikové. Průběhu královských voleb po vymření Jagellonců věnovali obsáhlé kapitoly jednak v rámci velkých dějin polského státu,¹⁷ jednak v rámci životopisů zúčastněných osob. Mezi typické příklady náleží biografie Anny Jagellonské od Marie Bogucky, Jana Zamojského od Stanislava Grzybowského či Štěpána Báthoryho od Jerzyho Besaly.¹⁸ Samostatnou monografii o složitém zápase a zájmech jednotlivých frakcí vydal Stefan Gruszecki.¹⁹ Aktivitu habsburských vyslanců sledoval Henryk Gmiterek.²⁰ Na vítěznou francouzskou kandidaturu, která se netěšila zájmu českých, rakouských ani německých historiků, se zaměřili Stanisław Grzybowski a Maciej Serwański. Zatímco Stanisław Grzybowski vytvořil populárně naučný životopis Jindřicha z Valois, představil Maciej Serwański královo působení v Polsko-litevském státě v širokých souvislostech evropské politiky.²¹

Čerpal přitom z četných pramenů a ovlivnily ho též práce francouzských historiků. Ti se polskou epizodou museli zabývat pokaždé, když popisovali politiku Francie ve druhé polovině 16. století nebo sestavovali životopis krále, který usedl na trůn jako Jindřich III. Mezi nejvýznamnější z nich náleží Pierre Champion, Philippe Erlanger, Pierre Chevallier, Jean-François Solnon a Michel Pernot.²² Z nich věnoval

-
- 16 Almut BUES, *Die habsburgische Kandidatur für den polnischen Thron während des Ersten Interregnums in Polen 1572/73*, Wien 1984 a Christoph AUGUSTYNOWICZ, *Die Kandidaten und Interessen des Hauses Habsburg in Polen-Litauen während des zweiten Interregnums 1574–1576*, Wien 2001.
 - 17 Urszula AUGUTYNIĄK, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 521–540; Andrzej CHWAŁBA – Tomasz KIZWALTER – Tomasz NAŁĘCZ – Andrzej PACZKOWSKI – Henryk SAMSONOWICZ – Jacek STASZEWSKI – Janusz TAZBIR – Andrzej WYCZAŃSKI, *Polska na przestrzeni wieków*, Warszawa 2007, s. 178–182 a Mariusz MARKIEWICZ, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2006, s. 384–393.
 - 18 Maria BOGUĆKA, *Anna Jagiellonka*, Warszawa 1964, zvláště s. 88–127; Stanisław GRZYBOWSKI, *Jan Zamojski*, Warszawa 1994, s. 38–77 a Jerzy BESALA, *Stefan Batory*, Warszawa 1992, s. 77–103.
 - 19 Stefan GRUSZECKI, *Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1573)*, Warszawa 1969.
 - 20 Henryk GMITEREK, *Lublińska epizoda mise Viléma z Rožmberka do Polska v době bezkráloví v letech 1572–1573*, in: Jiří Malíř – Pavel Marek (eds.), *Andros Probabilis. Sborník prací přátel a spolupracovníků prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., k jeho 70. narozeninám*, Olomouc 2005, s. 403–411 a TÝŽ, *Związki intelektualne polsko-czeskie w okresie Odrodzenia (1526–1620)*, Lublin 1989.
 - 21 Stanisław GRZYBOWSKI, *Henryk Walezy*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1985 a Maciej SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy w Polsce. Stosunki polsko-francuskie w latach 1566–1576*, Kraków 1976.
 - 22 Pierre CHAMPION, *La jeunesse d'Henri III, I–II*, Paris 1941–1942; TÝŽ, *Henri III, roi de Pologne, I–II*, Paris 1943–1951; Philippe ERLANGER, *Henri III*, Paris 1948; Pierre CHEVALLI-

krátkodobému panování Jindřicha v Polsku největší prostor Pierre Champion, jenž v díle *Henri III, roi de Pologne* čerpal z dobové korespondence²³ i ze starší, avšak faktograficky velmi bohaté práce Emmanuela Henriho Victurniena, markýze de Noailles.²⁴ Z hlediska podrobného přehledu politických událostí a jejich souvislostí nebyla Championova díla dosud překonána. Historici, již se později zabývali osobou Jindřicha z Valois, obohatili pohled na tuto postavu především o téma dobové kultury a běžného života.²⁵

Soupeření o polskou korunu v letech 1572–1573

Ačkoliv se výše zmínění badatelé rozcházeli ve svých závěrech o charakterech klíčových osobností, jež se zapojily do boje o polský trůn, stejně jako v teoriích, jaké skutečnosti ovlivnily šlechtické shromáždění při klíčové volbě, shodovali se v popisu hlavních událostí. Ty proti sobě od počátku postavily jako nejvýznamnější protivníky habsburskou monarchii a Francouzské království. Představitelé panovnických dvorů obou zemí, jež spolu dlouhodobě soupeřily o vliv na evropskou politiku, se od šedesátých let 16. století stále více zaměřovali na Polsko-litevský stát. Připravovali se na aktivní zásah do interregna, jehož pravděpodobnost výrazně narůstala. Vzhledem k tomu, že polskému králi Zikmundovi II. Augustovi neporodila potomka žádná z jeho tří manželek ani četných milenek, panovaly značné pochybnosti o jeho plodnosti.²⁶ Možnost narození legitimního dědice nadto snižovala skutečnost, že panovník nemohl uzavřít další sňatek. Jeho třetí manželka Kateřina Habsburská totiž nezemřela, nýbrž po neshodách opustila Polsko. Na zneplatnění

ER, *Henri III. Roi shakespeareien*, Paris 1985; Jean-François SOLNON, *Henri III. Un désir de majesté*, Perrin, 2001 a Michel PERNOT, *Henri III, le roi décrié*, Paris 2013. Na vládu Jindřicha III. ve Francii a příčiny jeho zavraždění se soustředil Nicolas Le ROUX, *Un régicide au nom de Dieu. L'assassinat d'Henri III (1er août 1589)*, Paris 2006.

23 Korespondence Jindřicha z Valois a jeho poradců, kterou Pierre Champion shromáždil, byla vydána v několikavazkovém souboru *Lettres de Henri III, roi de France, recueillies par Pierre Champion, publiées avec des compléments, une introduction et des notes pour la Société de l'Histoire de France (Legs Pierre Champion) par Michel François, I–VI*, Paris 1959–2006.

24 Emmanuel Henri VICTURNIEN, markýz de NOAILLES, *Henri de Valois et la Pologne en 1572*, Paris 1867.

25 Jacqueline BOUCHER, *La cour de Henri III*, Rennes 1986.

26 Jedna z posledních králových milenek Barbara Gižanka sice tvrdila, že Zikmund II. August je otcem její dcery Barbory, avšak příslušníci dvora tomu na rozdíl od stárnoucího panovníka nevěřili. Podrobněji Stanisław CYNARSKI, *Zygmunt August*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2004, s. 199–201.

manželství však neměla zájem a dosáhnout ho proti její vůli bylo velmi obtížné, neboť byla sestrou císaře Maxmiliána II.

Představitelé habsburské monarchie i Francouzského království usilovali již od poloviny 16. století o posílení vazeb k Polsko-litevskému státu, ale nedosáhli výraznějších úspěchů. Vůči Francii projevoval sice polský královský dvůr sympatie, ty však nevyústily v žádné konkrétní nástupnické dohody. Habsburská sňatková politika zdánlivě slavila úspěch, když Zikmund II. August pojal v roce 1553 po smrti svých prvních dvou manželek za ženu již zmíněnou Kateřinu Habsburskou. Neshody, jež toto manželství provázely, však posléze vztahy mezi oběma zeměmi spíše zkomplikovaly.²⁷

Otázka nástupnictví se proto začala vážně řešit až po smrti Zikmunda II. Augusta, k níž došlo 7. července 1572. Stavby Polského království a Litevského velkoknížectví se sešly v Knyszyně (Kněžíně) a vyhlásily, že o novém králi rozhodne svobodná volba, na níž se bude moci podílet každý svobodný šlechtic. Dále naznačily, že osobní vlastnosti jednotlivých kandidátů budou při volebním rozhodování důležitější než příbuzenské vazby k zemřelému panovníkovi. Odmítly tak možnost, že by trůn přímo zdědila některá ze sester zesnulého panovníka či její potomci. Určitá možnost dynastického propojení mezi jagellonskou dynastií a novým panovníkem byla ponechána pouze v případě Anny Jagellonské. Jako jediná ze čtyř žijících sester Zikmunda II. Augusta totiž zůstávala svobodná. Nemalá část polské a litevské šlechty tudíž počítala s tím, že se provdá za vítězného kandidáta.

O vládu v rozlehлém království projevíli zájem členové několika panovnických dvorů. Zvažovala se kandidatura švédského krále Jana III. Vasy a pruského vévody Albrechta Fridricha. Velmi aktivně vystupoval po několik měsíců také moskevský car Ivan IV. Hrozný.²⁸ Poměrně početná část polské šlechty zase navrhovala volbu tak zvaného „Piasta“, tedy některého z vlivných magnátů polského původu. Záhy však bylo jasné, že rozhodovat se bude především mezi bratrem francouzského krále Jindřichem a příslušníky habsburského rodu, mezi nimiž byly největší šance připisovány arciknížeti Arnoštovi.²⁹

27 K zahraniční politice Zikmunda II. Augusta Jerzy TOPOLSKI a kol., *Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795)*, Poznań 1994, s. 218–228.

28 Władysław SERCZYK, *Ivan IV. Hrozný*, Praha 2004, s. 142–144 a Boris Nikolaevič FLORIA, *Rosyjska kandydatura na tron polski u schyłku XVI wieku*, *Odrozenie i reformacja w Polsce* 16, 1971, s. 85–95.

29 A. BUES, *Die habsburgische Kandidatur*, s. 24–44.

Habsburkové si od zisku polského trůnu slibovali další rozšíření rodové domény o rozsáhlé sousední území. Ačkoliv to před místní šlechtou popírali, uvažovali o využití potenciálu Polsko-litevského státu v boji s osmanskou říší.³⁰ Stranou jejich zájmu nezůstával ani rozvinutý obchod s obilím a celková možnost hospodářské a obchodní expanze na severovýchod. Z hlediska rodinné politiky pak obsazení polského trůnu představovalo skvělou příležitost pro jednoho z mladších synů císaře Maxmiliána.

Pro francouzskou královskou rodinu byla možnost získat další korunu pro jednoho z jejích členů ještě naléhavější. Od konce šedesátých let 16. století narůstaly neshody mezi Karlem IX. a jeho ambiciózním bratrem Jindřichem, jenž toužil po moci. V jeho ambicích ho podporovala matka Kateřina Medicejská, která již několik let hledala způsob, jak by oblíbenému dítěti zajistila vlastní území. Po rychlém ztroskotání plánů na sňatek s anglickou královnou Alžbětou jednala o možnosti, že by Jindřich usedl na trůn v některém ze států, jež byly závislé na Vysoké Portě.³¹ Možnost ujmout se vlády v Polsko-litevském státě byla nejen mnohem prestižnější, nýbrž také naplňovala klíčový cíl francouzské politiky. Omezila by totiž dosavadní nárůst habsburského vlivu v Evropě. Francie by získala spojení, který by ji podporoval v mocenském střetávání s habsburskou monarchií, jež by se ocitla v částečném obklíčení. Současně by se odstranily překážky, na něž naráželi francouzští kupci při obchodování v Pobaltí.³²

Volbu diplomatů, kteří měli přesvědčit polské a litevské šlechtice, provedli vládci habsburské monarchie i Francouzského království velmi promyšleně. Kateřina Medicejská vyslala do Polska valencijského biskupa Jeana de Montluc, jenž byl považován na nejschopnějšího diplomata své doby.³³ Během svého dlouhého života vedl množství úspěšných jednání a s některými zvláštnostmi polské politiky se seznámil během mise u dvora Zikmunda Starého v roce 1547. Ačkoliv v roce 1572 dosáhl věku 64 let, zůstával velmi energický a činorodý. Mezi současníky byl Jean de

30 Také v dalších desetiletích se Habsburkové snažili získat Polsko-litevský stát pro boj s Vysokou Portou. Jan Paul NIEDERKORN, *Die Verhandlungen über den Beitritt Polens zu einer antiosmanischen Liga in den Jahren 1595 bis 1597*, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne* 121, 1996, s. 81–95. Naopak osmanská říše vyvíjela na polskou šlechtu během bezkráloví nemalý nátlak, aby se s Habsburky nijak nesblížila. Kemal BEYDILLI, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik*, München 1976.

31 M. SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy*, s. 27–29.

32 Tamtéž, s. 23–25.

33 Podrobně sleduje jeho působení Hector REYNAUD, *Jean de Monluc. Évêque de Valence et de Die*, Genève 1971.

Montluc známý svými tolerantními postoji, které měly zásadním způsobem ulehčit jednání s polskými protestanty. Tato skutečnost byla velmi důležitá, neboť značná část polské a litevské šlechty projevovala ve druhé polovině 16. století pochopení pro nekatolická vyznání, či se k nim přímo hlásila.³⁴

Císař Maxmilián postavil do čela svého poselstva Viléma z Rožmberka a Vratislava z Pernštejna. Počítal s tím, že mocní čeští šlechtici nejsnáze rozptýlí obavy, že habsburská vláda představuje útlak pro stavy i jednotlivce. Nadto mohli komunikovat ve slovanské řeči, což výrazně usnadňovalo jednání.³⁵ Svým polským protějškům mohli imponovat urozeností a dalekosáhlými příbuzenskými svazky, bohatstvím i excelentním postavením ve stavovské společnosti zemí Koruny české. Vratislav z Pernštejna byl držitelem Řádu zlatého rouna, který patřil k nejprestižnějším v Evropě a po němž bez ohledu na jeho burgundský původ a sepětí s habsburskou dynastií toužila řada polských magnátů.³⁶ Prestiž Viléma z Rožmberka zase v očích polské šlechty posilovalo nejen jeho úctyhodné bohatství a politické postavení, nýbrž také skutečnost, že byl prostřednictvím svých dvou zesnulých manželek spřízněn s Jagellonci a dalšími královskými rody.³⁷

Každé z poselstev zvolilo v souladu se svými instrukcemi při přesvědčování polské a litevské šlechty odlišnou taktiku. Vilém z Rožmberka a Vratislav z Pernštejna usilovali o osobní setkání s vybranými magnáty. Jako klíčového kandidáta jim doporučovali Arnošta a přesvědčovali je, že se navzdory španělské výchově nestal nesmiřitelným náboženským fanatikem a stoupencem ostrého rekatolizačního kurzu. Dále se snažili rozptýlit obavy z despotických tendencí Habsburků a možnosti, že by vybrání jednoho z nich vedlo k válce s Vysokou Portou. Některým příznivcům habsburské kandidatury věnovali cenné dary, avšak snažili se nezavazovat přílišnými

34 K rozšíření reformovaných vyznání J. MACŮREK, *Dějiny*, s. 140–152 a Janusz TAZBIR, *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973, s. 8–28. Počty protestantů se snažili upřesnit Bolesław KU-MOR – Zdzisław OBERTYŃSKI, *Historia kościoła w Polsce, II*, Poznań – Warszawa 1974, s. 52–61 a Janusz TAZBIR, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987, s. 15–31.

35 K vědomí příbuznosti národů, na něž se snažili habsburští vyslanci zapůsobit, Roman HECK, *Świadomość narodowa i państwowa w Czechach i w Polsce w XV wieku*, in: Antoni Mączak (ed.), *Pamiętnik X powszechnego zjazdu historik'ów polskich w Lublinie 17–21 września 1968*, Warszawa 1968, s. 126–150.

36 Když se císařští vyslanci snažili získat pro habsburskou kandidaturu podporu nejvlivnějších polských magnátů, slibovali často právě Řád zlatého rouna, o který projevovali jejich partneři značný zájem; A. BUES, *Die habsburgische Kandidatur*, s. 56–58.

37 Ke sňatkové strategii Viléma z Rožmberka V. BŮŽEK a kol., *Světy*, s. 152–164 a Václav BŮŽEK – Josef HRDLÍČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a panů z Hradce*, Praha 1997, s. 80–97.

sliby.³⁸ Ačkoliv se na počátku svého působení v Polsko-litevském státě dopustili významného prohřešku, když se v srpnu a září 1572 pohybovali po zemi bez souhlasu senátu, získali takový počet kladných reakcí, že plně uvěřili v úspěch své mise. Vyplývalo to např. z listu, který zaslal Vilém z Rožmberka 7. února 1573 svému bratrovi.³⁹

Vítězství Habsburků však zdaleka nebylo jisté, což ukázaly následující měsíce. Velká část polské šlechty se nadále obávala, že volba habsburského arciknížete by vedla k okleštění proslulých zlatých svobod a k válce s Turky. Zvláště mezi drobnější polskou šlechtou přetrvával podezřívavý postoj vůči členům habsburského rodu a jejich politice. U některých se tato nedůvěra pojila s odporem vůči „německému etniku“.⁴⁰ Zámožní magnáti si opět nepřáli příliš silného panovníka, který by byl podporován císařem i španělským zlatem.⁴¹ Jednoznačnou podporu nezískali Habsburkové ani od papeže, který navzdory původním očekáváním doporučil prostřednictvím svého legáta pouze volbu katolíka.⁴² V neposlední řadě pak rozhodl o úspěchu francouzské kandidatury obratný postup Jeana de Montluc.

Valencijského biskupa na počátku jeho mise výrazně znevýhodnil fakt, že francouzský královský dvůr záhy po jeho vyslání přistoupil k masakru hugenotů, jenž vstoupil do dějin jako Bartolomějská noc. Původním cílem bylo zavraždění admirála Gasparda de Coligny, jehož narůstající vliv znepokojoval Kateřinu Medicejskou i jejího syna Karla IX. Útok na admirálovy přívržence v noci z 23. na 24. srpna 1572 se však zvrhl v rozsáhlé vraždění, jež si vyžádalo tisíce životů.⁴³ Když se zpráva o nečekaném útoku na francouzské protestanty donesla v závěru října 1572 do Polsko-litevského státu, zdánlivě zničila veškeré vyhlídky Jindřicha z Valois na získání polského trůnu. Způsobila velký rozruch nejen v okruhu evangelické, nýbrž i umírněně katolické šlechty.⁴⁴ Přívrženci habsburské kandidatury využili nečekanou příležitost a vzniklé pobouření vytrvale přizívovali za pomoci působivých letáků.⁴⁵

38 A. BUES, *Die habsburgische Kandidatur*, s. 102–103.

39 SOA Třeboň, Historica Třeboň, sign. 4834/18.

40 Podrobněji Krzysztof BACZKOWSKI, *Der polnische Adel und das Haus Österreich*, in: Friedrich Edelmayer – Alfred Kohler (eds.), *Kaiser Maximilian II. Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*, Wien – München 1992, s. 70–83.

41 Almut BUES, *Die Beziehungen der Habsburger zu Polen in den Jahren 1572 bis 1574*, *Acta Poloniae Historica* 77, 1998, s. 27–42, zde s. 32–34.

42 Více o obratu v postoji papeže Řehoře XIII. A. BUES, *Die habsburgische Kandidatur*, s. 138–144.

43 Podrobněji Arlette JOUANNOVÁ, *Bartolomějská noc, Zločin v zájmu státu. 24. srpna 1572*, Praha 2010.

44 M. SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy*, s. 48–54.

45 Působivě je vraždění zobrazeno např. na letácích *Erschreckliche Inquisition so sich auf der Königlichen Hochzeit in Paris zu Franckreich zugetragen* nebo *In dieser Figur ist was vor eine Hochzeit zu Paris im Franckreich gehalten ist. Deutsche Illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts*,

Jean de Montluc se však nevzdával ani v této zdánlivě bezvýchodné situaci. Vedl obšírnou korespondenci a vytrvalá jednání, během nichž zlehčoval průběh pařížského masakru. Vystavoval portréty Jindřicha z Valois, jejichž zhlédnutí mělo pozorovatele přesvědčit o tom, že tvář mladého Francouze nevykazuje žádné kruté rysy.⁴⁶ Připomínal skutečnost, že nedošlo k žádné změně zahraniční politiky Francouzského království. A naznačoval, že Jindřichova volba zabezpečí mír s Vysokou Portou. A v neposlední řadě byl ochotný přistoupit na dalekosáhlé sliby, které jeho taktiku výrazně odlišily od postupu habsburského poselstva. S jeho postupem souhlasila Kateřina Medicejská i Karel IX., kteří v průběhu zimních měsíců 1572 a 1573 podnikli energické kroky k získání polského trůnu. Starali se o získání podpory na dvoře sultána i papeže. Vyšli též vstříc rozsáhlým požadavkům, které vyplynuly z předběžných jednání s polskou šlechtou, zvláště bratry Zborovskými. Díky všem těmto aktivitám se 11. května 1573 přiklonila většina oprávněných voličů na stranu Jindřicha z Valois.⁴⁷

Vítězství však bylo vykoupeno velkými závazky, které byly obsaženy v tak zvaných *Jindřišských článcích* (*Articuli Henriciani*) a volební kapitulaci *Pacta conventa*. Na souboru podmínek z *Jindřišských článků* se dohodla polská a litevská šlechta již v průběhu bezkráloví. Měly zavázat jakéhokoliv kandidáta, jenž vyjde vítězně z královské volby, k dalekosáhlému respektování šlechtických i náboženských svobod. Současně zásadním způsobem omezovaly královskou moc, neboť vylučovaly dědičnost královského titulu a podmiňovaly platnost panovníkových rozhodnutí ve všech zásadních záležitostech souhlasem senátu či sněmu.⁴⁸ *Pacta conventa* byla naopak dojednána konkrétně pro kandidáta z Francouzského království, jehož představitelé se mj. zavazovali splatit všechny stávající dluhy Polsko-litevského státu a každoročně vkládat do jeho pokladny čtyřicet tisíc florénů. V případě války s Moskvou měla Francie podpořit Poláky vysláním čtyř tisíc gaskoňských pěšáků. Dále francouzská královská rodina slibovala financování baltské flotily i podporu sta polských studentů na pařížské univerzitě.⁴⁹

VII. *Die Wickiana, I (1500–1569)*, Wolfgang Harms – Michael Schilling (eds.), Tübingen 1997, č. 22 a 23, s. 43–46.

46 M. SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy*, s. 55.

47 Tamtéž, s. 104–107. Při královské volbě sehrála nemalou roli též nedůvěra drobnější polské šlechty vůči Habsburkům. Podrobněji Krzysztof BACZKOWSKI, *Der polnische Adel und das Haus Österreich*, in: F. Edelmayer – A. Kohler (eds.), *Kaiser Maximilian II. Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*, s. 70–83.

48 Podrobně Dariusz MAKIŁŁA, *Artykuły henrykowskie (1573–1576). Geneza, obowiązywanie, stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2012.

49 Podrobněji M. SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy*, s. 106–104.

Vláda Jindřicha z Valois v Polsko-litevském státě

Vidina dalekosáhlých závazků rozhodně nepřispívala k tomu, že by se Jindřich z Valois ze svého vítězství opravdově radoval. Vzdálená a chladná země ho nepřitahovala, a proto váhal se svým odjezdem.⁵⁰ Na cestu se nakonec vydal až v závěru roku 1573, a proto polskou hranici překročil teprve 24. ledna 1574. První měsíce jeho panování se nesly v duchu vyjednávání o podmínkách vládnutí. Mladý král se při nich opíral o francouzské poradce, mezi nimiž náležela přední místa Ludvíkovi Gonzaga, vévodovi z Nevers, a Albertovi de Gondi, vévodovi z Retzu.⁵¹ S jejich pomocí se mu podařilo dosáhnout korunovace dne 21. února 1574, aniž by musel současně potvrdit všechny sliby, které během volebních jednání vyslovil Jean de Montluc. Jednání však byla stále otevřená a Jindřich z Valois nadále narážel na taková omezení královské moci, jež byla ve Francouzském království nemyslitelná.⁵² S vývojem situace však nebyli spokojeni ani polští páni, kteří se ohrazovali proti přílišnému vlivu Francouzů, jimiž se panovník obklopol.⁵³

Nezodpovězenou otázkou historie zůstane, jak by vypadala další vláda Jindřicha z Valois v Polsko-litevském státě, kdyby nezemřel jeho starší bratr Karel IX. Ten se však netěšil dobrému zdraví již v době Jindřichova odjezdu z Francie. V průběhu dubna 1574 se jeho zdravotní stav zhoršil natolik, že královna matka Kateřina Medicejská začala najisto počítat s jeho brzkou smrtí a snažila se zajistit hladké převzetí vlády pro oblíbeného syna.⁵⁴ Do Polska vyslala postupně několik posílů, kteří Jindřicha z Valois informovali o situaci v Paříži. Ten samozřejmě dával jednoznačnou přednost francouzskému trůnu před polským. Doufal sice, že se mu po odjezdu do Francie podaří udržet vliv i na Polsko-litevský stát, případně ho spravovat za pomoci vhodné osoby, avšak v případě dramatického rozhodování pro něj bylo nepoměrně důležitější zajistit si francouzskou korunu.

50 Ve střední Evropě se dokonce začaly šířit pochybnosti, zda Jindřich z Valois vůbec opustí Francii. Více srov. K. PRAŽÁKOVÁ, *Obráz*, s. 84.

51 K výrazným poradcům Jindřicha III. Xavier Le PERSON, „Practiques“ et „practiqueurs“. *La vie politique à la fin du règne de Henri III (1584–1589)*, Genf 2002.

52 K obrovskému vlivu šlechty Antoni MAĆZAK, *Rzeczpospolita szlacheckich samorządów*, *Przegląd historyczny* 96, 2005, s. 169–193; Janusz TAZBIR, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa 1979, s. 57–88 a J. TOPOLSKI a kol., *Polska*, s. 139–162.

53 Janusz TAZBIR, *Ze studiów nad ksenofobią w Polsce w dobie późnego renesansu*, *Przegląd historyczny* 48, 1957, s. 655–682, zde 661–663.

54 M. SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy*, s. 182–184 a 192–197.

Již v dubnu 1574 byly připravovány různé varianty cesty mladého krále do Francie, přičemž byla často zmiňována i možnost tajného odjezdu.⁵⁵ Dne 30. května 1574 vydechl francouzský král Karel IX. naposledy. Zprávu o jeho skonu obdržel Jindřich z Valois 14. června 1574.⁵⁶ Ihned se obrátil na polské senátory a žádal je o souhlas s výjezdem do Francie, aby si zajistil dědictví trůnu. Senátoři to odmítli a prohlásili, že tak závažnou věc by musel projednat sněm. Jejich reakce, stejně jako představa zdlouhavého a patrně odmítavého jednání sněmu, utvrdila Jindřicha z Valois v tom, že nejlepším řešením bude náhlý odjezd. Uprostřed noci z 18. na 19. června 1574 vsedl s nepočetným doprovodem na koně a kvapně se vydal k hranici.⁵⁷

Několik polských šlechticů vedených vojnickým kastelánem Janem Tęczyńským se ho pokusilo pronásledovat. Setkali se s ním však až za hranicí Polského království. Jindřich z Valois odmítl možnost okamžitého návratu a odkázal je na listy, které zanechal na Wawelu. V nich vyzýval Poláky a Litevce k poslušnosti. Polské koruny se rozhodně nevzdával, avšak s osobním návratem očividně nepočítal. V této situaci docházelo v Polsko-litevském státě k vypjatým jednáním. Zatímco některé vlivné osoby spoléhaly na dohodu, již mělo dosáhnout poselstvo vyslané do Francie, chtěly jiné co nejrychleji přistoupit k nové královské volbě.⁵⁸ Nakonec byl jako mezní termín panovníkova návratu stanoven 12. květen 1575. Již od podzimu 1574 však bylo jisté, že bude volen nový král, neboť Jindřich z Valois se do Polska vracet nechtěl a současně převážná část Poláků a Litevců rozhodně odmítala možnost, že by jejich zemi spravoval na dálku či prostřednictvím nějakého zástupce.

Hanopis z novinové sbírky posledních Rožmberků

Z dochovaných pramenů vyplývá, že polským královským volbám byla v oblasti střední Evropy věnována mimořádná pozornost. Rozhodovalo se totiž o budoucnosti rozsáhlé země, jejíž přiřazení k některé z mocenských koalic mohlo výrazně

55 Vedle korespondence tomu nasvědčuje např. skutečnost, že již koncem dubna 1574 přikázal Jindřich z Valois několika klíčovým osobnostem svého dvora, mezi nimi též Albertovi de Gondi a Ludvíkovi Gonzaga, aby se vrátili do Francie. Tamtéž, s. 185–187.

56 Tamtéž, s. 197.

57 Útěk Jindřicha z Valois byl dramatický a vypravěčsky vděčný. Některé historiky to vedlo k přikrášlování – např. S. GRZYBOWSKI, *Henryk Walezy*, s. 127–129. Věcně naopak M. SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy*, s. 199–200.

58 M. MARKIEWICZ, *Historia Polski*, s. 395–396.

proměnit situaci v celé Evropě. Z hlediska habsburské monarchie bylo velmi žádoucí nejen rozšíření sféry vlivu o další rozlehlé území, nýbrž také využití potenciálu Polsko-litevského státu v zápase s osmanským impériem. V tomto ohledu se politika habsburského dvora jednoznačně shodovala se zájmy českých stavů, jež s obavami hleděly na protiturecký zápas v Uhrách a jistě by uvítaly takové zapojení obyvatel Polsko-litevské unie do obrany proti osmanské expanzi, které by bylo spojeno s přenesením některých válečných aktivit do prostoru střetávání polského a tureckého vlivu.⁵⁹ Naprostá většina zpravodajských písemností, jež kolovaly po území Českého království, proto Polákům v době prvního bezkráloví doporučovala některého z Maxmiliánových synů. Na následné volební vítězství Jindřicha z Valois tudíž reagovala značně zdrženlivě.⁶⁰

Spěšný odjezd mladého krále, který v Polském království nepanoval ani půl roku, pak mnozí doprovázeli jízlivými poznámkami.⁶¹ Tato tendence byla ještě posílena u těch, kteří vstupovali do kontaktu s Vilémem z Rožmberka. Mohli totiž počítat se souhlasnou reakcí svého patrona, který jako vyslanec císaře marně zapojoval veškeré své diplomatické schopnosti při přesvědčování polských pánů, aby na trůn vyzvedli jednoho z Maxmiliánových synů.⁶² Výrazem zadostiučinění byla např. ironická veršovanka *Poláci užrali krále ztratili*, kterou vtělil do své kroniky rožmberského rodu Václav Březan. Celou příhodu vyličil s patrným potěšením, přičemž zdůraznil komické rysy situace, v níž údajně polský král opil pány i vlastní

59 K pohledu obyvatel českých zemí na turecké nebezpečí Tomáš RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002.

60 Autor nedatovaných, německy psaných novin z léta 1573, jež byly součástí rodového rožmberského archivu, např. nazýval Poláky bláznivými a prorokoval jim, že si volbou Jindřicha z Valois vybrali zkažou své země – SOA Třeboň, Historica Třeboň, sign. 4853. Latinsky psané noviny z 3. března 1574 popisovaly slavnostní příjezd Jindřicha z Valois do Krakova a následnou korunovaci jen stručně – tamtéž, sign. 4873. Naopak polské veršované noviny Macieje Strykowskiého nebo latinský tisk z pera Jana Zawackého, kteří líčili tytéž události obsírně a s nadšeným zaujetím, se v pozůstatostech českých šlechticů nedochovaly. K podobě zmíněných oslavných tisků informujících o počátku vlády Jindřicha z Valois v Polsko-litevském státě Konrad ZAWADZKI, *Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI–XVII wieku*, Warszawa 2002, s. 65–67.

61 K množství posměšných zpráv, jež kolovaly v celé Evropě M. SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy*, s. 220–223.

62 Na skutečnost, že Vilém z Rožmberka musel během své mise od srpna 1572 do března 1573 přestát různé nepohodlí, upozorňoval v pramenech zvláště důrazně Václav Březan; *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků*, Jaroslav Pánek (ed.), Praha 1985, s. 243–244. Podnětná interpretace Jaroslav PÁNEK, *Zabraněné cesty posledních Rožmberků a jejich kontakty s evropským dvorským prostředím*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvoře a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= Opera historica 3), s. 9–29.

služebnictvo, aby jim mohl uprchnout.⁶³ S největší pravděpodobností vycházel z dobových novin a komentářů, jež zaznívaly v českém prostředí.

Inspiraci pro autora námi sledovaného hanopisu mohly představovat např. tištěné noviny *Zwei gewisse und wahrhaftige Neue Zeitungen* z roku 1574.⁶⁴ Jejich autor sice psal poměrně střízlivě a neužíval žádných silných ironických obrátů, avšak z jeho dílka jednoznačně vyplývalo, že z Jindřichova odjezdu vinil polskou šlechtu. Omezení vladařských pravomocí, jehož dosáhla, bylo podle něj natolik drastické, že mladý král musel možnost návratu do Francie uvítat.⁶⁵ V podobném duchu byly psány i noviny *Neue und warhafftige Beschreibung der Rayß deß Königs auß Franckreich und Poln*, které se už zaměřovaly na Jindřichův návrat do Francie přes Vídeň a Benátky.⁶⁶ Tendence připisovat vinu Polákům se projevovala i v psaných novinách.⁶⁷ V dané situaci byla naprosto pochopitelná i s ohledem na momentální rozložení sil. Zatímco se Jindřich z Valois stal panovníkem mocné Francie, působila reprezentace Polsko-litevského státu opuštěně a zmateně.

Právě v této nelehké situaci, kdy se různé frakce polské šlechty vzájemně obviňovaly a čelily značnému posměchu ze zahraničí, vznikl zkoumaný pamflet. Jeho autor se snažil odpovědět na posměšky a navrátit Polákům ztracenou důstojnost i sebedůvěru. Využil proto svého literárního nadání i znalosti historie francouzského královského rodu a sestavil veršovaný hanopis, v němž nejprve očernil dynastii

63 „30. maji umřev král franský Karel Devátý, uslyšev o tom bratr nebožtíka Henrych, král polský, [...] myslil, kterak by z Polsky vyváznout mohl. Poláci, úmysl jeho navěťevše, pozor naň dali, aby neujel. Ale on 17. junii udělal pánům polským slavný a nákladný panget a té noci, když se zpili (an se všem pánům i služebníkům hojnost vína i jiného nápoje dalo), tajně a tiše z Krakova vypadl a vyklouzl, na poště přijel do Vídně 24. junii.“ *Václav Březan, Životy*, Jaroslav Pánek (ed.), s. 263–264.

64 Tištěné noviny *Zwei gewisse und wahrhaftige Neue Zeitungen. Die erste von dem König von Polen, wie er aus Polen gezogen ist, die andere vom Absterben des Königs von Frankreich*, Digital Library of Polish and Poland-Related News Pamphlets from the 16th to the 18th Century, č. 97, <http://cbdu.id.uw.edu.pl/970/>, 8. 1. 2014. Tyto noviny nebyly sice dosud v českých sbírkách doloženy, ve své době však dosáhly značné obliby a rozšíření.

65 „Denn sie in gantz ubel gehalten haben, nach seiner empfangenen Krone, das er gar keine gewalt zu regieren oder etwas zu schaffen Macht gehabt. Sondern was die Polen geschafft und bestellt haben, da hat er als bald sein willen eingeben müssen.“ Tamtéž.

66 Tištěné noviny *Neue und warhafftige Beschreibung der Rayß deß Königs auß Franckreich und Poln*, Digital Library of Polish and Poland-Related News Pamphlets from the 16th to the 18th Century, č. 89, <http://cbdu.id.uw.edu.pl/890/>, 8. 1. 2014. Autor těchto novin kladl při vysvětlení Jindřichova odjezdu větší důraz na přání Kateřiny Medicejské, celkové líčení matčina stesku a následného pompézního přijetí mladého krále ve Vídni a Benátkách ovšem opět utvářelo dojem, že Polsko-litevský stát byl pro něj spíše neradostným vyhnanstvím.

67 K. PRAŽÁKOVÁ, *Obráz*, s. 91–93.

Valois a posléze, v klíčové druhé části, svalil veškerou vinu za polskou blamáž roku 1574 na hlavu Jindřicha z Valois. Zatímco mladému králi vytýkal špatnou vládu, polskou šlechtu naopak chválil za odvahu a prozíravost, s níž bránila nehodnému panovníkovi v uskutečňování jeho záměrů. Vznikl tak pamflet se zcela jednoznačným propolským politickým vyznáním, který se šířil formou ručních opisů. Ty byly obvykle přikládány k psaným novinám či jiným zpravodajským materiálům. Ačkoliv původce možná doufal, že jeho dílko vyjde také tiskem, neodhalilo dosavadní badání žádné letáky, které by z něj vycházely.

Zatímco autor zmíněné kritiky Jindřicha z Valois nebude patrně nikdy identifikován, datace jeho práce není obtížná. Ulehčuje ji totiž chronostich, jímž je poslední verš. Ten v sobě skrývá letopočet 1574. Skutečnost, že se líčení Jindřichových osudů uzavírá setkáním s císařem, aniž by se objevila zmínka o pozdějším příjezdu do Francie, pak naznačuje, že text vznikl mezi 24. červnem a závěrem září 1574.⁶⁸ Kdo ho však vytvořil, není možné jednoznačně stanovit, neboť chybí jakákoliv osobnější zmínka, jež by napomohla k autorově identifikaci. V každém případě šlo o vzdělanou osobu, která dokázala sestavovat v latině poměrně nápadité verše. Sympatizovala s protestanty či se přímo sama hlásila k některému z reformovaných vyznání. Určité skutečnosti dále naznačují, že náležela mezi klienty vlivného rodu Zborowských. Jediný dosud objevený opis tohoto napomínání Jindřicha z Valois totiž pocházel z bývalého rodového archivu Rožmberků. Do něj se patrně dostal záhy po svém vzniku v roce 1574 či 1575, když Vilém z Rožmberka tajně vyjednával s polskými pány o možnosti své kandidatury na polský trůn a současně se snažil získat co nejspolehlivější zprávy o situaci v Polsko-litevském státě. K jeho klíčovým informátorům přitom náleželi Konrád Krupka Przeczawski a Stanisław Szafraniec,⁶⁹ kteří se nalézali v úzkém kontaktu s krakovským vojvodou Petrem Zborowským. S ním v Malopolsku spolupracovala i další protestantská šlechta.

Petr Zborowski se svými bratry a širokým okruhem klientů podporoval vždy takového kandidáta, který v jejich očích skýtal největší záruku náboženských svobod. V roce 1573 se bratři Petr, Jan, Ondřej, Kryštof a Samuel Zborovští nemálo zasloužili o zvolení Jindřicha z Valois.⁷⁰ Po jeho útěku byli tudíž vystaveni nesou-

68 Do Lyonu vstoupil Jindřich z Valois 6. září 1574. Zpráva o jeho vítání se donesla do Polsko-litevského státu během dvou až tří týdnů. Nabízí se paralela s výše zmíněným šířením zprávy o skonu Karla IX., která byla do Krakova doručena během čtrnácti dní.

69 Podrobněji o jednom z Rožmberkových příznivců Halina KOWALSKA, *Stanisław Szafraniec z Pieskowej Skały*, *Odrozenie i reformacja w Polsce* 3, 1958, s. 99–132.

70 Více srov. M. SERWAŃSKI, *Henryk III Walezy*, s. 52–54.

hlasným reakcím více než jiné šlechtické rody.⁷¹ Sepsání očišťujícího pamfletu bylo tedy v jejich zájmu. Zájmům Zborowských by též vyhovovalo vykreslení Jindřicha z Valois ve značně nepříznivém světle. Jejich vztah k nově zvolenému králi totiž doznal výrazné proměny poté, co byl Samuel Zborowski odsouzen k vyhnanství. V důsledku své prchlivé povahy se dostal v únoru 1574 do tak vyhroceného konfliktu s jiným šlechticem, že v afektu smrtelně zranil přemyšlského kastelána Ondřeje Wapowského, který se spor snažil urovnat.⁷² Útok podobného typu, k němuž navíc došlo v přítomnosti krále, měl být podle tehdejšího práva trestán ztrátou cti i hrdla. Vyhnanství tudíž představovalo velmi mírný trest, který vyměřil Jindřich z Valois s ohledem na své závazky k rodu Zborowských. Viníka i jeho sourozence však jeho postup popudil. Dá se tudíž předpokládat, že by v jarních a letních měsících roku 1574 ocenili podobné verše, jaké se dochovaly mezi písemnostmi bývalého rožmberského archivu.

V první části sledovaného hanopisu se autor vrací k nedávné historii francouzského panovnického domu, která byla v celé tehdejší Evropě poměrně dobře známá. Autor tento text stylizoval jako promluvu k nebožtíku Karlovi IX., jemuž připomněl tragické osudy jeho otce Jindřicha II. a staršího bratra Františka II. a vyčetl mu, že nebyl pamětlivý jejich varovných předčasných úmrtí. Jak známo, život francouzského panovníka Jindřicha II. z Valois ukončila v roce 1559 nešťastná nehoda. Čtyřicetiletý král skončil na následky závažného poranění při turnaji, při němž mu dřevec jeho protivníka pronikl okem do hlavy.⁷³ Trůn zdědil nejstarší syn František II., který ale zemřel už v závěru roku 1560. Jeho úmrtí v pouhých 16 letech bývá zpravidla spojováno s meningitidou, ušní infekcí či některým typem zánnětu. Pisatel našeho pamfletu obratně propagandisticky zúročil motiv smrtelného ušního onemocnění mladého vládce, který prý takto zemřel poté, co „s odvráceným uchem nedbal Krista“, tedy kvůli své bezbožnosti.⁷⁴ Po Františkovi přešel francouzský trůn na Karla IX. (další syn Jindřicha II., Ludvík, zemřel již v dětském věku), který se však od počátku netěšil dobrému zdraví a skončil ve 23 letech. Patrně se tak stalo v souvislosti se zhoršující se tuberkulózou. Mezi současníky se však šířily také pověsti o tom, že ho utrápily výčitky svědomí, či dokonce že byl otráven. Nejistotu ohledně příčin Karlova úmrtí připomněl i náš pamfletista, který si v této souvislosti

71 Některé z textů zaměřených proti Zborowským srov. *Wiersze polityczne i przepowiednie, satyry i paskwile z XVI. wieku*, Teodor Wierzbowski (ed.), Warszawa 1907, č. 21 a 22, s. 44–46.

72 O průběhu celého incidentu J. BESALA, *Stefan Batory*, s. 86–88.

73 Srov. verš: „quo tuus interiit pater acta cominus hasta“.

74 „[...] qui primo in flore iuventae, / impius aversa dum Christum negligit aure, / corrui aure ipsa putri ab radice revulsa“.

neodpustil jízlivou poznámku o jeho údajném předurčení k páchání bezpráví a k věrolomnosti.⁷⁵

Poté v hanopisu přichází ke slovu básnická reflexe krvavých událostí ze srpna 1572 – Bartolomějské noci. Odpovědnost za ni přisuzuje autor právě Karlovi IX., jemuž se prý zachtělo těchto „hanebných jatek“, v jejichž důsledku se nebe naplnilo zástupem zbožných duší. Před vlastní smrtí se pak mohl Karel utěšovat tím, že při krveprolití přihlížel „posvěcení navarrských práv a hanebnému hodokvasu po způsobu zuřivých Kentaurů a Lapithů“.⁷⁶ Mytickou kentauromachii jako paralelu Bartolomějské noci si pisatel nevybral náhodně, protože v obou případech došlo k rozpoutání tragédie v souvislosti se svatbou (v roce 1572 po sňatku Jindřicha Navarrského a Markéty z Valois). Nezapomněl však ani na zmínku o prominentní oběti francouzského masakru, hugenotském předáku Gaspardovi de Coligny. Vyzdvihl admirálovu kvalitu tím, že jej charakterizoval jako „hrdinu“, aby o to více vynikla proradnost pranýřovaného panovníka. Vyvrcholením pasáže věnované Bartolomějské noci je pak symbolické vyjádření klíčové role, již měl během ní sehrát Karel IX., ve scéně, která zachycuje Colignyho rozkrájeného na kousky a naservírovaného na královu tabuli.⁷⁷ Promluvu k již nežijícímu vládci uzavírají verše, v nichž autor nebožtíkovi připomíná, že nenalezne klid ani po smrti, neboť musí navěky pykat za svou krvelačnost. Jeho hrob bude skrácen krví, po níž král celý život bažil.⁷⁸

Ve druhé části hanopisu se pisatel obrací na žijícího bratra zemřelého krále, na Jindřicha III. z Valois. Ačkoliv se František II. i Karel IX. stihli oženit, nezplodili žádné legitimní syny, takže Jindřichův nárok na francouzský trůn byl prakticky nezpochybnitelný. Pro pamfletistu byl ovšem Jindřich z Valois v první řadě utečencem z Polska, domáhajícím se vlády ve Francii po krvežíznivém sourozenci. Za této situace mu bylo záhodno udělit několik rad. A tak autor pamfletu Jindřicha instruoval, jak se má chovat v případě, že skutečně usedne na francouzský trůn, což je

75 Srov. verše: „[...] nunc numine laevo / incertum, qua morte cadis. Tibi iura fidemque / frangere propositum fuit, alta mente repostum.“

76 „[...] caede sacra Navarrae / iura et saevorum convivia Centaurosum / tristia vidisti et Lapytharum more peracta.“

77 „In quibus egregium et nulli virtute secundum / Collignum heröem, membratim in frusta recisum, / pone tuis visum est epulandum apponere mensis.“

78 „Post tua fata tui manes umbraeque vagantes / sanguine adhuc inhiant et multum hinc inde cruorem / collectum inspergunt tumulo, VT, QVI SANGVINE VIVVS / EXPLERI HAVD POTERAS, EXANGVIS SANGVINE INVNDAES.“

ovšem v autorových očích povýtce negativní, „neblahým osudem“ psaný scénář.⁷⁹ Mohlo by se pak zdát, že příslušná napomenutí, totiž aby král skončil s bezbožnými válkami a aby přivedl zástupy ke Kristu, se zaměřují pouze na samotnou Francii.⁸⁰ Taková interpretace by však byla zkreslující. Autor sice na žádném místě svého pojednání nepřipouštěl možnost, že by Jindřich z Valois opět spravoval Polsko či Litvu, avšak při psaní sledovaného textu myslel na Francouzské království nepoměrně méně než na Polsko-litevskou unii. Odráželo se to i ve skutečnosti, že se jeho napomenutí se vztahem k aktuálnímu veřejnému dění týkala výlučně náboženské svobody, zatímco se žádnými jinými, pro francouzské prostředí relevantními doporučeními se v textu nesetkáváme. V případě autora hlubšího zájmu o aktuální poměry ve Francii bychom například očekávali narážky na její zahraniční politiku, která řešila složité otázky ve vztahu k habsburské monarchii i osmanské říši. Tato skutečnost potvrzuje, že autor neměl navzdory halasné proklamaci zájem o poučení uprchlého krále, nýbrž se obracel na své krajany. Naznačoval přitom obavu, aby byla i nadále dodržována Varšavská konfederace a nedošlo k utlačování protestantů či dokonce ozbrojeným, nábožensky motivovaným střetům.

Vedle výše zmíněných naučení s nepokrytě politickým dosahem zařadil autor do textu také verše, v nichž Jindřicha z Valois v obecně moralizujícím duchu nabádal k přijetí zodpovědnosti za neblahé činy svých blízkých příbuzných, ke zmoudření a snaze pochopit smysl života. Připustil tak vlastně možnost, že mladý král – na rozdíl od svého sourozence Karla IX. – unikne věčnému zatracení. K úsilí o vlastní záchranu měl být Jindřich přiveden připomenutím hrozby, že stejně jako jeho otec či bratři sejde z tohoto světa předčasnou bídnou smrtí, neboť „konec dá vysvědčení o činech“.⁸¹ Odstrašující příklady, resp. varovná znamení zde tudíž poněkud paradoxně představovala ta úmrtí, která Jindřichovi z Valois uvolnila cestu k francouzskému trůnu, s nímž původně jako čtvrtý syn mladého královského páru nemohl vůbec počítat. Právě v opakovaném připomenutí a zdůraznění temného odkazu Jindřichových nehodných předchůdců můžeme spatřovat hlavní smysl pasáže, která na první pohled může vzbuzovat dojem, že se v ní pisatel snaží dospět ke smířlivějšímu, nepředpojatému postoji k samotnému Jindřichovi z Valois.

79 „Tu, qui Sarmatiis fugisti nuper ab oris, / regis ubi titulum haud tenuisti tempore longo, / rex siquidem nunc es profugusque et transfuga fratris / affectans regnum, fatali sorte creatus / rex si Gallorum fueris [...]“

80 „[...] bella, impia bella / dedisce et Christi palantes assere coetus.“

81 „Fac, patris et fratrum moveant te exempla tuorum, / tres siquidem hi fato ceciderunt mortis iniquo, / exitus acta probat, poenam perpende tuorum, / HENRICE, et tandem meliori pectore sumpto / discite tuam vitam atque in te descendere discite.“

V závěru svého dílka však již autor zcela nepokrytě přešel k tomu, co bylo nosným motivem veršovaného textu – k velké obraně polské šlechty. Nástrojem této obrany se stalo vykreslení Jindřicha z Valois jako nehodného panovníka. V kontextu celého pamfletu představovalo jeho selhání logické vyústění dlouhodobě nechvalného působení dynastie Valois. Představitel francouzského královského rodu se podle pisatele v Polsku chopil vlády „jako lišák“.⁸² Tento obrat měl zřejmě omluvit polské pány, kteří byli Jindřichem z Valois a jeho vyslanci obelháni, a proto mu dali svůj volební hlas. Avšak následně vyšla najevo pravá podstata věci, když se mladý král „při předstírání vlády“ proměnil ve vlka hrajícího si s kořistí.⁸³ Narazil však na vnitropolitické uspořádání Polsko-litevské unie, neboť mu nebyla dána „žádná příležitost k řádění“.⁸⁴ Po krátké době se tedy rozhodl k zahanbujícímu útěku, při němž ukázal, že dokáže být „rychlejší než větry, hbitější než všichni zajíci“.⁸⁵ Přesto si ale dokáže získat přízeň císaře, jehož zcela určitě obměkčí svými falešnými sliby a zděděnou podlostí. Ze zmínky o vládci Svaté říše římské národa německého, pro něhož má být Jindřich z Valois „uprchlým přítelem“, je současně patrné také to, že si pisatel držel kritický odstup i od Habsburků.⁸⁶ Nakonec autor Jindřicha vyzval, ať jde a vezme si s sebou dva verše. Ty uzavírají pamflet vtípnou narážkou na odlétajícího „ptáka s hřebínkem“, tedy galského kohouta, jenž v noci kradmo opustil zemi, po níž předtím dychtil.⁸⁷ Polsko-litevský stát a jeho obyvatelé se tak v pisatelově podání zbavili špatného vládce. Na trapné epizodě útěku Jindřicha z Valois tudíž jen vydělali. To bylo hlavní poselství sledovaného dílka, jež mělo v první řadě uklidnit bezradnou šlechtu z Polska i Litvy a umlčet ty, kteří se jí po událostech z června roku 1574 posmívali.

82 Srov. verš: „Namque Polonorum ceu vulpes sceptrā adiisti“.

83 Srov. verš: „more lupi et capti es simulatis usus habenis“.

84 Srov. verš: „ergo ubi nulla data est tibi desaevis potestas“.

85 Srov. verše: „parvo intervallo regnans sine laude abiisti / ocyor et ventis, lepore et velocior omni“.

86 „Te tamen humano Caesar mitissimus ore / excipit et profugum non dedignatus amicum, / hunc tu promissis forsan mulcebis, at imo / corde aliud volves natura impulsus avita, / natura ceu quisque suae sua semina ducit.“

87 „Nunc vade hosque duos tecum, rogo, sumito versus: / EVoLat e terrIs aLes CrIstata poLonIs, / Vt fVrtIM sltIt, terras sIC noCte reCessIt.“

Latinsky psaný pamflet *De obitu Caroli IX, Galliarum regis, et de Henrico, Polonorum rege* vytvořil s největší pravděpodobností některý z polských učenců, pohybujících se v blízkosti Petra Zborowského. Nejspíše právě prostřednictvím krakovského vojvody či osob z jeho okolí se jedna z kopií hanopisu, jehož vznik lze časově zařadit do období mezi červnem a zářím roku 1574, dostala na rožmberský dvůr. Vilém z Rožmberka ji patrně obdržel v souvislosti s opatrným vyjednáváním o možnosti, že by sám usedl na uprázdněný trůn v Polsko-litevském státě. Hlavním úkolem obratně stylizovaného veršovaného textu byla obhajoba polské a litevské šlechty, jež se po útěku Jindřicha z Valois stala terčem posměchu. Autorovi se podařilo zformulovat pregnantní odpověď na jízlivé komentáře, které Polákům a Litevcům opakovaně předhazovaly, že jejich nově zvolený král po necelých pěti měsících uprchl před vlastními poddanými.

Apologii svých krajanů založil pisatel pamfletu na sžíravé kritice francouzské panovnické dynastie a na tezi, že polští a litevští šlechtici byli Jindřichem z Valois při královských volbách oklamáni. Jenom proto mu dali své hlasy, avšak už záhy prohlédli a usilovně bránili tomu, aby mohl svou špatnou vládu rozvinout. Nehodnému panovníkovi tak nezbylo, než Polsko-litevský stát opustit. Z tohoto zorného úhlu se ovšem Jindřichovo bezprecedentní rozhodnutí nejevilo jako ostuda polských a litevských šlechticů, nýbrž naopak jako jejich velké vítězství. Výše zmíněná teze byla důmyslně zakomponována do té části textu, která měla formu rad adresovaných uprchlému králi. Podstatně více než to, jakým způsobem bude Jindřich z Valois panovat ve Francii, však pamfletistu zajímala neklidná situace v samotném Polsko-litevském státě. V pasážích stylizovaných jako promluva k nebožtíku Karlovi IX. cíleně vyzdvihl tragické důsledky snah příslušníků dynastie Valois o potlačení náboženských svobod. Ve světle aktuálního evropského dění totiž autor coby zjevný stoupenec protestantského vyznání intenzivně vnímal nebezpečí plynoucí z ohrožení náboženského smíru v jeho vlasti. Představený hanopis je každopádně pozoruhodným dokladem široce kontextualizovaného politického myšlení v prostředí polských intelektuálů na sklonku první poloviny sedmdesátých let 16. století.

PŘÍLOHA: EDICE VERŠOVANÉHO HANOPISU⁸⁸

De obitu Caroli IX, Galliarum regis,
et de Henrico, Polonorum rege

Severus nimium, fati lethique paterni,
quo tuus interiit pater acta cominus hasta,
immemor et fratris, qui primo in flore iuventae,
impius aversa dum Christum negligit aure,
corrui aure ipsa putri ab radice revulsa,
CAROLE, rex fueras equidem, nunc numine laevo
incertum, qua morte cadis. Tibi iura fidemque
frangere propositum fuit, alta mente repostum.
Vox sonat in caelis animarum crebra piarum,
quas tibi erat visum laniena perdere tristi.
Luce cares vitae, atque utinam quoque morte careres,
vixisti satis, et mortis solamen habere
hoc potes, ante obitum quod caede sacra Navarrae
iura et saevorum convivia Centaurorum
tristia vidisti et Lapytharum more peracta.
In quibus egregium et nulli virtute secundum
Collignum heröem, membratim in frusta recisum,
pone tuis visum est epulandum apponere mensis.

Post tua fata tui manes umbraeque vagantes
sanguine adhuc inhiant et multum hinc inde cruorem
collectum inspergunt tumulo, VT, QVI SANGVINE VIVVS
EXPLERI HAVD POTERAS, EXANGVIS SANGVINE INVNDAES.

88 Text předlohy, dochované v SOA Třeboň, Historica Třeboň, sign. 4834/31, zpřístupňujeme v souladu se standardními zásadami editování raně novověkých pramenů, shrnutými v úvodu k edici *Historica Třeboň, I*, T. Sterneck (ed.), zvláště s. 36–40 (ke specifickým jazykově latinských textů blíže na s. 39–40). Na rozdíl od většiny minuskulního textu, při jehož transkribování důsledně rozlišujeme „u“ a „v“ podle aktuální samohláskové či souhláskové platnosti (v předloze je pro ně užíván společný grafém), u majuskulně (kapitálou) vyvedených slov a u chronostichu ponecháváme v edici v souladu s předlohou na všech relevantních pozicích grafém „V“ (v případě chronostichu plnící funkci příslušné římské číslice).

Tu, qui Sarmatiis fugisti nuper ab oris,
regis ubi titulum haud tenuisti tempore longo,
rex siquidem nunc es profugusque et transfuga fratris
affectans regnum, fatali sorte creatus
rex si Gallorum fueris, bella, impia bella
dedisce et Christi palantes assere coetus.

Fac, patris et fratrum moveant te exempla tuorum,
tres siquidem hi fato ceciderunt mortis iniquo,
exitus acta probat, poenam perpende tuorum,
HENRICE, et tandem meliori pectore sumpto
disce tuam vitam atque in te descendere disce.

Namque Polonorum ceu vulpes sceptradiisti
more lupi et capti es simulatis usus habenis,
ergo ubi nulla data est tibi desaevire potestas,
parvo intervallo regnans sine laude abiisti
ocyor et ventis, lepore et velocior omni.

Te tamen humano Caesar mitissimus ore
excipit et profugum non dedignatus amicum,
hunc tu promissis forsitan mulcebis, at imo
corde aliud volves natura impulsus avita,
natura ceu quisque suae sua semina ducit.
Nunc vade hosque duos tecum, rogo, sumito versus:

EVOLAT e terrIS aLes CrIstata poLonIS,
Vt fVrtIM sItIt, terras sIC noCte reCessIt.

SUMMARY

This study introduces the unpublished pamphlet *De obitu Caroli IX, Galliarum regis, et de Henrico, Polonorum rege* that was written in 1574, and makes it available in an edition for readers. The rhyming Latin manuscript, which reacts to the situation in the Polish-Lithuanian union in the author's time, has been preserved in the collection "Historica Třeboň" in the State Regional Archives in Třeboň. It was presumably penned by William of Rosenberg, who in the first half of the 1570s century not only closely observed the situation in the Polish-Lithuanian state in the 16th century but also actively involved himself in it.

The unknown author of the pamphlet expresses thoughts on a very complicated situation that had arisen in the Polish-Lithuanian state after the hasty departure of Henry III of Valois during the night from the 18th to the 19th of June 1574. With this artfully stylized text he was reacting to the works of many other political commentators who had been derisively reminding the Poles and Lithuanians of the fact that their king who had taken so long to select abandoned his throne after less than six months of rule, when he was forced to resort to a dramatic escape. The pamphlet *De obitu Caroli IX, Galliarum regis, et de Henrico, Polonorum rege* became a vehement, explicitly pro-Polish rejoinder to similar mocking contumelies.

The pamphleteer eloquently assigned all the blame for the affair to Henry III of Valois. In the first part he introduces some events in the recent history of the House of Valois, emphasizing attempts by members of the French ruling dynasty at suppressing religious freedom, which represented a value of fundamental importance for the inhabitants the Polish-Lithuanian state. In the second part of the short work he represents Henry III of Valois as an unfit ruler who naturally during the implementation of his intentions ran up against the courage and perspicacity of the Polish aristocracy. The crucial conveyance then became the praise for the Polish aristocrats and the affirmation that the departure of the unworthy ruler will benefit the country.

STUDIE

Zemědělstí kolonisté z českých zemí v Bosně a Hercegovině na konci 19. století

JIŘÍ KUDĚLA

Ministerstvo zahraničních věcí České republiky

Agricultural Colonists from the Czech Lands in Bosnia and Herzegovina at the End of the 19th Century

This study investigates the little-researched topic of the organized agricultural colonization of Bosnia and Herzegovina in the first half of the 1890s, focusing on its “Czech” element. The goal of this colonization driven by the Austro-Hungarian government was to assist acculturation, population growth and – above all else – the overall economic development of the newly-acquired province. In its own way, this colonization was related to older Austrian projects in the Banat and Slavonia. From this point of view it represents an interesting subject to explore because from a historic and ethnographical point of view it touches upon the history of the Czech economic emigration, Czech minorities abroad, and their interaction with the majority societies in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, 19th century, Austro-Hungarian administration, Czech agricultural colonists, Czechs in Bosnia and Herzegovina

Prameny a literatura

Práce je při nedostatku původní literatury k tomuto konkrétnímu tématu založena především na heuristickém bádání v Archivu Bosny a Hercegoviny (ABH) a v Historickém archivu Sarajeva (sarajevský městský archiv – HAS). Klíčové pro ni byly zde uložené fondy *Zemská vláda Sarajevo* (Zemaljska vlada Sarajevo – ZVS, prezidiální a obecné spisy) a *Společné rakousko-uherské ministerstvo financí* (Zajedničko ministarstvo financija – ZMF, kabinetní, prezidiální a obecné spisy). Z vlastní autopsie autora vyplynulo, že tyto archivní fondy nebyly do roku 2009 doposud, co se týče výše uvedeného tématu, komplexněji historicky využity.¹

Prověřování inventárních pomůcek dalších archivů – v Banja Luce, Zenici a Tuzle – zatím nepřineslo nic, co by ukazovalo, že by v těchto archivech mohly být významnější informace lépe dokreslující celý proces organizované zemědělské kolonizace Bosny a Hercegoviny.² Kolonizace byla totiž řízena centrálně Zemskou vládou v Sarajevu (samozřejmě pod dohledem společného rakousko-uherského ministerstva financí ve Vídni), a tam také přicházely klíčové dokumenty. Krajské a okresní úřady, resp. jejich expozitury měly samozřejmě významnou podpůrnou roli v těchto procesech. Archivní dokumenty z této úrovně, z doby rakousko-uherské správy, jsou však v Bosně a Hercegovině poměrně velkou vzácností.

Historické souvislosti

Neklidná situace na Balkáně a povstání křesťanských rolníků v Bosně a Hercegovině vedly v roce 1876 k tzv. Velké východní krizi a následné válce Srbska a Černé Hory podporovaných carským Ruskem proti osmanské Portě.³ Rakousko-Uhersko, které již v té době překonalo depresi z porážky ve válce s Pruskem a Itálií, tuto

1 Bylo tomu tak i přes skutečnost, že k prezidiálním spisům Společného rakousko-uherského ministerstva financí (dále ZMF) i Zemské vlády Sarajevo (dále ZVS) existují poměrně dobré prohloubené a k obecným spisům solidně zpracované všeobecné inventáře.

2 Předkládaná studie by nemohla vzniknout bez účinné, kolegiální a přátelské pomoci pracovníků Archivu Bosny a Hercegoviny, především paní Miny Kujović. Ji i dalším archivářům náleží autorův velký dík. Oni to byli, kdo mi v letech 2008 až 2009 zpřístupnili řadu materiálů z fondu *Zemská vláda Bosny a Hercegoviny 1878–1918* a fondu *Společné ministerstvo financí*, resp. jeho bosenského referátu. Archivní prameny týkající se kolonizace nejsou v těchto fondech zdaleka dochovány v úplnosti. Autor se snažil maximálně využít všechny dostupné informace, i s vědomím, že další heuristické bádání ve vídeňských archivech může odhalit nové skutečnosti.

3 Miroslav ŠESTÁK a kol., *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998, s. 200 an.

situaci využilo a začalo se poohlížet po prostoru, kde by mohlo uplatnit své mocenské ambice, a svoji pozornost brzy zaměřilo na tureckou provincii Bosnu a Hercegovinu.⁴ Také další evropské mocnosti měly své cíle na Balkáně a nechtěly zůstat pozadu, hlavně jim šlo o to, aby se ruská moc na Balkáně nestala dominantní. Nakonec došlo k prolnutí zájmů Rakousko-Uherska, Německa a také Velké Británie. To pomohlo Vídni prosadit svůj zájem do článku 25 připravovaného textu mírového berlínského kongresu. Šlo v něm o to, že se Porta smířila s „dočasnou“ okupací (správou) svých provincií Bosny a Hercegoviny administrativou a armádou Rakousko-Uherska.⁵ Smlouva byla podepsána v Berlíně pod Bismarckovou taktovkou 13. července 1878. Rakousko-Uhersko získalo navíc právo na vlastní posádky a kontrolu komunikací v novopazarském Sandžaku ležícím mezi Srbskem a Černou Horou. Oficiálně deklarovaným cílem bylo v této oblasti „zajistit pořádek a mír“ a zabránit zločinům na křesťanském obyvatelstvu, což mělo být mj. příčinou předchozího hercegovského povstání (1875–1876) a také rusko-turecké války.

Ačkoliv měla být okupace Bosny a Hercegoviny pokojným procesem, nebylo tomu tak. Velitel tohoto polního tažení, pozdější velící generál v Čechách, polní zbrojmistr Josip Filipović, svobodný pán z Philippsbergu, neměl jednoduchou úlohu.⁶

Kampaň začala 29. července 1878 překročením řeky Sávy, ale již 3. srpna narazila na ozbrojený odpor nepravidelných jednotek bosenských obyvatel, a ačkoliv bylo Sarajevo obsazeno 19. srpna, pacifikace celého území trvala až do 20. října a celá akce byla značně krvavá. Rakousko-uherské jednotky zaznamenaly asi 950 mrtvých vojáků a důstojníků a téměř čtyři tisíce raněných. Dalších téměř tisíc vojáků zemřelo na různé nemoci apod. Největší ztráty byly u Maglaje (42 mrtvých), Ravnice (70), v Sarajevu (57) a při relativně dlouhém obléhání Bihaće (téměř tři sta mrtvých).⁷ Této nakonec neočekávaně dosti složité vojenské kampaně se zúčastnilo také mnoho tisíc českých vojáků. Ti díky tomu získali – a prostřednictvím nich i obyvatelstvo českých zemí – první velké zkušenosti s Bosnou a Hercegovinou.⁸

4 Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005, s. 70 an.

5 Tamtéž, s. 74.

6 Josip, baron Filipović Filipšberški / Freiherr Philippovich von Philippsberg, (Gospić, 28. dubna 1819 – Praha, 6. srpna 1889). Od roku 1882 do své smrti byl vojenským velitelem Prahy a je pochován na olšanských hřbitovech.

7 Richard Georg PLASCHKA, *Avantgarde des Widerstands. Modellfälle militärischer Auflehnung im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien 2000, s. 44, s 120 an.

8 Edmund CHAURA, *Obrázky z okupace bosenské*, Praha 1893.

Hercegovské povstání a navazující okupační bosenská kampaň byly také prvními událostmi, které byly široce a poměrně bez omezení sledovány denním tiskem a publicistikou monarchie.⁹ Běžní už byli dopisovatelé, nejdříve pouze pozorující akce bezprostředně zpoza hranic (Záhřebu, Osijeku, Splitu), ale velmi brzy už přímo z centra dění, především ze Sarajeva.¹⁰

Úkoly, ambice a cíle okupační správy

Okupace postavila před novou rakousko-uherskou správou ohromné množství úkolů spojených s “pacifikací” nově získané země, jejíž kultura, hospodářství, systém správy i soudnictví byly velmi odlišné. Po necelých třech letech byla přímá vojenská administrativa vedená polním zbrojířem, generálem Vilémem z Viterberku,¹¹ v létě roku 1882 nahrazena civilní správou, resp. došlo k jejímu oddělení od správy vojenské. Protože se rakouská a uherská část monarchie nemohly dohodnout na tom, komu bude Bosna a Hercegovina (BaH) podléhat, bylo rozhodnuto, že to musí být nějaká společná instituce dualistické monarchie. Tím se nakonec stalo Císařské a královské společné (říšské) ministerstvo financí ve Vídni.¹² Bylo to konkrétně jeho bosenské oddělení, které komunikovalo se sarajevskou zemskou vládou a řídilo ji. Ta se skládala ze tří (později čtyř) ředitelství, na čele se zemským náčelníkem (vojákem) a jeho zástupcem, „civilním adlátem“ sídlícím přímo v Sarajevu.¹³ Sama Bosna a Hercegovina byla administrativně rozdělena do šesti krajů, oblastí (Banja Luka, Bihać, Mostar, Sarajevo, Travnik, Donja Tuzla) a 54 okresů.¹⁴

9 František ŠÍSTEK, *Josef Holeček: kronikář hercegovského povstání a kritik okupace Bosny a Hercegoviny*, in: Bosna 1878–2008, Ústí nad Labem 2008, s. 129–143.

10 Josef Jakub TOUŽIMSKÝ, *Bosna a Hercegovina v minulosti a přítomnosti*, Praha 1882.

11 Wilhelm Nicolaus von Württemberg (Karlsruhe, 20. července 1828 – Meran, 6. listopadu 1896).

12 K. u. k. Gemeinsames (Reichs-) Finanz-Ministerium. Toto ministerstvo řešilo jen otázky společné pro obě části monarchie. Jinak měly Předlitavsko i Zalitavsko svá vlastní ministerstva financí. Dále v textu autor pro zjednodušení používá sousloví ministerstvo financí a myslí se tím ono společné ministerstvo.

13 Zivladatus – civilní pobočník, byl vlastně hlavním administrátorem zemské vlády v Sarajevu. Právě on přenášel úkoly přicházející z Vídně nebo ze zemské vlády na jednotlivá ředitelství zemské vlády, případně na krajské či okresní úřady. Zároveň vedl zemskou policejní správu a četnictvo a měl i jistou pravomoc ohledně vojenských otázek, pokud se týkaly veřejného pořádku apod. Ačkoliv svá rozhodnutí dával k nahlédnutí šéfovi zemské vlády, mohl komunikovat přímo se Společným ministerstvem financí. Byl tak bezesporu nejmocnějším úředníkem v zemi.

14 O systému administrativní správy Bosny a Hercegoviny srov. např. Robert DONIA, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878–1914*, Sarajevo 2000; na konkrétním

Vedle řady potíží, především bezpečnostní povahy, musel nový šéf společného ministerstva financí, ministr Benjamin Kállay¹⁵ řešit hlavně problémy spojené s hospodářským přiblížením Bosny dalším zemím monarchie. To ovšem nebylo možné bez komplexní obnovy a transformace celé země a její společnosti. Ta zase nebyla možná bez dostatečně kvalifikovaných lidí, které bylo třeba sehnat v jiných zemích Rakousko-Uherska.

B. Kállay, absolvent Orientální akademie, zkušený diplomat, slavista a orientalista, zahájil proto velmi brzy nevídanou modernizační reformu, která zasáhla prakticky každou část života Bosny. Opíral se přitom nejen o vojsko, četnictvo a policii, ale hlavně o dobrou zemskou byrokracii. Do ní přišla i řada jeho kolegů z císařské a královské diplomacie. K ruce mu tak byla stále se zlepšující nová elita státní správy (často se rekrutující právě ze silových složek státu), dobrý soudní systém a spolehnout se mohl i na loajalitu mnoha občanů. Mezi nimi především příslušníků zdejších stále více a více se rozšiřujících cizineckých komunit – Rakušanů, Němců a dalších, z nichž část přišla do Bosny již před její okupací, ale též chorvatských a bosenských katolíků (18 %). Kállay však chtěl postupně získat loajalitu pravoslavných (42 %) i muslimů (39 %). V historii se toto modernizační úsilí dalo srovnat snad jen s procesy po připojení Bukoviny či Haliče. Kállay při tom používal kombinaci „hard power“ a „soft power“. Pomáhala mu silná vojenská a policejní přítomnost, hustá síť garnizón, četnických posádek a strážních stanovišť a zároveň se staral o nebyvalý rozvoj infrastruktury – hlavně cest, železnic, vodovodů, elektřiny atd. V rovině politické se spoléhal na vybudování suprakonfesionální, regionální identity všech obyvatel Bosny, na tzv. bosňáctví. To se mu ale nikdy nepodařilo.¹⁶

Jednou z největších výzev pro novou okupační správu byla složitá národnostní a náboženská situace v zemi. Ta byla po staletí ovlivňována nejen místní tureckou vládou, ale také celkovou situací v širokém regionu. Tak, jak probíhalo ovládnutí prostoru Turkey a později naopak jejich vytlačování (v 17.–19. století), tak se

příkladu jednoho regionu Mina KUJOVIĆ, *Okružna oblast Donja Tuzla pod upravom Fridricha von Foglara od 1894. do 1912. godine*, Gračanički glasnik 25, 2008, s. 91.

15 Kállay, Benjamin von, také Béni Kállay de Nagy-Káll (Pešť 22. prosince 1839 – Vídeň, 13. července 1903). Srov. *Kállay von Nagy-Kálló, Béni*, in: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL), Vol. 3, Vienna 1965; Robin OKEY, *A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism*, The Slavonic and East European Review 80, 2002, č. 2, s. 234–266; Robin OKEY, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg “Civilizing Mission” in Bosnia, 1878–1914*, Oxford 2007.

16 Valeria HUEBERGER, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegowina*, in: Brückenschläge „Bosnischer Islam“ für Europa, Stuttgart 2009, http://downloads.akademie-rs.de/interreligioeser-dialog/091120_heuberger_kallay.pdf, 5. 9. 2014.

měnila i etnická a náboženská mapa Bosny a Hercegoviny. Zatímco až do 18. století převládali v zemi muslimové, od 19. století se etnický obraz země pomalu přetvářel.¹⁷

Nejrůznější krize a povstání neustále měnili demografickou situaci v celozemském i regionálním měřítku. Od 30. let 19. století Bosnu v tomto směru poznával odpor místních vládců proti ústřední vládě v Cařihradě. Reformní tažení sultána (tzv. tanzimat), jímž chtěl alespoň trochu dohnat tragické zaostávání své říše za Evropou, muselo být v Bosně a Hercegovině prosazeno vojenskou silou, protože odpor zdejších lokálních vůdců, begů patřil tradičně k největším v celé Portě. Istanbul se snažil i v zapadlých provinciích prosadit svou snahu po postupném zrovnoprávnění nemuslimského obyvatelstva (tzv. ráji) a tím jeho získání pro politiku státu. V Bosně se mu to však nedařilo, jak o tom svědčí celá řada rolnických povstání a bouří v 50. a 60. letech, jejichž motivem byl hlavně odpor proti stávajícímu systému „čiflíků“ (pozemkových majetků v soukromých rukách, ze kterých byla část půdy pronajímána rolníkům za nájem, pacht), který udržoval závislost především křesťanských rolníků na jejich muslimských statkářích. Centrální vláda provedla v polovině 60. let 19. století správní reformu, která udělala z Bosny vilajet s určitou mírou samosprávy. Zároveň se nesměle pokoušela dostat do země zahraniční investice (pivovary, silnice, železnice, těžba dřeva) a tím ji modernizovat. Proto se od té doby v zemi usazovali stále více cizinci, většinou jen dočasně, mezi nimi i lidé z českých zemí, a ještě více zvětšovali národnostní a konfesijní pestrost zdejšího obyvatelstva.¹⁸ V této době také začala významně sílit národnostní agitace ze strany Srbska, Černé Hory i Rakouska, kteréžto země si dělaly nárok na celé nebo na část území Bosny a Hercegoviny. Tím se přiošťovaly již beztak silné rozpory v zemi. Ve Velké východní krizi, jak již bylo výše zmíněno, zemi nakonec získalo Rakousko-Uhersko, které se jí snažilo co nejvíce a co nejrychleji modernizovat a v souvislosti s tím, vítalo příchod cizinců do této provincie. Tento trend se pak samozřejmě urychlil po zavedení zmíněné civilní správy. Náhlý příchod velkého množství vojska, policie, úředníků a nejrůznějších specialistů vyžadoval i rozvoj

17 Enver IMAMOVIĆ, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, s. 55–101. Zpráva o výsledcích správy Bosny a Hercegoviny vydaná v roce 1906 podává informace o stavu Bosny a Hercegoviny, jak vypadala při příchodu rakousko-uherské okupační moci. V Bosně bylo tehdy necelých 1,2 milionu obyvatel, z toho 43 % pravoslavných, 39 % muslimů, 18 % katolíků.

18 Byli to většinou technici budující z pověření osmanské vlády komunikace a železnice, či obchodníci a malí podnikatelé v průmyslu – např. v pivovarnictví, dřevařství apod. Srov. Zdeněk UHEREK, *Češi v Bosně a Hercegovině*, Praha 2012, s. 67.

příslušných služeb, které byly v ostatních zemích monarchie standardem, v Bosně a Hercegovině však neznámou záležitostí.

Aby zatraktivnil schopným úředníkům periferní a zaostalou Bosnu a Hercegovinu jako potenciálně příznivou destinaci, prosadil Kállay v roce 1886 např. nový penzijní řád, který zvýhodňoval státní zaměstnance v nově získané zemi monarchie.¹⁹

V Bosně a Hercegovině měl zemský vládní aparát silnou, ale zároveň velmi nelehkou pozici, protože mnohdy budoval takřka na „zelené louce“. V organismu zemské správy a soudnictví pracovalo na začátku 20. století přes osm tisíc zaměstnanců (včetně policie, celní správy, železnice, učitelů apod.), z toho byly více jak tři čtvrtiny lidé, kteří se narodili mimo Bosnu a Hercegovinu. Češi, resp. lidé z českých zemí, pak mezi nimi zaujímalí významné postavení.²⁰ I druhý civilní adlát, baron Hugo Kučera, patřil k této skupině, stejně jako první šéf policie Karel Oliva a řada dalších významných představitelů státní správy.²¹

Migrační procesy v Bosně a Hercegovině

Bosna a Hercegovina byla cílem imigrace a zdrojem emigrace po většinu doby osmanské vlády. Křesťané odsud odcházeli, jiní přijímali islám, asimilovali se, zároveň sem přicházeli v menších počtech z okolních zemí další pravoslavní a katolíci. Doba „reconquisty“, kdy byla turecká moc vytlačována z Balkánu (od konce 17. století), znamenala pro Bosnu a Hercegovinu zvýšený příliv muslimů. Tento proces významně zesílil v souvislosti s povstáními v Srbsku (1804, 1815) a jeho cestou k pozdější plné samostatnosti, která byla doprovázena vlnami emigrací z území

19 Tomislav KRALJACIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo 1987, s. 437.

20 Čechů bylo v té době v zemské službě asi 12 %, mnoho z nich zaujímal vysoké pozice hlavně v civilní správě, ve školství a v průmyslu. Z českých zemí pocházelo i určité procento německých úředníků, kterých bylo celkově asi 13 %. Srov. T. KRALJACIĆ, *Kalajev režim*, s. 440.

21 Hugo Kučera, Hugo Freiherr von Kutschera (Vídň, 16. března 1847 – Vöslau, 1. září 1909). Rodina tohoto rakouského diplomata a orientalisty pocházela ze Sv. Jana pod Skalou v Čechách. Do stavu svobodných pánů povýšen 1885, nositel mnoha vyznamenání. Vystudoval Akademii orientálních jazyků ve Vídni, pracoval jako diplomat v Rusčuku a později Cařihradě (od 1876). Od roku 1882 v Sarajevu civilním adlátem. Byl zodpovědný za kulturní integraci BaH. Měl řadu zájmů, mj. se věnoval i výzkumu Chazarů. Jeho kniha na toto téma vyšla až v roce 1910. Srov. *Kutschera Hugo Frh. von*, in: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL)*, Vol. 4, Wien 1969, s. 375.

srbského knížectví. Muslimové byli nemilosrdně vyháněni a značná část se jich usídlila právě v Bosně. Poslední velký příval muslimů, okolo deseti tisíc lidí, přicházejících ze Srbska, zažila Bosna v roce 1863.²²

Po celou dobu rakousko-uherské okupace a správy byla Bosna a Hercegovina vystavena velkým migračním procesům, což samozřejmě mělo vliv i na její hospodářský vývoj. Hned na začátku okupace nejistota spojená s odchodem staleté osmanské vlády vedla k první vlně emigrace. Muslimští obyvatelé Bosny a Hercegoviny odcházeli po stovkách, ba tisících v několika fázích. Dá se vystopovat, že ty měly většinou přímou souvislost s určitými událostmi. První vlna byla bezprostředně po roce 1878, další pak v době protirakouského povstání ve východní Hercegovině v roce 1882, které vyvolal nový branný zákon, ale jež bylo svým způsobem posledním dozvukem tradičních místních rebelií proti všemu cizímu.²³ Další migrace počátkem 90. let a poslední v roce 1908, kdy byla Bosna a Hercegovina Rakousko-Uherskem oficiálně anektována.²⁴ Řadě muslimů prostě nevyhovovaly nové pořádky, resp. to, že bylo ohroženo jejich dosavadní postavení, a proto se raději začali usazovat ve zbývajících evropských provinciích osmanské říše. Především v Sandžaku, dnešní Makedonii, ale mnoho z nich našlo svůj domov také v Cařihradu, ba dokonce až v Anatólii. Obecně lze ale říci, že muslimští emigranti z Bosny se usazovali především v oblastech, které byly poblíž jejich původní vlasti.²⁵

Určitou emigrační vlnu bylo možno zaznamenat i mezi pravoslavným obyvatelstvem Bosny. V tomto případě šlo o důsledek zklamané naděje, že by snad Bosna mohla být připojena k Srbsku, tak jak to usilovaly generace bosenských i srbských omladinářů. Postupná stabilizace bosenskohercegovinských politických a především nevídaný rozvoj hospodářských poměrů však podminily i opačné procesy. Vrátila se část emigrantů, pro které se osmanská říše nestala zemí zaslíbenou, vedle nich přicházeli noví imigranti, především z dalších částí Rakousko-Uherska, ale též ze Sandžaku, Srbska a Černé Hory. Tato imigrace postupem času vyrovnávala emigraci a nakonec ji i vysoce převýšila. Z hlediska demografických poměrů docházelo v Bosně a Hercegovině k vyložení pozitivním procesům, nárůstu populace, zvyšování průměrného věku apod., jak o tom jednoznačně svědčí soupisy obyvatel-

22 M. ŠESTÁK a kol., *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 198.

23 L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 86–87.

24 Jednotlivé fáze muslimské migrace do Bosny a Hercegoviny lze dobře dokumentovat i na zde běžných příjmeních, např. Pećanin (Peć – Pětikostelí v Uhrách), Budimlija (Budín v Uhrách), Požegija (Požega ve Slavonii), Užičanin, Valjevac (Užice, Valjevo v Srbsku) nebo pozdní Uščuplić (Üsküb – Skopje).

25 L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 87.

stva. Od roku 1879 do roku 1895 v Bosně přibýlo 23 % muslimského, 36 % pravoslavného obyvatelstva a dokonce 60 % katolíků!

Rakouská správa měla samozřejmě i politický zájem na podpoře takových tendencí, a proto vítala vnitřní imigraci z jiných částí monarchie. Ta se v podstatě dělila na: a) na spontánní zemědělskou kolonizaci především z chorvatské Krajiny a dalmatského Záhřebu (šlo o navrátilce, případně nové osídlence na opuštěných či neobdělávaných statcích); b) profesní imigraci (do Bosny přišly stovky a tisíce odborníků, úředníků, učitelů, vojáků apod., aby zde zavedly nový správní, hospodářský a soudní systém a velmi organizovanou); c) pozdější kolonizaci zemědělskou.

Obyvatelé českých zemí v Bosně a Hercegovině před rokem 1890

Přistěhovalci z českých zemí v těchto procesech hráli poměrně významnou roli. Česká zemědělská emigrace měla svou velkou tradici. Přitažlivost jihoslovanských zemí byla v tomto směru zřejmá, zvláště poté, co se zbavovaly turecké nadvlády. Země Balkánu v atraktivitě dlouho konkurovaly jiným oblastem, dokonce svého času předčily i emigraci do zámoří. V tomto smyslu utvrzovaly potenciální emigranty a kolonisty i dobové publikace a propagační tisky.²⁶ Ukazují to ostatně i neúplné bosenské soupisy „cizinců“, kteří se narodili jinde, ale usadili se v Bosně a Hercegovině již před rakousko-uherskou okupací nebo po ní.²⁷ Tyto přehledy vznikaly někdy v letech 1892 až 1894. Přípravovaly je okresní úřady na základě dosavadních soupisů obyvatelstva a místního šetření, bohužel s různou mírou důkladnosti. Jména dotyčných cizinců i jejich rodných míst jsou často zkomolena, také označení profesí nemusí být přesné, stejně jako roky, kdy se měli v Bosně a Hercegovině usadit.

I přesto lze na základě těchto nekompletních přehledů vyslovit určitá tvrzení. Například to, že Češi, resp. lidé z českých zemí, kteří se po roce 1878 usazovali

26 Mj. např. autor, skrývající se pod akronymem H. V. B., *Kolonisace Srbska. Prostonárodní pojednání o kolonisaci v Srbsku a poučení našim rolníkům*, Praha 1880 – H. V. B. jednoznačně preferuje emigraci do Srbska a obecně jihoslovanských zemí před Amerikou. Srov. Jan AUERHAN, *Češi a Slováci za hranicemi*, in: Československá vlastivěda, díl 5., Praha 1931.

27 Tyto soupisy vznikaly patrně jako podklady pro přípravu organizované zemědělské kolonizace. O jejich neúplnosti svědčí mj. prostý fakt, že ve městě Sarajevu žilo v té době určitě několik desítek rodin původem z Čech, ale je jich uváděno jen pět. Soupisy jsou uloženy v Archivu Bosny a Hercegoviny v Sarajevu (dále ABH), fond Zemská vláda Sarajevo (dále ZVS), k. 318, 1894, sign. 26–12/25.

v Bosně a nebyli to státní či zemští zaměstnanci, byli většinou představitelé nejružnějších víceméně odbornějších profesí – stavitelé, geodeti, tiskaři, sládci, zahradníci nebo jiní specializovaní odborníci. Zatímco v některých oblastech vůbec neměli konkurenci, v jiných tomu bylo jinak – např. v pohostinství museli o své živnosti bojovat se silným židovským živlem přicházejícím především z Uher.

Podle těchto soupisů se ve městě Banja Luka usadilo do konce října 1893 celkem 113 rodin pocházejících z jiných částí monarchie, některé z nich i z českých zemí. Hned po okupaci, v roce 1879, přišel do Banja Luky z Pardubic Alois Bárta i se svou rodinou. Téhož roku se sem přistěhovala vdova Anna Franzová z Libné na Broumovsku, Josef Zdeněk (mistr v c. k. podniku) a stavitel Hypolit Pokorný. Z Trutnova byl klenotník Vincenc Weickert, který si již v roce 1880 zřídil v Banja Luce samostatný obchod. V roce 1882 přišel z Turnova tesař Karel Horáček, o rok později pak Tomáš Ticháček, hostinský z Krumlova. Anton Märzl, hospodský z Lanškrounu, si otevřel svůj nový podnik v Banja Luce v roce 1885. O tři roky později sem z Turnova přišel zámečník Karel Ertl.

Mezi dalšími usedlíky původem z Turnova byly rodiny Josefa a Jana Patzeltových. Josef Patzelt v roce 1890 založil v Banja Luce první stálý fotografický ateliér, jeho bratr Jan za ním přijel o dva roky později.

V témže roce jako Josef Patzelt se v Banja Luce usídlil i pekař Josef Nosek z Plzně a truhlář Václav Švadlenka.

Do Bosenské Krajiny, konkrétně okresu Bihać, přišlo celkem 252 cizích rodin (1 762 osob), drtivou většinou to byli Srbové zpoza hranice z chorvatských občin Lapac, Korenica, Udbina, Grabovac, Rakovica apod. Jedinými dosídlenci z českých zemí byli členové rodiny Jakuba Bednáře, kováře ze Soběslavi, který přišel do Bihaće již v roce 1878.

V okrese Bileća žil od roku 1891 jediný český krajan, klempíř Jan Leška z Božejova v Čechách.

V Bosanské Dubici bylo tehdy 312 rodin z jiných zemí monarchie (1 985 osob), velkou většinou pravoslavní z Chorvatska a Slavonie; Bosanska Gradiška – 228 rodin, hodně německých kolonistů usazených ve Windhorstu – Nové Topole; Bosanska Kostajnica – 43 rodin, ani jedna z Čech; Bosanska Krupa – 551 kolonistů (celkem 3 483 osob), opět drtivou většinou Srbové z Chorvatska; Bosanski Novi – 137 rodin, všechno do poslední srbské rodiny z Chorvatska; podobně tomu bylo v Bosanském Petrovci, kde bylo 450 rodin kolonistů, drtivou většinou šlo o Srby původem z Chorvatska; v okrese Bugojno také nežil nikdo původem z českých zemí.

Naopak v okrese Čajnice, který byl hodně militarizovaný, protože ležel u černohorské a srbské hranice, žilo dokonce 12 českých rodin. Z toho v Goražde kuchařka Rosálie Zavadilová, původem z Prahy, židovský sládek Hermann Becker z Oloví; Jan Hrozníček ze Znojma byl výčepním přímo v sídle okresu – Čajnici – již od roku 1878. V Goražde držel od roku 1883 „veřejný dům s nevěstkami“ jistý František Vinšálek.

Ve velkém a poměrně hustě obydleném okresu Dolní Tuzla ze 169 cizích rodin jich bylo z českých zemí 8. Šlo o zahradníky a hostinské (dva židovští – Abraham Klinysl z Příbrami a pivovarník Salomon Kohn z Prahy).

Ve Foči, ležící na drinské hranici, bylo celkem 18 cizích rodin, z toho 2 české – valcháře Františka Bláhy a hostinského Jakoba Russa.

V převážně chorvatském okresu Fojnica žilo 18 cizích rodin, 4 české, z toho dvě byly rodiny hospodských (Jan Kubíček z Budějovic byl hostinským v Kiseljaku od roku 1879, František Václav z Kutné Hory v Busovači od 1893).

Okres Gacko – od roku 1887 ve zdejší vojenské garnizóně Avtovci žil hostinský Josef Glöckner z Prahy; František Červinka, truhlář z Milína, byl v Gacku od roku 1888; od roku 1891 pekař Jan Talián, pocházející patrně z Jičína; od roku 1893 hostinský Václav Krappel.

V okresu Gračanica žily 3 rodiny z Čech; v okrese Gradačac to byla jen jedna rodina. V zapadlém okresu Kalinovik nebyla z pouhých 4 cizích rodin žádná z Čech. Ani v okrese Ključ, kde bylo dokonce 47 cizích rodin (asi 300 osob), nebyl nikdo z Čech.

V okrese Konjic (Konica) byl od 1888 hostinský v nádražní restauraci Josef Schmidt z Prostředkovic u Jihlavy; od roku 1890 Tomáš Fuchs, hostinský ve vojenské kantýně v Jablanici; nájemkyní jablanického erárního hotelu byla Amálie Volšinská, která do Bosny přijela z Vídně téhož roku. V okresu Livno žilo 8 českých rodin, blíže nespecifikovaných. V okresu Ljubinje byly jen 4 cizí rodiny, z toho od roku 1885 jedna česká, a to Jana Markovce z Prachatic, který zde pracoval jako polír na stavbách. Okres Ljubuški měl jen 18 cizích rodin. Od roku 1893 rodinu Tomáše Kolaříka, cestáře z Uherského Brodu; od téhož roku tam také žili Václav Jenšovský z Tábořska, který byl dělníkem v továrně, a Josef Metzner, bývalý lesník z Cukmantlu (Zlatých Hor) u slezského Frývaldova.

Ve městě Mostar bylo usazeno v roce 1894 celkem 313 cizích rodin, šlo o 838 osob. Nejstarším usedlíkem, zamíchaným v soupisu mezi „české“ imigranty, byl zjevně Anton Zimolo, původem ale takřka určitě Ital nebo Chorvat, který přišel do Mostaru jako fotograf z chorvatského Metkoviče už v roce 1866. Hned po oku-

paci v roce 1878 se objevili v Mostaru pekař Karl Schnelltinger z Moravy, hospodský Václav Lavička z Budějovic, cukrář Josef Brabec z Čáslavi a také Jan Radimský z Lomnice nad Popelkou. V roce 1879 je následoval Matyáš Mareš, krejčí z českých Lubenic, a Anton Pacher z moravského Kojetína. O rok později Josef Mazura, hudebník z české Cerekvice. V roce 1881 přibyl do Mostaru další kantýnský Jan Koláček, původem z Mozkovic-Slížan na Moravě; v následujícím roce Jan Adamčík, komíník z Moravského Krumlova, uzenář Josef Mikolášek z Horního Jelení a Martin Litvan, který byl patrně tesař. Od roku 1883 tu žili Hermann Täuschel, diurnista (písař za denní plat) z Karlových Varů, a krejčí Jan Kozák ze Slavkova; od roku 1884 hospodská Marie Černá z Ivanovic na Moravě a židovský číšník Ignatz Kuhner z Bzence. K roku 1886 jsou zaznamenáni Sofie Ratiborská, soukromnice z Moravy, Josef Pánek z Uherského Brodu, od téhož roku také Josef Kříž, zedník z českých Chval, a Ferdinand Rollinger, pensionovaný okresní feldvébl (šikovatel) z Terezína; k roku 1887 Alois Minařík, kuchař ze Suchdolu u Prahy, fiakrista František Kostelník z moravského Michnova a řezník František Kohoutek z českých Moravan; k roku 1888 židovský obchodník Moritz Knöpfelmacher z Moravského Krumlova; diurnista (písař) Anton Hiersche z Doks v Čechách; k roku 1889 Josef Bureš, zedník z Moravy, Teodor Suchý, špeditér z Brna a kovář Josef Polišenský z Lubna na Moravě; k roku 1890 Karel Černocký, diurnista ze Vsetína; Emanuel Neubauer, též diurnista, patrně z Hustopeče, Antonín Koláček, správce skladu z Markovic na Chrudimsku a advokátní koncipient František Jindrák z Kostelce; k roku 1891 strojívedce Jan Pachel z Košíř u Litomyšle v Čechách, kantýnský Antonín Vejrosta z Ostravy, číšník Gustav Willomitzer z Ervénic, diurnista Johan Sturm ze Šluknova, František Dvorský, policista z českých Počátek, August Němec, strojní zámečnick z Nového Bydžova, další diurnista Leopold Reisig z Jirkova v Čechách; k roku 1892 Josef Schenk, řezník z Vysoké u Německého Brodu, truhlář František Holeš ze Slezska, Jan Knoll, topič z Boskovic, Anton Pratsche, hoteliér z Olomouce a Antonín Houška, lékárník z jihočeského Podlesí; k roku 1893 Johann Brossig z Bílé Vody ve Slezsku a František Smetana, policejní inspektor z Rynoltic v Čechách. V témže roce přišli do Mostaru z moravského Berouna u Šternberku pekař Josef Richter, Petr Nesvadba, dozorce v tabákové fabrice z české Olejnice, Jan Hauf, pochůzkář s telegramy z Moravy, knihvazač Josef Šťastný z pražských Dejvic a Anton Hornig, hajný ze slezského Krnova. Hodně lidí v Mostaru přibýlo z Dolního Rakouska, česká jména svědčí o tom, že šlo vesměs o přistěhovalce původně z českých zemí.

Okres Mostar venkov – patrně nejdříve přišel v roce 1886 cihlář Václav Beran z Mnichova Hradiště; od roku 1888 byl zaznamenán Hugo Jedlička, inženýr

z Plzně, pracující v Buně u Mostaru. Tento inženýr byl zjevně velkým podnikatelem, protože měl 5 tisíc dunumů²⁸ země pro svou cihelnu ve Vrabčici.

Okres Nevesinje – 30 rodin (91 osob). Od roku tu pobýval 1883 mj. Vincenc Hajský, kantýnský a fiakrista ze Strakonice; od roku 1889 Antonie Šoullová z Budíkova, hospodská v Nevesinje; od roku 1893 Richard Kratzl, technický kreslič z Kroměříže, Franz Hermann, polír z Drahotuše na Moravě a z Rychnova nádeník Jan Falta s rodinou.

Úrodný okres Prijedor byl oblastí, která lákala lidi z českých zemí asi nejvíce. Podle soupisu se v něm do konce října 1893 usídlilo více jak 150 rodin, z toho řada českých a moravských. Šlo dokonce o celou skupinu Moravanů, která přišla do obce Puharska-Čejreci v letech 1883–1889, většinou ze Starého Města na Moravě. Byly to rodiny Tomáše Burdy, Tomáše Sojáka, Tomáše Melinky, Františka Bláhy, Cecila Burdy, Vincence Kořínka, Jana Chrástka, Františka Chrástka, Jana Maliny a Františka Maliny, Josefa Vaculíka z Kostela, kováře Fabiána Jordána z Moravského Pole a jedna rodina z Čech (Karla Franze ze Žlutic). Většinou měli okolo 20 dunumů země (tj. okolo 5 ha), ale také jen třeba 3 až 4 dunumy. Jednalo se převážně o řemeslníky. Dále přišli Josef Dobříčev, František Špaček v Prijedoru, František Mottl, švec z Přeštic (jeho bratr Josef Mottl přišel až o čtyři roky později, v roce 1887). S Františkem Mottlem přišel v roce 1883 i krejčí Kašpar Feitz ze Švihova a hlídač Ferdinand Schmidt ze Sádové. Z Napajedel dorazili v roce 1890 František Záhora a rolník Josef Krouza. Ze Starého Města přišli v roce 1887 a 1888 také Josef Bela a Veronika Říhová.

Naposledy, v roce 1893, ještě před organizovanou kolonizací, přišly 3 další moravské rodiny Josefa Jílka a Františka Kolaříka z Nového Města (oba dostali již 40 dunumů půdy) a ševce Josefa Sevanského (?) z Otrokovic. Kromě toho přicházela do okresu Prijedor i řada srbských rodin z Chorvatska.

Z 60 cizích rodin usídlených v okrese Prnjavor před rokem 1894 byly v té době prakticky všechny z Tyrol, Itálie a dnešního Slovinska.²⁹

Rogatica – 13 rodin, uváděna jedna česká Antonína Skopala, hostinského v Rogatici od roku 1879.

V okrese Sanski Most, kde bylo více jak 430 kolonistů, nebyla bohužel vyplněna kolonka o jejich původu. Vzhledem k silné přítomnosti Čechů v sousedních okresech lze nicméně předpokládat, že i v Sanském Mostě mohli někteří žít.

28 Dunum (turecky dönüm), v Bosně i dulum, stará turecká míra používaná neoficiálně dodnes v Bosně i Srbsku. V historii a regionálně kolísala mezi 900–2500 m², dnes přesně 0,1 hektaru.

29 Nejvíce imigrantů v okrese Prnjavor pocházelo z jižních Tyrol. Ti osídlili především kolonizační území Palačkovci. ABH, ZVS, k. 318, 1894, sign. 26/3.

Okres Sarajevo město – uváděny 44 rodiny, z toho jen 5 rodin českých – rolníka Karla Gašpara z Moravy; hospodské Veroniky Mayerle z Opavy; Heinricha Redische, obchodníka se dřevem ze Slezska; Fany Kudrnové, hospodské z Hradce Králové. Na sarajevském předměstí Čengić Vila měl Josef Polák z Prahy od roku 1890 výrobu octa a vinného octa. Celkově byly v sarajevském kraji 104 cizí rodiny (387 osob), a to v okresech Sarajevo, Čajnice, Fojnica, Foča, Rogatica, Visoko a Višegrad.

V okrese Srebrenice, který byl považován vzhledem k tradici dolování za „průmyslový“, se od roku 1870 usadilo celkem 77 osob bez bosensko-hercegovských kořenů. Z toho byly 4 české, tesaře Františka Šebka (od roku 1870 v Srebrenici), ševce Františka Krajny (1886), kupce Dominika Bauckého (1893) a stavitele Josefa Schindlera (1891).

Okres Stolac – soupis z prosince 1893 zaznamenává Josefa Kratochvíla, hostinského usazeného ve Stolci od roku 1879, původem ze Smiradic v Čechách.

Malý okres Tešanj – 15 rodin (celkem to bylo 84 osob), nikdo z českých zemí.

V Travniku – ze 45 rodin jen 3 rodiny české (včetně rodiny Josefa Berana, sládky v Travniku), celkem 9 osob.

Do okresu Trebinje přišel roku 1878 tesař Josef Folprecht; roku 1880 hostinský Josef Lose, původem z Weichsdorfu(?) v Čechách; následujícího roku listonoš Josef Prchal z Kolína s rodinou; roku 1882 stolař Raimund Jíra ze Staré Hutě; roku 1883 stavební podnikatel Josef Dorschner z Grünu (patrně Zelená Lhota u Hojsovy Stráže) v Čechách, s rodinou v Zasadu; roku 1884 nádeník Václav Bobek z Dubu v Čechách; roku 1887 klavírista Emanuel Merth z Jindřichova Hradce; roku 1890 účetní Stanislav Matzke (Macek?) z Jihlavy; roku 1891 kominík Ignác Vidlička z českého Chlumu a od roku 1893 žil v Lastvě bez rodiny polír Antonín Manda z Neumětels.

V okrese Višegrad bylo 24 cizích rodin, z toho jedna česká rodina Karla Herese, hospodského ve městě Višegrad.

V okrese Zenice z 33 rodin (135 osob) byly 4 rodiny z českých zemí, z toho všichni hospodští.

V okrese Zvornik nebyla před rokem 1893 ani jedna rodina z českých zemí. V Žepči žilo 14 rodin, avšak žádná nepocházela z českých zemí. V okrese Županjac rovněž nikdo.

Tyto seznamy tedy zahrnují celkově okolo 150 rodin (cca 500 osob) z českých zemí, které svoji existenci svázaly s Bosnou a Hercegovinou v prvních patnáct-

ti letech její okupace Rakousko-Uherskem a měly zde domovské právo. Muselo jich ale být zjevně více, v té době totiž např. v Sarajevu jistě žilo několik desítek českých rodin. V dalších oblastech to bylo podobné, tyto rodiny ale patrně měly stále svůj domovský list z obcí, ze kterých pocházely.

Podobně jako s Čechy tomu bylo i s příslušníky jiných národů monarchie (šlo o Poláky, Ukrajince, Rusíny, Italy a především Němce). Řada z nich hledala v Bosně nové šance především ve státní službě, jen menšina v zemědělství. Tato sféra přitom měla značný potenciál pro další rozvoj. Hlavně efektivita zemědělské výroby byla v porovnání s jinými zeměmi monarchie velmi nízká a vyžadovala značné zlepšení, aby byla Bosna a Hercegovina soběstačná.

Zemědělství v Bosně a Hercegovině

Zemědělská půda do okupace patřila takřka výhradně muslimům (mohamedánům), a to buď jako vakufy (záduší), nebo jako staré majetky jednotlivých soukromníků, velkostatkářů (spahijů, begů, agů). Ti však půdu většinou sami neobdělávali, dělali to pro ně jejich křesťanští, v menší míře i muslimští rolníci, tzv. kmeti, kteří odevzdávali desátek státu a třetinu až polovinu svých produktů majitelům daných pozemků. Nějakým způsobem závislí rolníci tak obdělávali takřka 90 % půdy, která ale byla ve vlastnictví muslimských statkářů. Muslimové sami obdělávali jen menší pozemky, většinou v okolí svých vlastních usedlostí – zahrady, sady a louky. Situace se po okupaci začala měnit, ale ne tak rychle, jak by si asi vídeňská vláda přála a jak by si představovali hlavně závislí rolníci.³⁰ V roce 1895 patřilo z 222 tisíc rolnických hospodářství jen 2,6 % spahijům, begům a agům. Tzv. nových, drtivou většinou křesťanských majitelů, kteří se již od tureckých dob postupně vykupovali ze svých závazků vůči velkostatkářům, bylo 39,2 %; rolníků v závislém postavení (kmetů) bylo stále 40,2 %; malorolníků, kteří byli zároveň kmety, bylo celkem 10,2 %; zbytek (nádeníci aj.) představoval 7,8 %.³¹ Toto rozložení sil stále do značné míry zakonzervovalo situaci v bosenském zemědělství, které bylo málo efektivní. Na druhou stranu ale tato situace pomáhala nové rakouské moci udržovat na své

30 K tomu podrobněji také Čiro TRUHELKA, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini*, Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo 1915; Edin MUTAPČIĆ, *Pravno-historijski kontekst agrarne reforme u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata*, Gradačac 2007.

31 Husnija KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb 2003.

straně bosňáckou aristokracii. Ta pochopitelně nestála o převratné změny stávajícího systému.³²

Společné ministerstvo financí spolu se sarajevskou Zemskou vládou si toho byly vědomy a již od počátku 80. let podporovaly zmíněné spontánní usídlování rolníků na území Bosny a Hercegoviny. Ti se zakupovali především na půdě patřící původně osmanskému státu nebo získané odúmrtí či opuštěním původními majiteli, kteří zanechali i své „tapije“ (státem garantované právo užívat svobodně konkrétní pozemky). Šlo též o pozemky získané klučením rozsáhlých lesních ploch, které byly původně buď státní, nebo získány z begovských rukou.

Projekt organizované kolonizace

Přes určitý příliv lidí však mnoho pozemků pořád leželo ladem a zemědělská produktivita byla na velmi nízké úrovni.³³ Tento fakt dal na počátku 90. let 19. století vzniknout nápadu vytvořit projekt organizovaného usídlování rolníků z nejrůznějších zemí monarchie v Bosně a Hercegovině. Z materiálů, jež měl autor k dispozici, vyplývá, že touto myšlenkou se společné ministerstvo financí a zemská vláda v Sarajevu začaly zabývat někdy na přelomu let 1891 a 1892.³⁴

Je pravděpodobné, že na počátku celého plánu, ostatně jako většiny podobně strategických projektů, byl zřejmě sám Benjamin Kállay. Již na podzim roku 1892 a v roce 1893 dala sarajevská zemská vláda okresním úřadům v Bosně pokyn k vyhledávání a zhodnocení pozemků vhodných k možné kolonizaci. Vzhledem k těžké a na sních v těchto letech velmi bohaté zimě mohly však některé úřady tento úkol splnit až v pozdním jaru 1894 (např. v okrese Konjic a Mostar se tyto práce zpozdíly až do konce podzimu téhož roku).

Jisté je to, že ministerstvo financí, jež vydalo 3. srpna 1893 pokyn Zemské vládě v Sarajevu o provedení vnitřní (tj. obyvateli Bosny) i vnější (tj. kolonisty pocházejícími z jiných zemí monarchie nebo i jejího zahraničí) kolonizace Bosny

32 L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 88.

33 Důvodem pro přilákání kolonistů byla také snaha zemské vlády zlepšit celkový stav zemědělství v BaH, kde výnosnost z hektaru byla nízká, jak o tom svědčí i zprávy okresních úřadů z let 1892 a 1893, které ale zároveň vyjadřovaly názor, že obdělávatelných erárních ploch je dostatek a bylo by možné je využít pro zvýšení celkové produkce obilovin. Po okupaci Bosny a Hercegoviny se zde usazovali především rolníci srbského a chorvatského původu z Chorvatska. Produktivita jejich práce se ale příliš nelišila od usazených zemědělců v Bosně.

34 ABH, Zajedničko ministarstvo financija (ZMF), č. 754/1893 an.

a Hercegoviny, určilo jeho základní principy a zároveň prostřednictvím okresních úřadů v monarchii začalo informovat potenciální zájemce o možnosti usadit se v Bosně.³⁵

Principy kolonizace

Vnější kolonisté se měli usídlvat dvěma způsoby: jednak v menších skupinách od 5 do 10 rodin a přednostně do oblastí s potenciálem pěstování cukrové řepy. Žádoucím výsledkem měl být pozitivní vliv na místní obyvatelstvo. Druhou formou se mělo stát vytváření větších kompaktních kolonií až o desítkách rodin, hlavně tam, kde bylo řidší osídlení nebo větší množství neobdělávané půdy.³⁶

Na základě místního šetření o vhodných oblastech pro budoucí kolonizaci zemská správa nejdříve stanovila tzv. kolonizační území. Nakonec jich bylo více než čtyřicet.³⁷ V některých případech šlo o kolonizační území určené až pro 30 rodin, někdy zase jen pro několik. Šlo v prvé řadě o oblasti v Posáví, tj. v severovýchodní Bosně (směrem k dnešní chorvatské hranici), o některá území v severní (Brčko, Tuzla, Dolní Tuzla) a střední Bosně (oblast Zenice), ale též v Hercegovině a tzv. Bosenské Krajině.³⁸ Zatímco v oblastech bosenské Krajiny se už po roce 1878 usídlovali především Chorvaté a Srbové z chorvatské Krajiny a z Dalmácie (částečně šlo o uprchlíky z doby povstání roku 1875), v oblasti Posáví, v úrodném trojúhelníku

35 Tamtéž.

36 Tamtéž; též T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim*, s. 514.

37 Bohužel jsem nikde nenašel jejich úplný, konečný přehled, vycházím proto jen z informací, které se týkají jednotlivých osídlovacích akcí a z parciálních zpráv Zemské vlády v Sarajevu. Např. ze zprávy ZVS z 18. dubna 1895 vyplývá, že v 10 oblastech Bosny a Hercegoviny bylo do jara 1895 určeno 41 kolonizačních komplexů, na nichž se mělo usadit celkem 533 rodin, tedy 2 798 osob, s celkovými hotovostmi, jež činily dohromady asi 499 tisíc zlatých (rakousko-uherských zlatých). Tyto rodiny měly dostat celkem 8 480 hektarů půdy, jednalo se o 252 rodin z Ruska, 126 z Uher, 88 ze Slavonie, 60 z Haliče, 4 z Moravy, 1 z Bukoviny, 2 z Bavorska (státní příslušnost: 239 rakouské, 213 uherské, 79 ruské, 2 bosenské; národnost: 356 německá, 112 česká, 50 rusínská, 12 polská; náboženství: 300 evangelická, 183 katolická, 50 pravoslavná). Ze 41 kolonizačních komplexů bylo celkem 30 o rozloze 5 697 hektarů půdy vhodných pro pěstování cukrové řepy. Preferovalo se usazování kolonistů, kteří měli zkušenost s pěstováním cukrovky, protože místní obyvatelé to neuměli. Velký cukrovar v Usoře neměl dostatek tuzemské cukrovky a musel ji proto dovážet z jiných zemí monarchie. Z výše uvedeného počtu kolonistů se do jara 1895 usadilo již 129 rodin celkem s 687 rodinnými příslušníky, zbylé 404 rodiny byly „na cestě“, měly se usadit během jara 1895.

38 Bosenská Krajina je tradiční historický název pro oblast severozápadní Bosny „přiléhající“ k jižní hranici někdejšího rakouského soustátí.

mezi Gradiškou, Prijedorem a Banja Lukou to byli v 90. letech hlavně kolonisté ze vzdálenějších zemí monarchie či i přímo ze zahraničí. Zemská vláda dokonce aktivně zvala potenciální kolonisty pomocí výzev okresním úřadům v českých zemích, Haliči, Bukovině a jinde. To samozřejmě nezůstalo bez odezvy. Brzy se přihlásily stovky zájemců v širokém spektru od ruské Volyně až po Německo. Hojně byli zastoupeni zejména němečtí kolonisté z jižních Uher, východní Slavonie, Banátu, ale též Italové z jižního Tyrolska, Poláci a Ukrajinci z Haliče.

Odpovědní úředníci mysleli ve svém kolonizačním plánu na řadu věcí, ale některé mohli řešit až na základě pozitivních či negativních zkušeností, takřka za chodu. Postupně se tak stabilizovaly určité mechanismy, *modus operandi* kolonizace, který byl platný pro všechny zájemce. Shrňme-li jeho hlavní principy, šlo o následující kroky:

Po určení oblastí vhodných ke kolonizaci se úřady soustředily na určení rozlohy přidělovaných pozemků, práv a povinností spojených s kolonizační smlouvou, na péči o infrastrukturu, ale též na to, jak by měla vypadat obydlí nových kolonistů (byly projektovány tři typy domů, se dvěma, třemi a čtyřmi místnostmi).³⁹

Obecně byla snaha kolonizovat potenciálně prosperující území, která byla poblíž již osídlených oblastí, teritoria s dobrou bonitou půdy, dostatkem vody a dostatečnými komunikacemi. Pokud nebyla některá z těchto podmínek splněna, snažily se úřady o její doplnění či substituci. Tak bylo k řadě kolonizačních komplexů postaveno mnoho cest, jež spojily tyto oblasti s dalšími částmi země. To samozřejmě kladlo velké finanční nároky na zemský a státní rozpočet.

Organizátoři kolonizace

Úředníci zemské vlády v březnu 1894 – na základě pokynu vídeňského ministerstva financí z ledna téhož roku – navrhli, aby se hlavním evidenčním geometrem pro kolonizační akci stal dosavadní geometr okresního úřadu v Derventě Robert Miączyński. Tento Polák ale nesplňoval ministerstvem požadované kvalifikační požadavky – aby byl geometrem a navíc ještě expertem na půdní kultury. Protože se ale nikoho s takovýmto vzácným profesním profilem do té doby nepodařilo najít,

39 ABH, ZVS, k. 385, 1895, sign. 26/2. Šlo o tři typy domů – největší s kuchyní a třemi místnostmi byl o rozměrech 12 x 8 metrů a výšce 6,5 metrů; s kuchyní a dvěma místnostmi cca 9,5 x 6 metrů a výšce 6 metrů; s kuchyní, jednou obytnou místností a malým špajzem o velikosti cca 7,5 x 5 metrů a výšce 5 metrů. Všechny domy byly přízemní a měly centrální chodbu o šířce 1,5 až 1,8 metru.

doporučili právě jeho, s tím, že v něj mají absolutní důvěru. Ministerstvo však zpočátku Miączyńskiego odmítalo pro nesplnění zmíněných kvalifikačních požadavků a doporučovalo „vynikajícího a všestranného odborníka“ geometra Josefa Kopřivu z hercegovinského Livna.⁴⁰ Nakonec ale dostal přednost Miączyński, hlavně z toho důvodu, že byvše geometrem právě v Derventě, znal nejlépe prostory, kde bylo nejvíce plánovaných kolonizačních území.⁴¹ Nový hlavní evidenční geometr v Sarajevu dostal k ruce celý malý tým spolupracovníků podílejících se na vyměřování pozemků a dalších pracích spojených s kolonizací a také příslušné finance.⁴²

S Robertem Miączyńským spolupracovaly příslušné okresní úřady, případně jejich expositury. Vyměřovacími a evidenčními pracemi, odhady lesních porostů a bonity půdy byli nastálo nebo částečně pověřeni vrchní evidenční geometři (Evidenzobergeometer) Ladislav Tykal v Gračanici, Felix Beneš v Žepči; evidenční geometři (Evidenzgeometer) Jan Tomše v Derventě, Alois Knorr v Maglaji, již zmíněný Josef Kopřiva v Tešanji a Franz Angeler v Prnjavoru; k tomu polesní (Forstverwalter) Gustav von Royko v Gračanici, Emil Hoffmann v Žepči a Rudolf Mach v Dolní Tuzle. Pomáhal jim vrchní lesní (Oberförster) Phillip Beck v Dolní Tuzle a polesní pomocníci (Forstasistent) August von Stellweg v Bosanské Gradišce, Andreas Teschwied v Županji a Cornel Glatte v Gradačaci. Technickým diurnistou byl jistý Roman Bassler. Těchto 14 osob (z nichž nejméně sedm bylo původem z českých zemí) muselo zvládnout hlavní práce spojené s kolonizací.

Miączyński, stejně jako další geometři pracující na vyměřování, dostali stejné „polní vybavení“. Navíc získali volný přístup do mapového archivu v Sarajevu, protože území Bosny a Hercegoviny nebylo v té době ještě kompletně zpracováno podle moderních kartografických zásad.⁴³

Rok 1894 se stal rokem vyměřování kolonizačních komplexů. Finanční náklady s tím spojené patrně nesly hlavně samotné okresní úřady, kterým s tím podle

40 Bohužel se autorovi nepodařilo najít ve fondech Zemské vlády v Sarajevu osobní složku tohoto zemského zaměstnance.

41 Zemská vláda rozhodla o platu geometrovi Robertu Miączyńskému. Měl roční plat 1 400 zlatých, k tomu zvláštní příplatek 400 zlatých za vícepráce spojené s vyměřováním pro kolonisty, celkem tedy 1800 zlatých. Kvůli náročné akci se musel přestěhovat do Sarajeva, kde bylo centrum kolonizačních prací. Další geometři pracující u gruntovních úřadů v okresech, jako právě např. Josef Kopřiva v Livně byli povýšeni na evidenční geometry a pracovali na zadaných úkolech. ABH, ZVS, k. 385, 1895, sign. 26/1.

42 Tamtéž, sign. 26/1–26/20/34.

43 Geometři měli toto polní vybavení: 1 kompletní aparát pro detailní měření, 1 koženou taška na plány, 1 polní měřidlo, 2 vosková plátna pro detailní zobrazování, 1 lineární planimeter, 1 stometrové pásmo, 1 dřevěný metr, 1 měřidlo 20 metrů. ABH, ZVS, 1894, sign. 26/1 an.

potřeby vypomáhala zemská vláda v Sarajevu. Klíčovým rokem pro kolonizaci se ale stal rok 1895, kdy se mělo usídlit nejvíce vybraných zájemců. Vyměřené komplexy zasílala zemská vláda do Vídně, kde je Kállay osobně kontroloval a schvaloval, někdy žádal i nejrůznější drobné korekce.⁴⁴

Kállay ve Vídni 16. ledna 1895 určil sumu 4 tisíce zlatých (oproti původně plánovaným 6 tisícům zlatých) na rok 1895 jako částku, která měla pokrýt náklady spojené s kolonizačními pracemi s tím, že zdůraznil, že doposud bylo z erárních lesů určeno již tolik kolonizačních prostor, že není potřeba hledat jiné, že je jich dost na klučení atd. Maximální pozornost se měla nadále věnovat těm místům, která jsou vhodná pro pěstování cukrové řepy.

Dobrý vhled do práce Miączyńskiego, jeho kolegů a celého systému vyměřování a rozdělování pozemků novým kolonistům dávají některé dochované zprávy okresních úřadů. Například okresní úřad Bosanska Gradiška v dubnu 1894 podrobně popisoval, jak byl vyměřován kolonizační komplex Čelinovac.⁴⁵ Dbalo se přitom na to, aby byla vyměřena náves, místo pro obecní dům, kostel, faru, školu i obecní sklad. Cesty v prostoru byly vedeny hlavně po hřebenech zdejší vrchoviny, hlavní cesta vedla k četnické stanici v Turjaku (asi 3 kilometry západně od Čelinovce). Snažili se také dobře vyměřit obecní lesy. Pozemky pro výstavbu domů byly směřovány ke stávajícím cestám, protože nové cesty by byly velmi drahé kvůli řadě mostků. Úředníci vedení cest po hřebenech obhajovali tím, že jsou nejen levnější, ale zároveň dávají kolonistům dobrý pohled na pozemky. Každý kolonista mohl dobře svázat úrodu. Stavebního dříví je dost v místě, stavební kámen se může dovést z blízkého lomu ve Svetině. Prameny dobré vody jsou v každé muldě. Kostel by měl stát 4 tisíce zlatých, fara asi 3 tisíce, škola i s bytem pro učitele 4 tisíce, obecní dům 2 tisíce, obecní chlév 700 zlatých. Nejkratší spojení kolonie se silnicí Bosanska Gradiška – Banja Luka je přes Elezagić (asi 11 km) a cesta by se mohla pokrýt šotolinou za cenu cca 2 zlatých 30 krejcarů za 4 m² (silnice měla šíři 4 m). Tato cesta by zároveň představovala spojení pro četnickou stanici v Turjaku.

Podobnou hodnotu pro pohled na práci geometrů má i dochovaný kompletní plán na rozdělení kolonizačního území Gvozd (Les) v derventském okrese, přímo u cesty z Derventy do Plehanu (vzdáleno 7,5 km od železniční stanice Hanmarica). Na plánu, který připravil již vícekrát zmíněný geometr Miączyński, je dů-

44 ABH, ZMF, k. 385, 11. října 1894. Kállay schvaluje vyměření komplexů Čelinovac, Šumane Mokre, Miljevačka Kozara v okrese Bosenska Gradiška, Pastierovo v okrese Bosenská Kostajnica a konečně i Bakinačka Kozara I a III v okrese Banja Luka s tím, že je třeba trochu upravit příliš malé pastviny v komplexu Šumane Mokres a Bakinačka Kozara II.

45 ABH, ZVS, k. 385, 1894, sign. 20–33, Čelinovac v okrese Bosenská Gradiška.

kladný popis. V tomto konkrétním případě se měla na kolonizačním území o rozloze 82 hektarů vytvořit 4 prakticky stejná hospodářství po 12 hektarech (z čehož jeden hektar byl vždy vyhrazen pro výstavbu domů, hospodářských stavení a zařízení zahrady), vždy dvě a dvě poblíž sebe. Pozemky určené k hospodaření nebyly vzdáleny od domů více jak 2,2 km, stávající komunikace měly v tomto komplexu délku 4,6 km a bylo třeba je rozšířit, budoucí obecní les a pastviny měly mít rozlohu 34 hektarů (48 hektarů měla hospodářství). Z plánu je dobře vidět, že zemědělský referát zemské vlády v Sarajevu, který celou kolonizační akci vedl, celý systém velmi dobře rozmýšlel. Evidentně se snažil o to, aby pozemky byly rozlohou, potenciální výnosností i vzdáleností zhruba rovnocenné.⁴⁶

Administrativní principy a postup kolonizace, pachtovní smlouvy

Administrativní postup při kolonizaci byl ustálený. Po vyjádření zájmu o usazení se v Bosně a Hercegovině (dělo se tak často přímými dopisy jednotlivců či skupin adresovanými sarajevské zemské vládě) poslal příslušný zemědělský referát zemské vlády v Sarajevu podrobné informace a podmínky kolonizace tomu okresnímu úřadu, odkud přišly žádosti „petentů“ (žadatelů). Ten pak pozval dotyčné zájemce k osobnímu slyšení, znovu je o všem informoval, zeptal se jich, zda trvá jejich zájem o usazení se v Bosně a pokud se vyjádřili kladně, předal jim dotazník, který měl shrnout základní údaje o žadateli, počtu členů jeho rodiny, jeho profesi, zemědělských a jiných schopnostech atd. Teprve poté, co byl pro konkrétního zájemce nebo skupinu zájemců určen jasný, předem vybraný a vyměřený kolonizační prostor, byli tito vyzváni k podepsání nájemní smlouvy, která obsahovala popis práv a povinností. Pokud se předběžní zájemci nedostavili nebo se vyjádřili, že si celou věc rozmysleli, příslušný okresní úřad i tuto skutečnost sdělil do Sarajeva. Přihlášky ke kolonizaci, jež obsahovaly jména petentů a jejich rodinných příslušníků, případné majetkové a profesní poměry apod. byly s žádostí poslány zpět do Sarajeva zemské vládě. Ta je porovnávala s vytipovanými územími a dalšími informacemi. Pokud následně uzrála situace pro usídlení se konkrétních žadatelů, požádala zemská vláda Společné ministerstvo financí, resp. jeho bosenský referát o souhlas a po jeho obdržení vyzvala zájemce k podepsání příslušných prohlášení, urychlený příchod do určeného místa v Bosně a uzavření kontraktu. V kolonizačním území pak byly konkrétní grunty (včetně polí a luk) – vždy vyměřovány v logickém uspořádání smě-

⁴⁶ ABH, ZVS, k. 384, 1894, sign. 26/22/91–157.

rem ke komunikacím apod. a s dostatečnou výměrou pro bytové a hospodářské budovy – přidělovány losem.

Transport kolonistů probíhal většinou po ose, částečně vlakem, za úzké součinnosti státních úřadů, v jejichž kompetenci se nacházeli. Klíčovými vstupy byly, jak se zdá, Bihać, Bosenská Gradiška, Bosenský Brod a Brčko, tedy místa od severozápadní až po severovýchodní část Bosny a Hercegoviny. V případě českých kolonistů to byl vesměs Bosenský Brod. Od podání žádosti do usídlení většinou neuplynulo více než dvanáct měsíců.

Velký důraz byl kladen na kolonizační, pachtovní smlouvy. Šlo především o jejich „vymahatelnost“. Zdá se, že od samého počátku existovala snaha zajistit pro kolonizaci rolníky, kteří by byli nejen kvalifikovanými obdělavateli pronajaté půdy, ale též aby nezůstávali jako břímě na účtu zemské vlády v Sarajevu. Ta se totiž velmi obávala dodatečných nákladů již beztak finančně velmi náročného projektu. Ideální představa byla, že zemská vláda zajistí vyhledání pozemků, jejich vyměření a předání kolonistům. Ty vybaví stavebním materiálem a příspěvkem na stěhování, ale o vše ostatní se kolonisté postarají sami ze svých prostředků. Proto byla jako základní suma (vklad) pro každou rodinu určena částka 600 zlatých.⁴⁷ Vycházelo se přitom z nutných nákladů na nářadí, náčiní, výstavbu domu, hospodářských budov a navíc minimálních částek nutných na obživu na rok a půl, než budou rolníci moci prodat svou první úrodu.

Stanovených 600 zlatých v hotovosti jako minimum pro jednu rodinu se brzy ukázalo jako nepřekonatelná překážka pro řadu zájemců o usídlení v Bosně.⁴⁸ Zpočátku úřady požadovaly jen čestné prohlášení, že zájemce takovou sumou disponuje. Petenti proto často bez rozmyslu tvrdili, že tyto peníze mají, případně se je snažili nějakým způsobem alespoň částečně získat. Prodávali svůj movitý i nemovitý majetek, půjčovali si od příbuzných a zadlužovali se. Vzhledem k tomu, že se většina z nich rekrutovala z vrstvy chudých bezzemků, domkářů nebo malých kovo-rolníků, neměli velmi často šanci takové peníze získat. Proto se často spoléhali, na to, že vláda v Sarajevu jim částku promine nebo tento požadavek nějak obejdou.

Když začaly vážné problémy a někteří kolonisté jednoduše neměli dostatek prostředků, obracelo se to proti zemské vládě, která jim byla nucena vypomáhat. Úřady se tomu snažily vyhnout systémem několikanásobné kontroly. Požadovaly nejen prohlášení kolonistů, ale též si nechaly od příslušných okresních úřadů posí-

47 Kupní síla jednoho zlatého na konci 19. století byla asi dnešních 10 euro. Tj. 600 zlatých bylo asi 6 tisíc euro, tedy přibližně 150 tisíc Kč (přepočet červen 2013).

48 Tato částka 600 zlatých tehdy odpovídala ročnímu platu nižšího úředníka zemské správy.

lat informace o majetkových poměrech zájemců a nakonec vyžadovaly předložení hotovosti při příchodu do Bosny, případně před podpisem smlouvy. Bosenská zemská vláda posílala od roku 1895 na příslušné okresní úřady mimo dotazníků i zvláštní upozornění objasňující jednoduchým způsobem hlavní principy nájemního kontraktu. To obsahovalo především informaci, že ten, kdo žádá o usídlení, musí být zpraven o skutečnosti, že dostane převážně lesní pozemky na vykloučení. Ty budou propachtovány na 10 let a až po 4 letech budou nájemci platit pachtovné 50 krejcarů z hektaru ročně. Po uplynutí pachtu, v případě, že vše bude vykloučeno a správně obhospodařeno, mohou být pozemky přenechány bezplatně do vlastnictví, v opačném případě se mohou dále propachtovat. Pacht přechází v případě úmrtí na potomky. Každá rodina dostane dříví na výstavbu obytných a hospodářských budov a k tomu další materiál. Zkušenost se skutečnými i potenciálními problémy se tak odrazila i v přípravě pachtovních smluv a jejich definitivním znění.⁴⁹ Ale ani

49 Zemská vláda v Sarajevu poslala 22. května 1894 Společnému ministerstvu financí první návrh smluv s novými kolonisty a požádala o jejich schválení. Dne 9. června 1894 společné ministerstvo financí navrhlo modifikaci smluv. Typizovaná smlouva o nájmu pozemků měla nakonec 11 článků. ABH, ZVS, k. 385, 1894, sign. 26–1/6 an (překlad z němčiny autor).

- 1 Zemský erár BaH, zastoupený okresním představeným okresního úřadu tam a tam pronajímá tomu a tomu na deset let ty a ty katastrální částice za účelem usídlení se a hospodářského využívání a obdělávání půdy.
- 2 Nájemce se má ihned po podepsání smlouvy co nejrychleji usídlit na určeném pozemku a dát se hned do stavby obytných a hospodářských budov na vlastní náklady s tím, že potřebné dřevo mu má být dodáno bezplatně ze státních lesů prostřednictvím okresních úřadů.
- 3 Pacht se stanovuje na 50 krejcarů za hektar ročně, kteroužto sumu má pachtýř složit každoročně okresnímu bernímu úřadu, přičemž je ale od tohoto nájmu první 3 roky pachtu plně osvobozen (pozn. J. K. – pro srovnání – poštovné za obyčejný dopis v té době činilo 5, za doporučený 20 krejcarů; většina nájemců dostala pozemky v rozloze okolo 12 hektarů, roční nájemné tak bylo velmi nízké, asi 10 zlatých).
- 4 Pachtýř má již od prvního roku pachtu platit řádně všechny daně a poplatky z pozemků a budov.
- 5 Smlouva má být platná jediné v tom případě, pokud nájemce podnikl všechny potřebné kroky, aby vstoupil do zemského svazku Bosny a Hercegoviny a o toto zemské občanství požádal.
- 6 Pachtýř se zakazuje během pachtu opustit částečně či úplně zemědělsko-hospodářské využívání pronajatých pozemků. Také se mu zakazuje částečně či úplně dále pronajímat propachtované hospodářství či je využívat k jinému než zemědělskému účelu.
- 7 Pokud by pachtýř neplnil podmínky pachtu, má zemský erár právo kdykoliv pacht vypovědět, a to především v okamžiku: a/ kdyby pachtýř dlužil příslušné daně a poplatky, b/ kdyby do konce druhého roku od podepsání pachtovní smlouvy nevystavěl patřičné obytné a hospodářské budovy, c/ kdyby částečně nebo zcela zanedbal osetí, resp. zemědělské obhospodaření jemu propachtovaných pozemků, d/ kdyby dané pozemky částečně nebo zcela bez povolení zemské vlády někomu jinému pronajal, e/ kdyby dané pozemky částečně nebo zcela bez povolení zemské vlády používal k jinému účelu, f/ kdyby se přestěhoval do jiného místa doma

tyto smlouvy nakonec nemohly odvrátit některé problémy provázející celou kolonizaci, vzhledem k většinou slabé nebo podprůměrné sociální síle jednotlivých rodin. Kolonisté byli často strženi lákavou představou získat slušnou výměru pozemků za nízké nájemné s perspektivou přechodu do jejich osobního vlastnictví. O poměrech v Bosně a Hercegovině přitom měli většinou jen velmi chabou představu, po příchodu do země pak byli často rozčarováni tamní situací. Mnozí z nich také nevěděli a ani si nedokázali představit, co to znamená urychleně vykloučit deset nebo i více hektarů lesní půdy, aby byla šance včas zasít a získat v dalším roce nějaké prostředky k obživě. Byť měli najednou relativně velký pozemkový majetek, ocitli se v pro ně absolutně neznámém, mnohdy daleko od civilizace vzdáleném prostředí, bez řady malých i větších vymožeností, které i jim dával život konce 19. století v jejich původní vlasti. Proto se také stávalo, že byť někteří kolonisté byli o všem řádně informováni, po příjezdu na místo si svoje plány rozmysleli a vrátili se zpět, a to někdy i poté, kdy již pozemky řádně převzali. Vzhledem k tomu, že kolonizační smlouvy neobsahovaly v tomto směru žádné sankce, nic jim nehrozilo, jen finanční ztráty nákladů a výdajů, které byly s takovou akcí nevyhnutelně spojené.

nebo v zahraničí. V takových případech nebylo potřeba žádné soudní jednání, k vypovězení pachtu stačilo pouze písemné sdělení nájemci s uvedeným důvodem a termínem ukončení pachtu. Pokud se něco takového stane, nájemce je povinen okamžitě opustit jím propachtovanou půdu a ponechat ji tak bez ohledu „co na ní roste a stojí“ s tím, že má nárok požadovat od zemské vlády náhradu nákladů, které uložil do hospodaření a výstavbu objektů.

- 8 V případě, že nájemce přesně dodrží podmínky pachtu během deseti pachtovních let, může mu zemská vláda, pokud usoudí, že správně a dobře obhospodařoval pronajaté pozemky a je v každém smyslu politicky a morálně bezúhonný – přičemž si zemská vláda vyhrazuje posouzení těchto podmínek – pronajaté pozemky uvedené v paragrafu 1 převést do vlastnictví. V opačném případě, pokud nebudou pozemky převedeny do vlastnictví, může zemská vláda prodloužit nájemní smlouvu na dalších deset let, pokud ovšem nebyly shledány důvody 7 a–f.
- 9 Nájemní smlouva přechází na zákonné dědice pachtýře.

- 10 Obě strany se vzdávají práva v případě zmenšení hodnoty majetku více než o polovinu napadat danou smlouvu.

- 11 Všechny kolkovné a jiné poplatky jdou k tíži Zemské vlády Bosny a Hercegoviny.

Společné rakousko-uherské ministerstvo financí následně navrhlo doplnit paragraf 7 o pasus, že nájemce jasně prohlašuje, že nebude od Zemské vlády požadovat jakoukoliv finanční podporu k založení svého hospodářství a pokud by takováto potřeba přesto vznikla, a nájemce by musel žádat o pomoc ve formě subvence či půjčky, že bude nájemní smlouva zrušena.

První organizovaní zemědělské kolonisté v Bosně a Hercegovině

Nejdříve byly přípravné kolonizační práce uzavřeny pravděpodobně v okrese Prnjavor.⁵⁰ Do kolonizačních komplexů, vesnic Palačkovci a Mahovljani, se mohli organizovaně usídlit první italské kolonisté z jižních Tyrol (ti tak navázali na tradici staršího, malého jihotyrolského osídlení z roku 1883 ve vesničkách Štivor a Palačkovci).⁵¹ Již v květnu 1894 měli hotové klučící práce a dokonce požadovali rozšíření přidělených ploch. Italové pak dlouhá léta neúspěšně usilovali o zřízení vlastní farnosti, vybudování skutečného kostela, namísto provizorní kaple ve Štivoru zřízené v roce 1891. Pro zemskou vládu byl ale úkol zřídit katolickou faru a školu pro malý počet věřících a dětí značnou finanční zátěží. Znamenalo to totiž i přidělování erárních pozemků na stavbu far a kostelů, protože faráři by se nemohli vzhledem k malému počtu věřících a jejich chudobě ze štóly uživit. Farního kostelíka se tak zbožní Italové dočkali až v roce 1898.

Kolonizační akce byla zemskou vládou využita i pro další účely, např. pro pohodlnější reemigraci řady navrátilých se muslimských rodin, které opustily Bosnu v prvních letech po okupaci. Tak bylo např. v Jabanuši, v okrese Bijeljina, usazeno pět muslimských rodin z Adapazaru (u turecké Bursy) a dalších několik desítek rodin reemigrantů (např. z kosovské Janje). Zemská vláda jim přispěla nejen na nové domy, nákup hospodářských zvířat apod., ale též na výstavbu muslimské základní školy – mektebu.⁵² Reemigranti dostávali 3 dunumy země na dům a k tomu 25 až 50 dunumů (7 až 14 hektarů) země na vyklučení pro pole.

První kolonisté z českých zemí

Český kolonizační proud se začal projevovat od roku 1893, výrazněji pak od jara 1894. Tehdy se o úspěšnosti celého projektu dozvěděli, a na dálku přesvědčili, čeští a moravští zájemci z výzev a článků spokojeného kolonisty, moravského sedláka Tomáše Dofka, který se usadil v Jelahu, nedaleko nového státního cukrovaru v Uso-

50 Severovýchodní Bosna, v současnosti administrativně v Republice srbské v Bosně a Hercegovině.

51 Tonino OSTI, *Odlomci iz rada za knjigu Trentino-Bosna-Trentino. Jedan vijek za povratak*; http://stivor.altervista.org/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=18&Itemid=12, 5. 9. 2014.

52 ABH, ZVS, k. 318, 1894, sign. 26–14/12.

ře.⁵³ Cukrovarnictví ostatně zemská vláda považovala za klíčové pro další ekonomický rozvoj BaH, a proto právě v oblasti Usory určila několik kolonizačních komplexů. Tomáš Dofek, sedlák z Topolan u Olomouce, se o usazení v Bosně začal intenzivně zajímat někdy v polovině roku 1893, jak o tom svědčí přípis olomouckého okresního hejtmanství z 27. prosince 1893. To podávalo pozitivní zprávu o Dofkových majetkových poměrech, ovšem bez konkrétních údajů.⁵⁴ Na základě této zprávy nicméně povolil osobně Kállay již 5. ledna 1894 prodej pozemků a usazení se tohoto sedláka na erárním komplexu pozemků v Jelahu. Dofek dostal 60 hektarů, po 25 zlatých za hektar. Dosavadní nájemci několika pozemků v tomto prostoru (jistý Valerián Nikolajevič /30 dunumů/ a Ivo Babić /39 dunumů/) měli mít podle smlouvy s Dofkem možnost svůj pacht využít do konce. Z koupě byly vyloučeny pozemky, které u nádraží Tešanj využívala známá splitská a sarajevská firma Morpurgo-Parente pro svou cihelnu. Dofek se také zavázal, že nebude počítat s žádnými daňovými úlevami. Nový majitel měl celou sumu 1 839 zlatých složit v hotovosti v Tešanji při podpisu smlouvy a pak měl být uveden v držení pozemků. Dofek svých 60 hektarů erární půdy bez problémů zaplatil a protokolárně převzal 22. února 1894.⁵⁵

Dalším z raných zájemců o usazení se v Bosně v rámci organizované kolonizace byl již na podzim 1893 truhlář Karel Novák z Medjuriče, v západně slavonském okrese Novska. Do Medjuriče se přistěhoval z Dobřichova u Kolína, pouhý rok předtím. Ve svém dotazníku sepsaném ve slavonských Lipovljanech 7. listopadu 1893 uvedl, že má čtyři děti a že ačkoliv je truhlář, vyzná se v zemědělském hospodaření, kterým se nakonec živí i v Medjuriču. Dále uvedl, že nemá žádný majetek, kromě svého truhlářského nářadí, dotazník pak doprovodil ještě vlastnoručně psaným listem v němčině pro zemskou vládu v Sarajevu. Zopakoval již v dotazníku uvedené skutečnosti, tedy, že je mu 35 let a má velký zájem o usídlení se v Bosně

53 Jméno Tomáše Dofka je v autorech využitých pramenech mnohokrát zkomoleno. Vyskytuje se ve formách – Dosek, Došek, Dufek, Doffek apod. Dofek ve vlastním kolonizačním dotazníku napsal, že je z Topolan, číslo popisné 33, okres Olomouc (v té době ale bydlel v Doboji), je Čech, má manželku Františku, dva chlapce, 3 a 7 let, dvě děvčata 6 a 10 let, posledních 10 let se zabývá zemědělstvím s dobrým výsledkem na vlastním pozemku o výměře 98 jiter, na Hané má dům a hospodářské objekty v celkové hodnotě 35 tisíc zlatých. Měl i 6 akcií po 200 zlatých Holického cukrovaru, všechno nářadí a dobytek prodal, hypotéku 17 tisíc zlatých. ABH, ZVS, k. 315, 1894, sign. 26/32.

54 Tamtéž, sign. 26/20–32.

55 Dofkovi byly protokolárně předány pozemky v Jelahu číslo katastru 5360, 5371/1–8, 5382, 5384/1, 5386/2, 5387, 5388, 5389, 5391, 5393, 6004/2, 6005, 6007, 6008. Součástí tohoto aktu bylo též podrobné seznámení se s hranicemi pozemků a se sousedy (byli to většinou Bosňáci).

a velmi uctivě žádal o „milosrdné“ přidělení nebo velmi levný prodej pozemků někde na cestě mezi Derventou a Prnjavorem. Jak konkrétně tato žádost dopadla, není z dochovaných spisů jasné.⁵⁶

Na jaře 1894 se proud českých dosídlenců rozjel plným tempem. A to tak rychle, že to úřady nestačily zvládat. Mnozí z kolonistů přijížděli do Bosny, aniž by měli potvrzený příslib, že budou skutečně zařazeni do kolonizačního programu a získají konkrétní pozemky.

Například skupina okolo Františka Jana Pavlíčka žádala 8. dubna 1894 z Brodů v Haliči o povolení, aby mohli odjet do Bosny, že „jsou zaznamenaní pro kolonizaci“. Telegram ze Sarajeva z 10. dubna toho roku, že zatím nejsou pro ně žádné pozemky vypsané, některé z nich už nezastihl, protože byli již na cestě. Na základě této zkušenosti dala sarajevská vláda přísný pokyn, aby napříště byli všichni zájemci informováni, že přijíždět smějí až v okamžiku, kdy dostanou zprávu o přidělení pozemků v Bosně.⁵⁷

Okresní úřad v Prnjavoru se např. 5. května 1894 ptal, co má udělat s rodinami Karla Vojtáčka, Josefa Vaško, Františka Vaško a Josefa Samka, zda se jim může povolit pobyt v Kobaši. Dotyční tvrdili, že patří ke kolonizačním skupinám Janovského a Čálka a že mají být usídleni v Kobaši. Když byli tázáni úředníky, proč přišli do Bosny, většinou odpovídali, že „kvůli nelidskému tlaku ruské vlády, která na ně tlačila, aby přijali pravoslaví [...] že dostali nepřekročitelný termín k přijetí pravoslaví, jinak ztratí svou půdu a to tak, že neměli čas si vyřídit své záležitosti, [...] mezi jejich krajany je v Rusku rozšířen názor, že každý, kdo přijde do Bosny, zde dostane půdu [...]“. Okresní úřad v Prnjavoru proto žádal „nejvlivnější Čechy“ v Kobaši, aby co nejrychleji informovali své krajany v Rusku. A to v tom smyslu, že ti, kteří chtějí do Bosny vycestovat, nemohou přijet bez povolení k usídlení a bez toho, že jim bude přidělena půda. Každý, kdo bude jednat proti těmto pravidlům, bude muset být vykázán.⁵⁸

56 ABH, ZVS, k. 318, 1894, sign. 26–12/6.

57 Tamtéž, 26–20/10.

58 Tamtéž, 26–66/4. Problémy se objevovaly v celém procesu organizované kolonizace. Hotel v Brodech u hoteliéra Samuela Lentze (psán i Lenz) byl dlouho zatěžován kolonisty čekajícími na povolení k odjezdu do Bosny. Brzy na jaře tam bylo stísněno 25 rodin (Eusebius Česlák, Vilém Česlák, Antun Goldstein, Augustin Česlák, Jan Husák, Michal Jiskrák, Kristýna Škarvanová, Josef Haltuch, Josef Valenta, Václav Haltuch, Mikuláš Dobrovský, Josef Mišík, Julius Merzl, Václav Janda, Jan Čálek, Václav Hořenín, Josef Matucha, Jan Valenta, Jan Bureš, Václav Krouza, Josef Šafránek, Jan Sabaka?, Václav Kořínek, František Král), celkem 118 osob.

Na začátku června 1894 bylo jen v Prnjavoru patnáct českých rodin, které neměly nic konkrétního ještě zajištěno, ale netrpělivě čekaly na pozitivní výsledek.⁵⁹ Nakonec ale tyto rodiny i desítky dalších dostaly své losy a mohly převzít vytoužené pozemky v kolonizačních komplexech.

Organizovaná kolonizace českých zemědělců v Bosně a Hercegovině se prakticky výhradně dotkla její severní a severovýchodní části. Šlo o oblast zhruba mezi Tešanjem, Derventou, Prnjavorem, Prijedorem, Banja Lukou a Bosenskou Gradiškou. Byly to úrodné oblasti Posáví, částí povodí řek Bosny a Vrbasu s mírnou pahorkatinou. Kolonisté z českých zemí se podle zjištění této studie usazovali v rámci organizované kolonizace v komplexech Detlački Lug, Dubrava, Grabik, Kobaški Lug (Nova Ves), Mačino Brdo, Malica, Miškovski Lug a Vranduk. Do jiných komplexů se dostali spíše jen jednotlivci, kteří se z různých důvodů přidali k jiným národnostním skupinám kolonistů.

59 ABH, ZVS, k. 319, 1894, sign. 26/66/5. Karel Vojtáček, kovář (38 let, manželka Rosálie 33, děti: Augustin 12, Karel 11, František 9, Rosálie 6, Josefa 2 a jedno děvče narozené v Bosně, ale ještě nepokřtěné), 70 zlatých v hotovosti, kráva a kovářské nářadí; Josef Vaško, kolář (27 let, manželka Barbara 22, Jaroslav 1,5, Josef 5 měsíců), 200 zlatých; František Vaško, rolník a mlynář (77 let, vdovec, děti: Pavlína 34, Alois 25, Karel 20), 150 zlatých; Josef Samek, rolník (svobodný, 20 let), 300 zlatých; Václav Pěkný, tesař (48 let, manželka Kateřina 44, děti: Václav 17, Josef 17, Marie 16, Antonín 8, Anna 4), 400 zlatých, kůň, 2 krávy, 2 telata, 1 vůz, dcera Marie slouží v Brodě; Václav Kalčík, tesař (35 let, manželka Františka 34, děti: Marie 13, Josef 8, Jan 6, Karolína 1), 300 zlatých, 1 kůň, 1 kráva, 1 koza, 1 pluh; František Král, bečvář a tesař (33 let, manželka Anna 30, děti: Marie 10, Josef 9, Anna 1,5), 300 zlatých; František Horník?, truhlář (41 let, manželka Anna 36, děti Ferdinand 15, Stanislav 11, Marie 9, Václav 3, Jan 1), žádné jmění; Josef Vacek, truhlář (38 let, manželka Barbora 37, děti: Anna 7, Cecílie 5, Jan 3), tisíc zlatých; Jan Vaněk, rolník (52 let, manželka Pavlína 32, děti: Anna 16, Lucie 11, Ondřej 8, Josef 5, Pavlína 3, Jan 1), žádné jmění; Josef Macek, (47 let, manželka Františka 50, děti: Josef 20, Františka 17), 150 zlatých; Josef Havlíček (svobodný, 20 let), 200 zlatých; František Pavlíček, rolník (30 let, manželka Anna 24, dcera Anna 3), 300 zlatých, 1 pluh; František Příkazský (50 let, manželka Helena 49, Petr 19, Cyril 13, 300 zlatých; Jan Šmerek (Šmrek?) (53 let, manželka Terezie 57, děti: Matylda 27, Jan 13), 300 zlatých; František Doleček (43 let, manželka Anna 35, děti: František 15, Karel 13, Anna 7, Barbora 1,5), 600 zlatých.

Hlavní cíle kolonistů z českých zemí – okresy Bosanska Gradiška, Derventa, Prnjavor a Tešanj v Bosně a Hercegovině

Bosanska Gradiška

Dubrava (kolonizační komplex III)

První organizovanou skupinou, která přišla na jaře 1894 do Bosny a Hercegoviny z českých zemí, byli kolonisté z jižní Moravy.⁶⁰ Jednalo se vesměs o německé rodiny z oblasti Mikulova, z obcí Troskotovice (mezi Miroslaví a Pohořelicemi u Mikulova), Lipertice (Leipertitz) a Brodu nad Dyjí (Guldenfahrt). Johann Schmidt, Florian Sieber, Johann Ivenz, Benedikt Vieh, Karl Kosteletzky a Josef Lederer byli se svými blízkými a dalšími devíti německými rodinami z Neudorfu ve Slavonii usazeni na kolonizačním komplexu III (Dubrava-Krivaja), poblíž Bosenské Gradišky.⁶¹ O pozemky se začali ucházet někdy v roce 1893. Již 16. ledna 1894 se dozvěděli, že by pro ně mělo být místo právě v kolonizačním komplexu Dubrava. Byli tak netrpěliví, až se konečně usadí „na svém“, že je musely úřady zadržet, aby s jejich zástupcem jednaly v Gradišce o výstavbě domů a hospodářských budov. Na konci března se tato jednání uskutečnila, vyslanci z Troskotovic byli s výběrem pozemků velmi spokojeni a 6. dubna 1894 žádali o urychlené usazení v Bosně, a to i jménem rodiny Kosteleckého z Lipertic a Lederera z Brodu nad Dyjí. Slíbili, že by byli schopni i se svými rodinami přijet do Gradišky do 15. května téhož roku. Zemská vláda jim sdělila, že se mohou dostavit i o několik dní dříve s tím, že pro rodinu Kosteleckého a Lederera v dotčeném komplexu již není místo a budou umístěni jinam.

Karl a Rosalia Kosteletčí (Kosteletzky) z Lipertic u Mikulova se velmi chtěli usadit s blízkými sousedy z Mikulovska právě v Doubravě. Kostelecký v březnu 1894 tvrdil, že může přivést až tisíc zlatých. Sarajevská vláda proto dala v dubnu okresnímu úřadu v Mikulově informaci, že i Kosteletčí se mohou usídlit v komple-

⁶⁰ ABH, ZVS, k. 318, 1894, sign. 26–20/11.

⁶¹ Johann Schmidt (38 let, manželka Theresa 42, 5 dětí), majetek 2000 zlatých; Florian Sieber (40), vdovec, jen se 6 dětmi, nádeníkem s jeho manželkou a 3 dětmi, a podomkem, majetek 3 tisíce zlatých; Johann Ivenz (37), manželka Maria (39), 6 dětí, majetek 1 500 zlatých; Benedikt Vieh (37), manželka Elizabeth (42), 3 děti, majetek 1 600 zlatých; Karl Kosteletzky (42), manželka Rosa (40), 5 dětí a tchán Michl Kreuz (73), majetek tisíc zlatých; Josef Lederer (38), z Brodu nad Dyjí, okres Mikulov, 6 dětí, manželka 36 let, ve své žádosti uváděl, že zná Bosnu, protože tam v roce 1878 prodělal polní tažení.

xu Doubrava, ale že není ještě jasné, jakou výměru dostanou, pravděpodobně okolo 20 hektarů. Mohou tedy přijet se Siebertem a společníky do Gradišky.

Na začátku května 1894 se nakonec všichni přemístili vlakem prakticky až na místo. Troškotovická skupina převzala 14. května 1894 své pozemky v Krivaji na základě losů. Všichni dostali velmi dobré přiděly okolo 30 hektarů.⁶²

Jen dva dny před tím, 12. května 1894, vídeňské ministerstvo konečně oficiálně dovolilo také manželům Kosteckým usadit se na komplexu Dubrava pod podmínkou, že nebudou žádat žádné další prostředky ze zemské pokladny. Z jejich dotazníku z 28. února 1894 vyplývalo, že šlo o devítičlennou rodinu Němců (mluvících i česky) z Lipertic mající velké zkušenosti se zemědělstvím a majetek v hodnotě více jak 2 500 zlatých, veškeré vybavení, koně atd. Kostecký dokonce ve své žádosti psal, že Johann Schmidt z Troškotovic, již dříve usazený v Doubravě, mu je ochoten ze svých přidělených 50 hektarů nějakých 20 přenechat a on by ještě chtěl od eráru dalších 25–30 hektarů, takže by měl dohromady 45–50 hektarů. Sliboval, že přiveze v hotovosti nejméně 1 500 zlatých.

Velmi ambiciózním osídlencem byl i Josef Lederer z Brodu nad Dyjí, taktéž z okresu Mikulov. Prohlašoval, že je „moravský Němec“, katolík, umí i „moravsky“ a jeho rodina má celkem 8 členů.⁶³ Žádal o přidělení 50 hektarů, které měly údajně zbýt v komplexu Dubrava poté, co se tam usídlily další rodiny z Mikulovska.

Kostecký i Lederer se tedy nakonec se svými krajany z Mikulovska a dalšími německými rodinami ze Slavonie usadili na vytoužené půdě v Dubravě.

Právě Karel Kostecký se však stal určitým negativním precedencem pro zemskou vládu. Byl před svým příjezdem do Bosny deklaroval, že má čtyřikrát více peněz na hotovosti než bylo požadováno, už v říjnu 1894 žádal naléhavě sarajevské úřady o finanční výpomoc ve výši 300 zlatých. Když neuspěl, obrátil se v listopadu téhož roku peticí přímo na císaře Františka Josefa I. Svou prosbu zdůvodňoval tím, že náklady na výstavbu domu a hospodářských budov, nutné nákupy a nemoci dětí ho dostaly do neúnosné existenční tísně. Císař nařídil případ prověřit, a tak se rozběhlo poměrně rozsáhlé vyšetřování postupující od úřadů místní úrovně až po Sarajevo, které ověřovalo všechna Kosteckého tvrzení. Petent byl ale nakonec definitivně odmítnut a úřadům sloužil v dalším procesu kolonizace jako varovný příklad, že je potřeba tvrdě trvat na schopnosti předložit vyžadovanou hotovost a ještě

62 ABH, ZVS, k. 392, 1894, sign. 26/20–13.

63 Ledererovi bylo 38 let, manželce 36, měli 6 dětí od 14 do 1 roku, byl to rolník a vinař. Měl domek a 8 jiter půdy, vše v hodnotě asi 400 zlatých, měl nástroje a nářadí a tvrdil, že je schopen přivést 500 zlatých v hotovosti.

více na článku nájemní smlouvy, který odmítal další ingerenci úřadů mimo to, co bylo příslibováno v člancích smlouvy. Ve svém pokynu Zemské vládě z 6. května 1895 Kállay nařídil věnovat velkou pozornost (pro)půjčovaným finančním prostředkům zájemcům o usídlení s tím, že to působí stále potíže. Odvolával se přitom výslovně na zkušenost s Kosteckým.⁶⁴

Necelý rok po usídlení v Dubravě, 26. dubna 1895, žádali zdejší kolonisté, jmenovitě Jan Baumgartner, Filip Scholl, Petr Michel, Jakob Lindenlaub, Jakob Heck, Friedrich Beyer, Ludwig Michel, Andreas Michel, Florian Sieber, Jan Schmidt, Benedikt Vieh, Karl Kostecký a další o urychlené řešení jejich největšího problému – upravení spojovací pětikilometrové cesty z Podgradce do Gradišky do takového stavu, aby byla použitelná i za složitějších podmínek. V dané době mohla sloužit své potřebě jen v létě, jinak byla tak vlhká a močalovitá, tedy zcela neprůchodná, plná obrovských děr, a proto se muselo jezdit přes pole a jinudy. Osadníci zdůrazňovali, že existence jejich kolonie Dubrava Kriva závisí zcela na této cestě, kde nemohou projet ani dva statní koně se středním nákladem. V téže žádosti připojili kolonisté ještě jedno přání – chtěli, aby, podobně jako kolonie Rudolfsthal získala pojmenování po korunním princí Rudolfovi, byla jejich osada pojmenována po jeho vdově, tedy jako Stephaniethal. Zástupci okresu Nova Gradiška odpověděli, že oprava cesty by stála 2 500 zlatých a je třeba na ni získat peníze. Uvedli, že název Stephaniethal by si obec zasloužila, kdyby byla větší a rozsáhlejší. Kolonisté z Dubravy se však nevzdávali a svou žádost přejmenovat svůj nový domov na Stephaniethal předložili znovu o rok později, 1. května 1896.

O tom, že příbuzenské, přátelské či prostě sousedské svazky hrály svou roli i v zemědělské kolonizaci Bosny a Hercegoviny, svědčí další okolnosti. Uvedme např. dotazník jakéhosi Georga Schwertmanna z Mikulova, přebývajícího na jaře 1895 v Brezovci, v okresu Bjelovar, v západní Slavonii.⁶⁵ Žádal výslovně o usídlení „mezi Moravany, krajany z Troskotovic“, v kolonizačním komplexu Dubrava. S ním se o totéž pokoušel i jistý Anton Adam ze Ztracené Vody, okres Krnov ve Slezsku. Také ten byl v té době v Brezovci, spolu se Schwertmannem.⁶⁶ I on žádal 15. dubna

64 ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 26/12/2.

65 Tamtéž, 26–26/2. Schwertmann se prohlašoval se za „německého Moravana“, byl římský katolík, měl manželku a dvě malé děti; také majetek v hodnotě 1 500 zlatých, veškeré nářadí, 2 koně atd.

66 Adam měl manželku a čtyři děti. Uváděl, že se v červnu 1884 přistěhoval do Chorvatska, v roce 1894 mu bylo 51 let, jeho ženě 48, dětem Josefě 21, Marii 19, Tereze 18 a synovi Karlovi 10 let. Hodnotu svého majetku odhadoval na 4 tisíce zlatých. Vlastnil soustruh, další nářadí, 2 koně, 2 krávy a 3 tisíce zlatých v hotovosti.

1895 o usídlení mezi Němci a katolíky. Jak žádosti těchto osob dopadly, není z pramenů, které byly autorovi k dispozici, jasné.

Jiná taková skupina z Mikulovska však určitě neuspěla. Šlo o Čechy a Němce, kteří se patrně podle příkladu lipertické skupiny snažila dostat do Bosny na jaře 1894.⁶⁷ Václav Havránek, Josef Hudec, Dominik Leidgeb, František Kusík, Valentin Ludwig a Jan Kovařík shromáždění ve Vlasaticích u Pohořelic, okres Mikulov, žádali 20. února 1894 Zemskou vládou o povolení usídlit se v Bosně. Pocházeli z různých míst jižní Moravy a Vlasatice (Wostitz) si patrně z nějakého důvodu vybrali za výchozí místo svého předpokládaného putování. Byli však relativně chudí a asi proto jim nakonec nebylo nic v Bosně nabídnuto.⁶⁸

Derventa

Detlački Lug (komplex IX, X, katastrální území Kalenderovci Srpski, okres Derventa)

Teprve na podzim roku 1894 přišli první Češi do kolonie Detlački Lug,⁶⁹ a to pod vedením Jana Čálka. Ve skupině evangelických rodin z ukrajinské Volyně (vesnic Falkovščiny a Bělohrodky) byli původně vedle Čálka také August a Eusebius Česlák, Karel a František Královi, Václav Krouza, Jan Valenta a Antonín Goldstein, všichni s rodinami.⁷⁰

Jejich anabáze trvala relativně dlouho. Ač to ze spisů výslovně nevyplývá, zájem o usazení se v Bosně projevil tyto rodiny už asi v roce 1893 a jakousi odpověď dostali někdy na začátku následujícího roku. Zda šlo o jednoznačný souhlas

67 ABH, ZVS, k. 392, 1894, sign. 26–52/2.

68 Dominik Leidgeb, Němec, původem z Bračic (Bratschitz) u Hustopeče, nyní Vlasatice (Wostitz), 4 děti, 700 zlatých, nějaké pozemky, hospodářské vybavení; Valentin Ludwig, Němec, 2 děti, dům v hodnotě 350 zlatých, hospodářské nářadí, 100 zlatých v hotovosti; Jan Kovařík, Čech, Vlasatice, původem z Nikolčic (Nikolschitz), 2 děti, velmi chudý, nádeník, pozemek v hodnotě 100 zlatých, dům jen 80 zlatých, pluh, 100 zlatých údajně v hotovosti; František Kusík, Čech, původem z Kurzweilu? u Brna, nyní Vlasatice, okres Moravský Krumlov, 1 dítě, pozemky asi 350 zlatých, 300 v hotovosti, Václav Havránek, Čech, z Velkých Němčic u Hustopeče, nyní Vlasatice, 2 děti, 700 zlatých nemovitosti, 100 zlatých nářadí, 200 zlatých v hotovosti; Josef Hudec (Hodec), Čech z Příbyslavi u Valašského Meziříčí, dnes Vlasatice, 2 děti, švec, nějaké pozemky, 630 zlatých nemovitosti, dobytek atd. 280 zlatých, hospodářské nářadí, údajně 500 zlatých v hotovosti.

69 Kalenderovci Srpski, obecina Derventa, 44° 57' 0" N, 17° 50' 0" E.

70 Mezi archivním materiálem zachovány dopisy Jana Čálky.

nebo jen příslib, není ze spisů zřejmé. Nicméně je jasné, že Čálek a další z této skupiny byli někdy na jaře v Bosně, aby si prohlédli nabízené pozemky. Už 2. květnu 1894 hlásili kolonisté telegraficky z Brodů na ruské hranici zemské vládě v Sarajevu, že „odprodali veškeré své nemovitosti“, jsou připraveni na příjezd do Bosny a další pobyt v Rusku je pro ně „absolutně nemožný“. Žádají proto o urychlené povolení k příjezdu pro dvacet rodin, přičemž ujišťují zemskou vládu o dostatečné finanční hotovosti. Rozhodně jí nebudou na obtíž.⁷¹ V červnu a červenci téhož roku Čálek urgoval povolení k příjezdu a naznačoval ještě větší zájem ze strany volyňských Čechů o usazení v Bosně.

Další zpráva o skupině Jana Čálka pochází z 16. listopadu 1894 – oznámení okresního úřadu z Bosenského Brodu, že rodiny Jana Čálky, Václava Krouzy, Karla Krále, Františka Krále, Jana Valenty, Antonína Goldsteina, Jana Bureše, Františka Valenty, Václava Pěkného odcestovaly toho dne do Derventy, kam přijely následující den.⁷² S nimi pak dorazily ještě dvě německé rodiny – Theobalda Ringa a Andrease Flatta.⁷³ Úřady zároveň hlásily, že podle výpovědi těchto rodin je na cestě do Derventy ještě dalších asi 25 rodin a že přijedou během 2–3 dnů.

Z toho vyplývá, že tito kolonisté čekali na příjezd do Bosny přes půl roku a stejně jako v případě jiných osídlenců utráceli své pracně naspořené prostředky za ubytování a denní potřeby. To mělo zřejmě dopad i na jejich první měsíce v Bosně, kde převzali 25. listopadu téhož roku své pozemky. Museli zjevně pracovat co nejrychleji na svých domech a na klučení neměli přes zimu nejlepší podmínky. K závažnější práci, případně setí se patrně dostali až na jaře 1895, tedy více jak rok poté, co opustili Rusko. Není proto divu, že jim prostředky docházely.

To nakonec vyplývá i z dopisu Václava Krouzy. V září 1895 žádal zemskou vládu o půjčku 200 zlatých.⁷⁴ Z jeho řádků získáme poměrně jasný obraz těžkých okamžiků nových kolonistů. Krouza mj. píše, že měl po příchodu do kolonie Detlačků Lug tisíc zlatých v hotovosti, z toho vystavěl hospodářské stavení, koupil

71 Telegram z Brodů 2. května 1894 zemské vládě v Sarajevu: „Saemtliche realitaeten verkauft laengeren aufenthalt ruszland absolut unmoeglich wir bitten dringend fuer 20 familien die ansiedlung zu bewilligen der landesregierung werden wir durchaus nicht zu last Allen geld genug drahtantwort bezahlt – Calek, Lenz.“ Brody na ruské hranici byly hlavním místem, kde imigranti vstupovali do Rakousko-Uherska. Blízko nádraží v tamním hotelu Samuela Lentze, s nímž měla bosenská zemská vláda nějakou dohodu, nacházeli kolonisté přechodné ubytování.

72 Rodiny Františka Valenty, Václava Pěkného a Jana Bureše byly usazeny nakonec na Miškovském lugu.

73 Tyto dvě německé rodiny z volyňské Kulmaczówky byly posléze usazeny na komplexu II. „Strana“, též v okrese Derventa.

74 ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 26/22/132.

pár koní, čtyři kusy dobytka, pluh, brány a vůz a vyklučil od té doby 8 jiter lesa. Nemoc, která se však rozšířila v kolonii, mu přinesla dodatečné náklady na léčení dětí atd. V důsledku toho nyní nemá ani na základní živobytí a potřebuje stavět stodolu. Zemská vláda jeho žádost s poukazem na to, že se nejedná relevantní důvody, 2. října toho roku odmítla.

Ve stejné době, kdy Krouza v září 1895 zoufale žádal o výpomoc zemskou vládou, bylo rozhodnuto o dodatečném umístění další české rodiny na stejném kolonizačním území.⁷⁵ Šlo o uvolněný los číslo 6, který byl určen pro Václava Hořenína z původní Čálkovy skupiny. Václav Hořenín los dostal a řádně pozemek přebíral 25. listopadu 1894, dokonce podepsal kontrakt. Ten byl 18. prosince 1894 předán k odsouhlasení zemské vládě. Někdy brzy poté si však Hořenín vše asi rozmyslel a, aniž by udal důvod, bez vysvětlení s rodinou opustil Detlački Lug a vrátil se do Ruska, o čemž zemskou vládu spravil okresní úřad v Derventě až následující rok, 2. března 1895.

O uvolněnou usedlost projevila brzy zájem rodina Josefa Nechuty pocházejícího z luckého okresu na Volyni (měli jen jedno dítě a požadovaných 600 zlatých k dispozici). Žili v té době za hranicí, ve slavonském Uljaniku, v okrese Daruvar. Po nutné byrokratické proceduře, kdy se daruvarští úředníci v červnu a v září 1895 dotazovali, zda se může Nechuta v Bosně usadit, přišlo nakonec 21. září povolení Společného ministerstva financí, o čemž byl Nechuta informován na konci téhož měsíce. Nechuta se mohl za známých podmínek usadit, ale nejpозději do 15. listopadu 1895. Přidal se k dalším devíti rodinám kolonistů evangelického vyznání, které se v Detlačkém Lugu usídlili již na počátku roku 1895.⁷⁶

Miškovski Lug (komplex XV)⁷⁷

Dne 5. listopadu 1894 bylo rozhodnuto o osídlení Miškovského Lugu (komplex XV) českými rodinami Františka Valenty, Václava Pěkného, Antonína Bureše a Josefa Matušky⁷⁸. Byl to malý komplex v bezprostřední blízkosti okresního města Derventy, kde se nacházelo jen 5 přídělů.

⁷⁵ Tamtéž, sign. 26–22/97, 109.

⁷⁶ Tamtéž, k. 387, 1895, sign. 26–22/97.

⁷⁷ Miškovski (Miškovali) Lug, Miškovci, dnes součástí Derventy, 45° 2' 24" N, 17° 48' 0" E.

⁷⁸ V archivních záznamech je tento kolonista uváděn jako Matuska, Maruška, Matucha.

Tito Češi převzali své přídělky stejného dne jako jejich sousedi v Detlačkém Lugu, tedy 25. listopadu 1894. Rodiny Valenty, Pěkného i Bureše pocházely z Bělohrodky. O jejich dalších osudech v nové vlasti toho ale příliš nevíme. Jen z ojedinělé zprávy okresního úřadu v Derventě ze srpna 1895 lze získat malou představu o těžké situaci této nevelké kolonie. Z přípisu se totiž dozvídáme, že jeden z kolonistů, Antonín Bureš, je mrtvý. Měl přitom uzavřít pachtovní smlouvu datovanou 7. srpna 1895, ale o týden později zemřel. Zanechal po sobě manželku a tři nedospělé děti. S Burešovým přídělem sousedil statek jeho tchána Josefa Matušky, který se stal po Burešově smrti poručíkem své dcery a vnuků. Avšak Matuška zemřel v říjnu 1895, a tak musel převzít jeho statek i statek po Burešovi Josef Matuška mladší, kterému bylo teprve 19 let.

Přehled dosavadních výsledků kolonizace v okrese Derventa ze září 1895 doplňuje další informace k výše uvedeným přehledům.⁷⁹ Vyplyvá z něj, že ve Vranduku bylo v té době rozděleno 10 losů výhradně českým kolonistům (Josef Posledník, Václav Žďárský, Vincenc Tušla, Josef Tušla, Václav Kubásek, František Styblík, Ignác Tušla, Josef Vlček, Jan Peterka, Josef Klíma) a dalších 6 losů bylo ještě volných. V Detlačkém Lugu (komplex X) bylo také českým kolonistům (Jan Čálek, Václav Krouza, Karel Král, František Král, Jan Valenta, Antonín Goldstein, August Česlák, Eusebius Česlák) rozděleno 8 losů a jeden los zůstal stále volný. V malém komplexu Grabik (XXVII) byl v době vzniku přehledu jen jediný kolonista, patrně Polák, jménem Nikolaus Dobrowski. Brzy se k němu přistěhovali výše zmínění čeští kolonisté (Humpa, Halamíček a Zíval). V Miškovském Lugu (XV) byli 4 čeští kolonisté (Valenta, Pěkný, Matuška, Bureš), přičemž jeden příděl byl stále volný. Na dalších derventských kolonizačních komplexech Strana I, Brezik II a IV, Šikara VII, Bukovik XII, Brezik XIII, Vážnica XIV, Gvozd XXV, „Am Kader“ („Na posádce“) XXVI, Gantarica XXVIII a Jabukovac XXXI bylo usazeno dalších 20 kolonistů, vesměs Němců, Poláků a Chorvatů. Mezi nimi se ale nacházeli i dva čeští hospodáři – František Marek v komplexu Šikara a Josef Ulrich v komplexu „Am Kader“. Ve všech komplexech okresu Derventa bylo tedy v září 1895 obsazených 43 přídělů (z toho 24 českými rodinami) a stále volných 84.

79 ABH, ZVS, k. 387, 1895, sign. 26–22/123.

Sočanica (komplex XXV)

Na tento komplex bylo usazeno deset z velké skupiny dvaceti rodin, kterou vedl František Mach z vesnice Zaval na Volyni. Na rozdíl od skupiny v Detlačském Lugu byli tito sedláci relativně zámožní, v hotovosti si přinášeli více než požadovaných 600 zlatých. Na Sočanici se měli usadit Josef Buben, Jan Havlíček, Josef Havlíček, František Knapp, František Němec, Josef Syrovátka, Arnošt, Josef, Karel a Štěpán Wegrichter, všichni s rodinami. Celkem se jednalo o 42 osob.⁸⁰ Dalších sedm rodin se ocitlo ve výběru pro usazení v kolonizačním komplexu I v oblasti Detlačky Lug, okres Tešanj (srov. níže), poslední tři z této skupiny pak pro komplex IX, Balinjača (srov. níže).

Vranduk (komplex XVII)

Okresní úřad v Derventě předložil 20. března 1894 zemské vládě v Sarajevu plán nového kolonizačního lesního komplexu Vranduk u řeky Komarice.⁸¹ Šlo o místo mezi obcemi Komarica, Johovac a Foča se starou tradicí chorvatského katolického osídlení.⁸² Dochovaný situační plán ukazuje několik málo lesních cest v prostoru a zároveň jsou v něm doplněny cesty plánované tak, aby to vyhovovalo potřebám nové kolonie. Dosavadní upravené cesty měly jen 1,9 km, vozové pak 3,7 km. Cesty, které bylo potřeba vybudovat, měly dosahovat délky 5,8 km. Měla být postavena nová cesta ke kostelu ve Foči (1,8 km) a k nejbližší železniční stanici v obci Velika (4 km). Obytné domy a hospodářská stavení měly být celkem v 16 usedlostech. Každé hospodářství mělo mít v průměru 12 hektarů polností a zahrad. Obecní dům číslo popisné 17 měl mít i se zahradou a pastvinou rozlohu 1 hektar. Obecní pastviny dosahovaly rozlohy 39 hektarů (parcela 18) a obecní les 34 hektarů (parcela 19).

V únoru 1895 okresní úřad v Derventě upozorňoval Banja Luku, že na cestě do kolonizačního území Vranduk je 9 českých rodin z Ruska, které jsou už v Brodech v hotelu Samuela Lenze. Byly to rodiny z Falkovštiny u volyňského Dubna – Ignáce Tušly, Vincence Tušly, Josefa Tušly, Jana Peterky, Václava Kubáska, Vincence

80 ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 44. Knapp byl ze Zaval, Buben a Němec z Kochanowki, všichni ostatní z vesnice Hruškovice u Kovna na Volyni.

81 ABH, ZVS, k. 318, 1894, sign. 26/66–111, 26/66.

82 Okres (občina) Derventa. 44° 50' 53" N, 17° 59' 43" E.

Vlčka, Václava Žďárského, Františka Styblíka, Josefa Posledníka.⁸³ Tito kolonisté vyrazili z Brodů 19. února 1895. V Derventě se jim poté dostalo provizorního ubytování. Všichni převzali své pozemky po vylosování, 30. března 1895. Dostali po 120 dunumech, být nikdo z nich neměl požadovanou hotovost 600 zlatých. Většinou měli tak polovinu, na stěhování dostali příspěvek 90 zlatých a nakonec získali od vlády i půjčku dorovnávací požadovanou částku oněch 600 zlatých.⁸⁴

Zemská vláda tento proces formálně potvrdila 30. dubna 1895.⁸⁵ Prvních devět rodin doplnila na podzim 1895 ještě rodina Františka Dolečka⁸⁶ a Josefa Klímy⁸⁷, kteří v té době žili v Bodegraji ve Slavonii, ale jejich předci přišli z Čech.⁸⁸ K nim se posléze přidali ještě Jan Němec, Jan Žďárský, Kateřina Žďárská, Josef Mičulka a Josef Bača.

Čtyři bohatší rodiny – Ignáce Čaji, Václava Olivy, Josefa Matouška a Jana Štěpánka dostaly pozemky v komplexu Trebovljani u Bosenské Gradišky.⁸⁹ Zatímco rodiny do Vranduku u Doboje přijely přes Lvov, Budapešť, Bosenský Brod, Der-

83 ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 26/66/2. Josef Posledník (32 let, manželka Františka 28, děti: Marie 6, Anna 1), Václav Žďárský (36 let, žena Anna 34, bratr Antonín 21), Vincenc Tušla (38 let, manželka Josefa 33, děti: Josef 10, Antonín 7, Marie 5, Antonie 2, matka Terezie, 74), Josef Tušla (52 let, manželka Anna 55, děti: Marie 20, Anna 16, František 14), Václav Kubásek (48 let, manželka Anna 49, děti: Anna 22, Františka 16, Antonín 12, Marie 8), František Styblík (32 let, manželka Anna 26, děti: Josef 8, Františka 5, František 2, Božena 1), Ignác Tušla (36 let, žena Josefa 32, děti: Antonín 12, Anna 10, otec Jan 70); Josef Vlček (32 let, manželka Anna 33, syn Josef 5), Jan Peterka (32 let, manželka Marie 32, děti: Františka 2, Anna 7, Agens 5, Arnošt 3, Eduard 1, Jan, otec 61).

84 Rozpis konkrétních nákladů, proč rodina potřebuje 600 zlatých minimálního základu pro usídlení: 1. výstavba obytného domu a hospodářského stavení 170 zlatých; 2. nákup vozu, pluhu, bran 108 zlatých; 3. nákup 2 volů a jedné krávy 210 zlatých; 4. náklady na výživu šestičlenné rodiny po 200 dnů 70 zlatých; 5. osivo 40 zlatých; rodiny, které neměly 600 zlatých, dostaly celkové neúročené půjčky ve výši 5 982 zlatých (16 rodin, tj. asi 300 zlatých na rodinu). Půjčky měly být od roku 1898 spláceny v ročních splátkách 50 zlatých, na dospělého se počítalo 8 krejcarů denní dávky, dítě do 10 let 4 krejcare.

85 Šlo o kolonizační komplex X, katastrální území Johovac, Komarica; ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 26–22.

86 František Doleček, Čech z Bodegraje ve Slavonii mj. žádal o přiděl zemřelého Martina Vincenta staršího z Petrova Sela ve Slavonii, bylo mu v říjnu 1895 44 let, manželka Anna 37, děti: František 17, Karel 15, Anna 9, Barbara 4, majetek 1300 zlatých.

87 Josef Klíma, 27 let, žena Cecilie 26, děti: Albína 4, Alžběta 3, Božena 1, majetek tisíc zlatých.

88 V roce 1895 měli František Doleček (44 let) s manželkou Annou (37), 4 děti ve věku 17 až 4 roky. Doleček měl v hotovosti 1 200 zlatých a Klíma tisíc zlatých. Nejstarší z těchto kolonistů byl Josef Tušla, kterému už tehdy bylo 52 let, další byl Kubásek, 48 let; ostatní hlavy rodin měly něco okolo třiceti let; jedině Peterka sebou měl i 61 letého otce, ostatní sebou vzali jen děti a rodiče nechali na Ukrajině.

89 Trebovljani: 45° 5' 51" N, 17° 7' 38" E.

ventu, ony do Trebovljan trasou Lvov, Budapešť, Záhřeb, Sisak, Okučani, odkud musely přes Sávu, za níž se nacházely Trebovljani.

Noví kolonisté podepsali své pachtovní smlouvy v září a říjnu 1895.⁹⁰

Prnjavor

Nova Ves (Kobaški Lug-Seferovci)

Obavy zemské vlády, že bude muset stále řešit další a další finanční problémy kolonistů, byly navýsost oprávněné. To se projevilo i v případě kolonizace prnjavorského okresu, který se stal v rámci Bosny a Hercegoviny – vzhledem k organizované imigraci – jakousi „malou Evropou“. Žila zde celá řada národností. Usídlili se tu Poláci, Ukrajinci, Italové i Češi, vznikly nové obce Grabašnica, Gumjera, Kunovac, Novi Martinac, Rakovac a Resavac. Díky těmto imigrantům vzrostl počet obyvatel okresu za necelých 15 let o sto procent.⁹¹ Svou osadu zde vytvořili i čeští reemigranti z ruské říše, konkrétně z obce Sofijovky (Sofijivka u Vrby, dnes Ukrajina). Jednalo se celkem o 23 rodin usazených na jaře 1894 v Kobašském Lugu-Seferovcích (Kobaši).⁹²

Toto místo bylo později, asi v roce 1908, nazváno Nova Ves.⁹³ Žádná rodina neměla požadovaných 600 zlatých, v průměru měly dokonce pod 200 zlatých (nejvíce měla rodina Michala Kratochvíla – 402 zlaté, nejméně Řehoře Krafta – pouhých 67 zlatých). Byť byly zvyklé z Ruska na tvrdé podmínky, tuto situaci nezvládaly. A na podzim 1894 byli kolonisté nuceni jednat o výpomoci na okresním úřadě v Prnjavoru. Jejich vůdce Jan Valenta byl úspěšný, protože dostal pro svou skupinu vyplaceno nejen 3 045 zlatých náhrad za cestovné, ale též 9 699 zlatých vratné bezúročné půjčky, která dorovnávala základní kapitál každé rodiny do 600 zlatých.⁹⁴

90 ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 26–22.

91 V roce 1885 měl okres necelých 8 300 obyvatel, v roce 1900 již téměř 17 tisíc.

92 Rodina Františka Holoubka, Josefa Kopeckého, Františka Párala, Františka Adámka, Jana Adámka, Josefa Adámka, Floriána Vlka, Josefa Vlka staršího, Josefa Vlka mladšího, Ignáce Suchánka, Řehoře Krafta, Michaela Kratochvíla, Michaela Kratochvíla mladšího, Antonína Vitoly, Františka Valenty, Jana Valenty, Václava Javůrka, Josefa Jandíka, Františka Bárty, Antonína Ličejníka, Tomáše Vlka, Josefa Pirgla a Josefa Fialy. Celkem to bylo 118 osob, z toho 33 dětí do 10 let.

93 Nova Ves: 45.0791667°N, 17.7433333°E.

94 Podpora na cestu byla vyplácena ve výši 15 zlatých na osobu do 10 let a 30 zlatých nad 10 let. Ruské ruble byly měněny v kursu 1 rubl – 1 zlatý 34 krejcarů.

Vedle těchto rodin se v Kobašském Lugu chtěly usídlit i další rodiny původem z českých zemí. Jejich přechodným útočištěm se stalo Petrovo Selo v chorvatské západní Slavonii, odkud adresovaly své žádosti zemské vládě v Sarajevu, některé z nich se vydaly přímo do Bosny. Byla to především skupina Jana Halbycha, sedmatřicetiletého vůdce reemigrantů z okolí ukrajinského Dubna. Sám Halbych žil v Nikolajevsku u Berdičeva, než se postavil do čela skupiny českých kolonistů, jejichž soupis z července 1895 je uložen v archivu v Sarajevu.⁹⁵

Zajímavé bylo, že se skupinou Jana Halbycha se v Bosně chtěl usídlit i Lorenz Helmreich, Němec, původem z obce Ober Neustift v Dolním Rakousku, usazený již 5 let v Petrovu Selu. Profesí byl kolář a chtěl se usídlit někde v blízkosti Prnjavoru. Deklaroval, že si velmi dobře rozumí s Čechy.⁹⁶

O usídlení v Kobašském Lugu projevili v červnu 1895 zájem i další Češi z Moravy a Volyně: Josef Bedna, František Popek, Ján Ličeník a Jan Vaněk.⁹⁷ Josef Bedna a František Popek se nakonec usadili v Mačinu Brdu (srov. níže). Kde skončili zbývajících dva kolonisté, z dostupných materiálů nevyplyvá.

95 ABH, ZVS, k. 394, sign. 26/13/28. Byli to: Vincenc Martin starší (53 let) s manželkou Františkou (50), původem z vesnice Kabanovska, okres Dubno, se 4 dětmi – pracoval více než rok jako nádeník v Petrovu Selu, deklaroval majetek 600 zlatých, měl zájem usídlit se ve Vranduku; Vincent Martin mladší, 25 let, chtěl se ženit a usadit v Bosně, deklaroval také 600 zlatých majetku; Karel Vojtáček (38), žena Rosálie (33), 4 děti, původem z Mirohoši, okres Dubno, na Volyni, toho času v Kobaši již 14 měsíců, kovář s kompletní dílnou, krávou, vozem, pluhem, 200 zlatých; Josef Vorel (36), žena Františka (30, ještě v Rusku), dcera Anna (3, ještě v Rusku), matka Anna 86, 200 zlatých, z Urbalova (?), okres Dubno, toho času v Petrovu Selu; Josef Javůrek (27 let), žena Anna (19), 200 zlatých, z Bilohorodky, okres Dubno, má krávu, 2 koně, vůz, je v Kobaši, truhlář; Jan Vaněk (53), žena Paulina (31, Němka), 5 dětí, Češi, 150 zlatých, z vesnice Češki Novoselki, okr. Vladimír, je kovář; Josef Sedláček (33), žena Anna (32), 4 děti, 200 zlatých, Zawizov (?), okr. Ostrog, toho času v Kobaši, je tkadlec, povolání nedělá, 2 koně, vůz, pluh, brány, má 1 krávu; František Horna (42), Anna (37), 4 děti, 200 zlatých, z Kobanje, okres Vladimír, toho času v Kobaši, truhlář, 1 kráva, 1 tele; vdovec František Vaško (74), syn (20) a dcera (28), 150 zlatých, vesnice Bilohorodka, okres Dubno, má krávu a tele; Alois Vaško, syn (27), žena Marie (26), 100 zlatých, Bilohorodka, Dubno, toho času v Kobaši, má 2 koně, vůz, krávu, pluh a brány. Soupis je ze 7. srpna 1895, všichni kolonisté se vlastnoručně podepsali, už v březnu 1895 psali, že jsou v Bosně rok a pořád nejsou usazeni na pozemcích a upozorňovali, že absolutně zkrachují, pokud nedostanou slíbené pozemky.

96 Helmreichovi bylo v té době 57 let, jeho manželce Thekle 54, měli 4 děti.

97 Josef Bedna (56) s manželkou Annou (46), s 5 dětmi ve věku 7 až 26 let, pocházeli z Rozstání u Prostějova; František Popek (60), manželka Anna (56), 4 děti, v dané době v Antonovce, okres Ostrog, Volyň, rodná ves Beranice u Poděbrad; Ján Ličeník (23), manželka Františka (22), dcera Marie (1), obec Těšice u Hodonína; Jan Vaněk (53), manželka Pavlína (34), 5 dětí, původem z Kopidlna, okres Libáň.

Mačino Brdo (kolonizační komplex XX)

Vedle Nové Vsi bylo Mačino Brdo⁹⁸ druhým, většinou českým založením na území Bosny a Hercegoviny. V tomto komplexu bylo celkem 25 volných kolonizačních losů, tedy parcel. Podle zpráv o tomto kolonizačním komplexu z 20. září 1895 se zde již v červnu 1894 usadilo 8 českých rodin, které začaly s mýcením lesa.⁹⁹ Byly to rodiny Františka Suchomela, Josefa Sedláčka, Karla Vojtáčka, Josefa Konečného, Františka Janoty, Antonína Bočka staršího, Františka Michalici a Josefa Oberreitera.¹⁰⁰ Všichni tito osídlenci měli dobré majetkové poměry, okolo 600 zlatých v hotovosti.

Za necelý rok, v červenci a srpnu 1895, se k nim přidal i Antonín Boček mladší s rodinou. Bočkovi pocházeli z Lysic u Kunštátu, všichni však přišli z Oženinu na Volyni.¹⁰¹ Bosenská kolonizace tak umožnila nové sloučení rodu Bočků.

Okresní úřad v Prnjavoru za necelý měsíc, 15. října 1895, oznámil Sarajevu příjezd dalších českých kolonistů do Mačina Brda. Byly to rodiny Františka Popka, Ignáce Maška, Jana Hájka, Františka Průchy, Josefa Bedny (Bedna), Františka Horyny a Václava Vaňka. Ignác (Vincenc) Maška nakonec na přesídlení rezignoval a požádal o předání svého místa Lorenzu Helmreichovi, který se měl původně usa-

98 Mačino Brdo, Konjuhovci u Prnjavoru, 44° 53' 38" N, 17° 37' 50" E.

99 ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 26–13/34.

100 Tamtéž, 26–13; František Suchomel (narozen 1840), z obce Mezeliska, okres Ostrog na Volyni, měl 700 zlatých, manželka Anna (1841), dvě dcery, zeť a 2 vnuci; Josef Sedláček (1862), Anna (1863), 4 děti, z obce Zoviz, okres Rovno, Volyň, všichni v Kobašském lugu; Karel Vojtáček (1855), jeho žena Rosálie (1862) z obce Mirost (patrně Mirohoša), okres Dubno, se 4 dětmi; Josef Konečný (1847), žena Františka (1847), 5 dětí, obec Oženin, okres Ostrog; ze stejného místa byli i František Janota (1841) s manželkou Annou (1836) a jejich 4 děti; odtud i Antonín Boček (1841), manželka Marie (1842) a jejich 6 dětí; František Michalica (1842), žena Antonie (1838) a jejich 4 děti byli z Horovic, okres Ostrog, Volyň; z Mezilisky pocházel Josef Oberreiter (1869) s manželkou Marií (1873).

101 Tamtéž, 26–13/29; Antonín Boček starší (54 let), kolář z Lysic, okres Kunštát na Moravě, žena Marie (53), syn Josef 23, František 21, Jan 20, dcera Marie 29, Filoména 18, Anna 11 let, žádal 17. července 1895, aby mu byl přidělen los na IV. nebo VI. kolonizačním komplexu v okrese Tešanj. Antonín Boček mladší, původem z Oženin na Volyni žádal 14. srpna 1895 o usídlení na kolonizačním komplexu XX v Mačině Brdu; 14. srpna 1895, bylo mu v té době 25 let, jeho ženě Františce 20, deklaroval, že má 300 zlatých, byl z Oženin u okrese Ostrog, toho času v bosanském Kobaši u kolonisty Jana Adámka. Antonín Boček pod svou žádost napsal, že pokud mu vláda přidělí pozemky v Mačinu Brdu, výslovně nebude žádat o žádnou další podporu a pokud tak učiní, souhlasí, aby mu byla okamžitě zrušena nájemní smlouva.

dit v Kobašském Lugu. Ti, kteří to nevzdali a zůstali, dostali své pozemky a smlouvy podepsali v Mačině Brdě mezi 11. až 20. listopadem 1895.

Později se k nim ještě připojili rolníci František Kulhaj, Josef Bednář a František May /Maj/ z Loštic u Zábřehu na Moravě. U posledně jmenovaného bylo znamenáno, že měl ženu Anežku a pět dětí.

Přesídlování bylo spojeno s řadou malých či větších rodinných dramát. Brzy po převzetí pozemků v Mačině Brdu se vzdal svého místa v kolonii František Poppek, výslovně „kvůli rodičům v Rusku“. Po jeho odjezdu byly uvolněné parcely předány Antonínu Bočkovi mladšímu.¹⁰²

Není jasné, zda se nakonec v Mačině Brdu usadili Alois Zíka z Kolečovic u Podbořan a František Matějček z Bludova u Šumperku.¹⁰³ Strojní zámečník Alois Zíka byl 27. září 1895 vyzván, aby do 15. listopadu 1895 převzal pozemky v Mačině Brdu. V říjnu mu tuto zprávu sdělili na podbořanském okresním úřadu. Hned v listopadu požádal o odklad a zároveň poprosil o možnost vykonávat své řemeslo s tím, že by s sebou vzal i dva švagry, také žádal o slevu na dráhu a tvrdil, že řada rodin v Čechách čeká na to, až dostanou zprávu od jiných rodin v Bosně, jaké jsou tam skutečně poměry atd. František Matějček z Bludova také požádal o prodloužení lhůty pro usazení se v Mačině Brdu, protože mu 20. září 1895 zemřela manželka. V důsledku toho nebyl schopen odcestovat do Bosny tak rychle. V listopadu 1895 mu zemská vláda v Sarajevu povolila prodloužení lhůty až do konce února 1896. Z Bludova vyrazil 10. listopadu do Mačina Brda i František Kulhaj.

Grabik (komplex XXVII)¹⁰⁴

Na tomto malém komplexu položeném asi 20 km západně od Derventy a přibližně stejně daleko na sever od Prnjavoru povolilo Společné ministerstvo financí 12. září 1895 usazení tří českých rodin Jana Humpy, Antonína Halamíčka a Tomáše Zívala z Važan na Moravě (okres Kroměříž). Tito sedláci se v Grabiku usídlili až v listopadu téhož roku.¹⁰⁵

102 ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 26–13/48, 21. listopadu 1895, dopis okresního úřadu v Prnjavoru zemské vládě v Sarajevu.

103 Tamtéž, sign. 26–13, 26–13/48.

104 Tamtéž, sign. 26–22/103, 44° 56' 13"N, 17° 37' 47"E.

105 Tamtéž, k. 387, 1894, sign. 26/22/91–157.

Okres Tešanj

Společné ministerstvo financí ve Vídni na konci roku 1894 rozhodlo, že v tomto okrese mohou být uvolněny vyměřené kolonizační komplexy: I. Detlački Lug – 149 hektarů, II. Malica a Rajkovec v obci Detlak – 201 hektarů; III. Osredački Lug, obec Osredak – 104 hektarů; IV. Lanišće, Barice, Cerik a Hambarišće v obci Sivša a Alibegovci – 83 hektarů; V. Duboki potok, Ogradjenovac, Kazan, Visoka Glavica a Hasila v obci Ularice a Presaře – 223 hektarů; VI. Paljevine v obci Dobož – 63 hektarů; VIII. Male Stene, obec Šije – 16 hektarů; IX. Jabina roda, v obci Kosova – 13 hektarů; XI. Balinjača v obci Lepenica – 43 hektarů; XVI. Teslički Lug v obci Teslić – 86 hektarů.¹⁰⁶ Pro pěstování cukrové řepy se hodily komplexy I, II, IV, a XVI. Všechny tyto komplexy byly maximálně 2 až 18 km vzdáleny od železniční stanice (nejdále byl Osredak, 18 km od Derventy, zatímco lesní komplex Paljevine se nacházel jen 2,5 km od Dobože). Na konci roku 1894 byl ještě povolen kolonizační komplex XVII. Lug Atmejdán, obec Tešanj, a to konkrétně pro polské rodiny z Haliče.

Detlački Lug (komplex I, Tešanj)

V tomto komplexu měli být usídleni čeští kolonisté s rodinami z velké skupiny kolem Františka Macha zmíněné výše: konkrétně sám František Mach, vedle něho pak František Doleček, František Dvořák, Matěj Samec, František Samec, Václav Šlégr a Václav Voráček. Šlo celkem o 26 osob. Muselo však dojít k určitému rozdělení, jež není v dochovaných pramenech dokumentováno. Okres Tešanj totiž informoval 3. října 1895 Sarajevo, že kolonisté zmínění v nařízení zemské vlády ze srpna 1895 pro komplex I – Detlački Lug, konkrétně František Doleček, Václav Šlégr, Václav Voráček a Josef Kučera, byli okresními úřady 7. srpna 1895 vyzváni, aby své přiděly převzali nejpozději do konce září toho roku. Tři první se vůbec neozvali.¹⁰⁷ Písemně se omluvil jen Josef Kučera, který nemohl převzít přidělený los ze zdravotních a rodinných důvodů. V komplexu I se proto zatím usadily jen 2 rodiny, konkrétně Michaela Bzovského a Václava Haltucha, kteří pozemky převzali. Takže z komplexu

¹⁰⁶ Tamtéž, k. 388, 1895, sign. 26/26–26/30.

¹⁰⁷ František Doleček, Václav Šlégr i Václav Voráček pocházeli všichni z Bělohrodky a patřili ke skupině majetnějších kolonistů. Disponovali totiž sumami okolo 800 zlatých v hotovosti.

pro 12 rodin byla obsazena jen 2 místa a z původně plánovaných kolonistů se na místě do podzimu 1895 neusadil nikdo.

Malica (Gornji Detlak, komplex II)¹⁰⁸

Tento prostor se nacházel v okrese Tešanj. Komplex Malica (dnes Gornji Detlak), asi 20 km severovýchodně od Prnjavoru, na pomezí okresu Derventa a Tešanj, byl osídlen i českými kolonisty. Byly to volyňské rodiny Antonína Jakubce, Václava Kalčíka, Františka Krále, Františka Mrňouse, Františka Pavlíčka, Jana Pavlíčka, Josefa Pavlíčka, Františka Příkazského, Josefa Samka, Jana Šmercka a Josefa Vaško.¹⁰⁹ V komplexu II. Malica/Rajlovac se měli usídlit i Matyáš Janovský (který se údajně zdržoval v Petrově Selu ve Slavonii) a František Bureš (o němž se nevědělo, kde se nachází). Ti se ovšem o losy nepřihlásili. Místo Antonína Goldsteina (usadil se v kolonii Detlački Lug) si los číslo 13 převzal František Němec, který také podepsal pachtovní kontrakt, po několika dnech ale s celou rodinou odcestoval zpět do Čech. Jeho odjezd může být chápán jako rezignace na usídlení. Pachtovní smlouvy byly s těmito rodinami uzavřeny v srpnu 1895.

108 ABH, ZVS, k. 388, 1895, sign. 26–275.

109 Okresní úřad Tešanj poslal 7. 8. 1895 seznam českých rodin z Ruska usazovaných na komplexu Malica Rajlovac, obec Detlak Gornji, komplex II.: František Král (36 let), manželka 33, děti: Josef 9, Marie 11, Anna 3, 200 zlatých hotovosti, 400 zlatých půjčka, los číslo 1, 105 dunumů, převzal 18. dubna 1895, přišel ze Semydubů (Senodubů), okres Dubno, Volyň; z těže vesnice pocházeli i další kolonisté: Josef Pavlíček, sám (24 let), 200 zlatých / 400 půjčka, los číslo 2, 105 dunumů; František Příkazský (50), manželka Helena 49, děti: Petr 20, Cyril 14, Apologie 9, Anna 15, 300 zlatých / 300 zlatých, los číslo 3, 105 dunumů; Jan Šmerck (psán také Šmereta), (54), manželka Tereza 57, děti Jan 14, Matylda 28, 300 zlatých / 300 zlatých, los číslo 4, 105; František Pavlíček, (31), manželka Anna 24, dcera Anna 4, 300/300, los číslo 6, 105 dunumů; Jan Pavlíček (61), manželka Barbara 57, děti: Jan 19, Antonín 14, Marie 16, 800 zlatých, los číslo 5, 105 dunumů; Josef Vaško (28), manželka Barbara 24, děti: Jaroslav 3, Josef 2, 200 zlatých / 400 půjčka, los číslo 7, 105 dunumů, byl z Bilohorodky, okres Dubno, Volyň; Václav Kalčík (37), manželka Františka 36, děti: Josef 10, Jan 8, Marie 15, 300/300, los číslo 8, 105, Volkov (Vovkovyž?), okres Dubno, Volyň; Josef Samek, sám (22 let), 250/350, los číslo 9, 105 dunumů, Bilohorodka; Antonín Jakubec (57), manželka Františka 55, děti Josef 27, Františka 18, Anna 23, Františka 8, 300/300, los číslo 11, 105 dunumů, Merzeliski, okres Dubno; František Mrňous (50 let), syn Vincent 23, Gabriel 16, Pavel 10, dvě malé dcery, 800 zlatých, los číslo 14, 105 dunumů, převzal 31. května 1895, pochází z Letovic, okres Boskovice (přijel do Letovic z Kyjeva, před 3 měsíci, v Rusku pracoval jako zahradník 22 let), los číslo 14 získal jako uvolněný po Janu Burešovi, který se usídlil již v jiném okrese, takže tento los zůstal navíc – zemská vláda to 7. srpna 1895 povolila, pozemky byly zapsány do katastru II a 29. srpna 1895 byl spis uzavřen.

V říjnu 1895 se Josef Vaško vzdal usídlení a žádal o přidělení losu pro svého bratra Karla Vaška, který vysvětloval, že Josef se musel vzdát svého místa s ohledem na velké příbuzenstvo v Rusku, jež se odmítalo vystěhovat. Josef Vaško měl, stejně jako další rodiny z Ruska, problémy s finanční hotovostí a nemohl déle čekat na přidělení pozemků.¹¹⁰

Lanišće (komplex IV)

V komplexu IV. Lanišće se hlásili o losy František Macek, František Javůrek a Jan Javůrek. Dostali losy číslo 4, 5 a 7. Všichni tři převzali své podíly, ale brzy nato odjeli, aniž by vydali jakékoliv prohlášení, takže celý komplex zůstal neobsazený. Po této peripetii se měli údajně zdržovat v Kobaši. Tři další kolonisté, kteří se měli v Lanišči usadit, toto místo patrně nikdy nespatri. Konkrétně František Valenta zůstal v Miškovci, okres Derventa, Jan Kovařík a Josef Kraus zůstali v Rusku.

Paljevine (komplex VI, Tešanj)

Okresní úřad Tešanj v květnu 1895 uvedl, že kolonista Josef Mareš se vzdal svého losu na usídlení v Paljevině a zůstal v Derventě. Na daném území zbyli jen kolonisté Václav Žuma (psán i Žuna), Josef Cifka a Josef Macek. O usídlení v tomto komplexu uvažoval i jistý Ferdinand Kutý, který byl v té době ještě v Rusku.

Žuma, Cifka a Macek sice převzali losy a přidělenou půdu, ale hned poté se vzdálili a od té doby se neukázali, takže celý komplex zůstal ladem. Ve zprávě z července 1895 se uvádí, že Josef Cifka se měl zdržovat údajně v Petrově Selu ve Slavonii a Josef Macek někde na dráze v Derventě. Okresní úřad v Tešanji s touto zprávou zasílal zároveň do Sarajeva žádost Antonína Bočka, toho času bydlícím v Kobaši. Boček byl podle všech zpráv a informací ze všech stran oceňován a líčen jako „velmi pilný a pořádný člověk a tedy dává naději, že by mohl vyhovovat všem požadavkům“, a tudíž byl jako kolonista jasně doporučován.

110 ABH, ZVS, k. 388, 1895, sign. 26–26/51; zpráva z okresu Tešanj, 1. listopadu 1895.

Duboki Potok (komplex V)

Když geometři a další úředníci hodnotili na konci roku 1895 výsledky kolonizace v okrese Tešanj, srovnávali i situaci v jednotlivých komplexech. Podle nich např. z kolonistů usídlených na komplexu V. Duboki potok většina členů rodin pracovala v blízkém cukrovaru v Usoře.¹¹¹ Slušně tam vydělávali, zbytek pracoval na klučení pozemků. Zcela jinak se ale dařilo kolonistům v Malici, obec Detlak Gornji. Malica byla příliš vzdálená od možného dalšího výdělku. Byť tam podle úředníků pracovaly velmi dobré, snaživé rodiny, jejich situace byla velmi špatná, protože v prvním roce jejich existence v Bosně a Hercegovině nemohly prakticky nic vydělávat. Po vykloučení a úpravě měly tyto rodiny slabé výdělky. Okres proto žádal zemskou vládu, zda by bylo možné ve smlouvě trochu zmírnit paragraf 7 (hovořící o tom, že kolonisté nebudou žádat pomoc) a přece jen jim nevypomoci malou finanční částkou, kterou by posléze museli splatit.

Balinjača (komplex XI)

V komplexu XI Balinjača se měli usadit Josef Bača, Josef Kloza a Ferdinand Knapp z výše zmiňované skupiny kolem Františka Macha.¹¹² Do července 1895 se ale nikdo nepřihlásil. Nebylo tedy zřejmé, jak to s jejich pobytem bude vypadat, což dokládá zpráva z Tešanje.

Společné ministerstvo financí proto 10. října 1895 v komplexu Balinjača povolilo usídlení jiných 3 rodin. Zemská vláda o tom informovala okres Tešanj. Nabídka měla jít rodinám Josefa Dubického (4 osoby, 600 zlatých) z Ruska, toho času v Bodegraji u Nové Gradišky, Josefa Strůčka (4 osoby, 620 zlatých), obce Štefanova, Ostrog, Volyně, toho času v Kobaši a Karla Douska (8 osob, 800 zlatých) z Křince u Poděbrad. Zemská vláda napsala všem příslušným okresním úřadům, aby vyzvaly tyto 3 rodiny k prokázání dostatečné hotovosti, tedy 600 zlatých, a usídlení v Bosně nejpozději do konce listopadu toho roku.¹¹³

111 Seznam kolonistů v této lokalitě není dochován, lze ale usuzovat, že vedle německých, původem z Lipovce z volyňského okresu Luck, tam byly i české rodiny, zvláště pak kvůli blízkosti cukrovaru v Usoře; ABH, ZVS, 1895/46.

112 Tito tři potenciální kolonisté pocházeli z vesnice Zaval, okres Dubno na Volyni a patřili k majetnějším. Disponovali hotovostí 1340, 1970 a 2680 zlatých, srov. ABH, ZVS, 1895, sign. 77.

113 ABH, ZVS, k. 387, 1895, sign. 26–26/33.

Okres Tešanj však 23. prosince 1895 informoval Sarajevo, že se Josef Dubický, Josef Strůček a Karel Dousek doposud neobjevili a nepřevzali pro komplex XI Balinjača své losy.¹¹⁴

Inspirace a konkrétní zájem

Ve spisech zemské vlády v Sarajevu se v různé podobě zachovalo několik stovek nej-různějších žádostí potenciálních kolonistů. Dají se rozdělit v podstatě na čtyři hlavní skupiny:

- organizované skupiny z carského Ruska, případně z českých zemí, které se většinou skutečně v Bosně usadily;
- odhodlaní jednotlivci a menší skupiny převážně z českých zemí, inspirovaní výzvami a úspěchem statkáře Tomáše Dofka v Jelahu; řada z nich se v Bosně též usadila;
- jednotlivci či menší skupiny podnícené výzvami státních úřadů; většinou šlo o lidi ve složité ekonomické situaci, kteří nesplňovali podmínky pro kolonizaci; jen málokterí se skutečně v Bosně usadili;
- jednotlivci projevující spíše vlažný zájem, „mapující“ příležitost.

O první skupině bylo pojednáno v rámci popisu dějin osidlování jednotlivých kolonizačních komplexů Čechy. Další skupiny jsou výběrově představeny níže, především na základě zajímavějších příkladů.

Ani po roce 1894 neutuchala inspirace, kterou mnohým českým rolníkům vnukl statkář Tomáš Dofek z Jelahu. Pod jeho vlivem se hlásili ke kolonizaci desítky a desítky dalších lidí.

Například Josef Orel z obce Velké Lovčice u Kyjova žádal začátkem května 1895 o možnost usídlit se v Bosně. Psal, že původně uvažoval o Americe, ale pak četl výzvy statkáře Dofka a rozhodl se pro Balkán. Měl šestičlennou rodinu a na Kyjovsku malou výměru půdy v hodnotě tisíc zlatých. Vystupoval i jménem dalších blíže nespecifikovaných osob z Lovčic a Ždánic u Kyjova.¹¹⁵

114 Tamtéž, sign. 26–26/54.

115 Tamtéž, sign. 26–242.

Okresní úřad v Kyjově zaslal do Sarajeva vyplněný dotazník Františka Vytopila z Lovčic.¹¹⁶ „Prosím o udělení pozemku mezi Moravany. Pomýšlel jsem do Ameriky a v časopisech jsem četl uveřejnění pana Doska v Jelahu, že Vysoká vláda vybízí česko moravské rolníky do Bosny a zároveň se žádaným kapitálem vykázat mohu. Prosím slavnou vládu, jestli by mně podělit ráčila možno-li co nejdřív, abych si na podzim něco pozemků na budoucí jaro obdělávat mohl [...]“.

Tento zájem z okolí Kyjova potvrdil svým dopisem z 16. května 1895 i Martin Blažek ze Ždánic. V březnu toho roku se byl prý podívat v Bosně, navštívil Tomáše Dofka v Jelahu u Doboje, líbila se mu jeho pole, ale zjistil, že v tom místě už nic není k rozdělení. Prosil proto o pozemky u Derventy. Vystupoval i za další zájemce z téže oblasti: Josefa Adámka, Bernarda Blažka a Františka Němce ze Zarošic.

Podobně jednal i Leopold Procházka, krejčovský mistr, usazený v Derventě od roku 1892. Žádal zemskou vládu v Sarajevu 26. dubna 1895 o přidělení pozemků nebo veřejné služby. Svoji žádost dokládal tím, že ho inspiroval Dofek a navíc má zkušenosti s Bosnou. V letech 1886–1889 sloužil u vozatajstva ve Višegradu a nyní je již třetí rok znovu v Bosně.¹¹⁷

Jan Hurda z Pejškova u Pelhřimova žádal o možnost usídlení rovněž na základě inspirace statkářem Dofkem.¹¹⁸ Zmiňoval se o tom, že má šest dětí a manželku a vyjádřil názor, že by více rodin z jeho okolí chtělo do Bosny. Ptal se, zda by mohl „větší hospodářství si zakoupit již zdělané aneb nějaký dvůr“. Tvrdil, že „těž několik řemeslníků bez rozmyšlení do bosny vystěhovati chtěli, jestli by jim těž pozemky darované byly a na tom samém místě své řemeslo provozovat mohli, např. kováři, koláři, truhláři a jiné podobné a jaká se platí z těch řemesel daň ročně takzvaná živnostenská daň [...]“.

Leopold Velčovský, Václav Tabery (Taberi), Leopold Šandovský a František Vaněk z Hluku u Uherského Hradiště se též chtěli usídlit v Bosně.¹¹⁹ V březnu 1895 psali Dofkovi do Jelahu a poté na jaře zemským úředníkům v Sarajevu dávali podrobné dotazy – jaká je půda, jaká je její bonita, jaká je setba, kolik stojí nádenická práce, jaký se v Bosně chová domácí dobytek, jaké jsou tam stromy, zda je tam

116 Tamtéž, sign. 26–303. František Vytopil, kloboučník a rolník z Velkých Lovčic, okres Ždánice, hejtmanství Kyjov, měl 10 členů rodiny, půl domku v Lovčicích a pozemky tamtéž, vše v hodnotě 1 200 zlatých.

117 Tamtéž, sign. 26–248, Procházka se narodil 15. listopadu 1865 ve Vojnově Městci, okres Chotěboř. Měl manželku Marii Miškovou (nar. 30. dubna 1873), dítě, chlapce narozeného v Derventě. Uváděl také, že už mu neslouží zrak na krejčovství a že má 380 zlatých na hotovosti.

118 Tamtéž, sign. 26–254.

119 Tamtéž, sign. 26–106.

vinařství, zda je možné spojit peníze a případně statky. Doslova uváděli: „[...] ne-
jsme žádní lenoši ale dobře otužilí a rozumní rolníci zvyklí role odjakživa pořádně
obdělávat a též nějakého řemesla uvědomte nás, v jakém poměru tam stojí řemeslo
zednické, tesařské a stopařské [...] Přitom prosím nám, abyste ve sdělení oželte zpá-
teční poštovní známku na dopis možná, že vám ji někdy vynahradíme. Tu známku
na dopis bysme vám byli zaslali a beztoho nám známo že naše u vás neplatí [...]“. Při
šetření v Uherském Hradišti se ale zjistilo, že nikdo z dotyčných neměl dostatečné
množství finančních prostředků, tedy požadovaných 600 zlatých. Měli jen okolo
400 zlatých. Nakonec přiznali, že nejsou schopni tuto podmínku splnit. Pravdivost
uvedených údajů prověřovala místní četnická stanice v Hluku. Ta do Uherského
Hradiště napsala, že Tabery v dotazníku neuvedl pravdivé údaje. Totiž to, že není
rolník, ale dělník v továrně na sukno a jeho majetek je maximálně 430 zlatých. Dal-
ší dva zájemci z Hluku, mlynář Vaněk a rolník Šandovský, nakonec 20. dubna 1895
protokolárně prohlásili na okresním úřadě v Uherském Hradišti, že za daných pod-
mínek na usídlení v Bosně netrvají. Leopold Velčovský ale uvedl, že „já potvrzuji
tímto, že podmínky, pod kterými pozemky v Bosně a Hercegovině se dávají, mně
byly ohlášeny a jsem ochoten se svou rodinou pod těmito podmínkami v Bosně
a Hercegovině se usídliti“.¹²⁰ Stejně se vyjádřil i Tabery.

Jan Koudela z Ivančic, výslovně ve své žádosti v březnu 1895 uvedl, že se
dočetl v „časopisu v Moravských listů“, že „v Bosně v Jellanu usedlý statkář pan Do-
sek vyzývá české a moravské rodiny do Bosny že obdrží každý v našich mírách 60,
75 až 90 měř pole na pěstování řepy [...]“.¹²¹

Žádost Františka Zíky, strojního zámečnicka z Kolečovic u Podbořan, o usa-
zení se v Bosně zaujala i vedení cukrovaru v Usoře natolik, že ji podpořilo přímo
u zemské vlády v Sarajevu.¹²² Zíkovu žádost zaslanou i jménem dalších jeho poten-
ciálních společníků (mezi nimi měli být zkušení pěstitelé řepy, truhláři, koláři atd.)
cukrovar v Usoře komentoval v květnu 1895 s tím, že tento člověk pochází ze seve-
rovýchodních Čech, kde „se lidé zabývají intenzivním obděláváním polí a jsou
značně inteligentní“, což by „mělo být ziskem pro Bosnu a Hercegovinu“. Zíka ve
svém česky psaném dopise uváděl, že jako Čech usazený „na rozhraní jazykovém“
a posíláním všech šesti vlastních dětí do české školy „popudil si na sebe obecenstvo
a přišel o práci“. Chtěl by tedy do Bosny, ale neví, jaké to tam skutečně je, zda tako-
vé, jak to popisuje Tomáš Dofek, zda je tam dobré podnebí atd. Nechce prostě ris-

120 Leopold Velčovský, rolník a truhlář v Hluku.

121 ABH, ZVS, k. 388, 1895, sign. 26–107, Jan Koudela z Ivančic.

122 Tamtéž, sign. 26–229.

kovat a vše nechat v Čechách, nerad by to ztratil. Tvrdil, že velmi dobře ví, jak se pěstuje řepa, chmel a další plodiny. Ptal se, zda si má s sebou vzít „vercajk“ apod., co si nutného vzít s sebou, jaké jsou podmínky a zdali je v Bosně v zámečnickém řemesle také tak velká konkurence jako v Čechách, kde je sedm zámečníků do „hodiny cesty“.

V dubnu 1895 se na úřady v Sarajevu obrátil Jan Václav Chmelař z Chroustova u Bohdalova na Vysočině.¹²³ Tento ve své době poměrně známý, dnes už polozapomenutý novinář a propagátor nových postupů v zemědělství, ovocnářství a včelařství se chtěl co nejrychleji usídlit v Bosně. Ve své žádosti psané kultivovanou češtinou na sebe prozradil, že je mu 39 let, má pětičlennou rodinu a momentálně pracuje jako redaktor *Hospodářských národních novin*. V letech 1886–1890 obhospodařoval v Rovném na Chotěbořsku 100 jiter půdy. Musel jí však prodat, protože je převzal zadlužený. S výjimkou 30 úlů v hodnotě 200 zlatých nemá žádný majetek, žádné nářadí, peníze za úly by musel použít na cestu, takže by neměl žádné peníze. Byl jednou ve vězení za tiskový přestupek 10 dnů a za podvod 6 měsíců. Jinak sám sebe Chmelař popisuje jako velkého odborník na zemědělství. Dvacet let publikuje o tématu v obou zemských jazycích, hlavně o cukrovarnictví, semenářství, mlékařství, ovocnářství, o exportu ovoce aj. Chtěl by založit zemědělskou kolonii blízko železnice, kdyby dostal nutné pozemky a příslušné hospodářské budovy. Požadoval ještě místnost s kuchyní a stáj, úhradu nákladů na cestu a osvobození zavazadel, k tomu navíc 2 koně a 4 krávy, všechny nutné nástroje, nářadí, semena apod. Je ochoten přilákat mnoho kvalitních kolonistů. Mohl by se přestěhovat buď hned nebo na podzim. Má 39 let, je rezervista 54. pěšího pluku, zdravý a silný, toho času redaktor *Hospodářských novin*, nikdy se nezabýval politikou. Má manželku a 4 děti: syn (17 let), 3 děvčata (16, 12, 6).

Zemská vláda v Sarajevu se jeho žádostí zcela seriózně zabývala. Posledního května 1895 byla vypravena Chmelařovi odpověď v češtině – zemská vláda nemá žádné hotové pozemky k dispozici, ale „je ochotna, předpokládá, že se v rolnictví úplně vyznáte a že máte jmění nejméně 600 zlatých, kterýžto obnos jest pro zařízení hospodářství nevyhnutelně potřebný – odevzdati Vám nějakou výměru ze státní lesní půdy, která by se po vykácení pro rolnictví hodila [...]“. A následně mu sdělila standardní podmínky.

Chmelař přesto o této nabídce určitý čas uvažoval, protože až 30. července téhož roku Jan Příhoda, vedoucí četnické stanice v Bohdalově, oznamoval do Sarajeva, že J. V. Chmelař rezignuje na přesídlení do Bosny a Hercegoviny.

123 Tamtéž, sign. 26–221.

Ve stejné době se o možnost usadit v Bosně zajímal i František Rouš, místní radní v obci Kamenná v okrese Třebíč.¹²⁴ Napsal posledního března 1895 německy rozsáhlý dopis, co se o kolonizační akci vše dočetl v českých novinách, o úspěchu Dofka apod. Na rozdíl od velmi ponížených žádostí, které přicházely především od Čechů z Volyně, byl jeho dopis velmi asertivní (ostatně tak tomu bylo i v případech jiných žádostí z českých zemí) a přinášel nové zlepšovací návrhy pro celou kolonizační akci. Z pohledu tohoto rozšafného Moravana šlo o atraktivní nabídku, ale stále je dubiozní „pro naše lidi jít mezi cizí lidi, jiné poměry [...]“. Rouš měl návrh – co je těžké pro jednotlivce, nemusí být pro více lidí, pokud by vytvořili celou svou vlastní obec. Takže se ptá jménem celé obce, jaké jsou konkrétní podmínky pro založení takové kolonie. Rádi by také dobu pachtu zkrátili z 10 na 5 let, chtěli by pozemky pro 50 rodin, ale jen pěkné, vhodné pro pěstování cukrové řepy, v blízkosti lesa a železnice. Kolonie by vznikla, pokud by se našlo nejméně 30 rodin, každý rolník, který by ukázal 700 zlatých, dostal by 18 hektarů půdy a 2 hektary lesa, každý řemeslník s 350 zlatými by dostal 9 hektarů půdy a hektar lesa, stavební dříví by dostali zadarmo z erárních lesů: Od 1. ledna 1896 by z každého hektaru platili 25 krejcarů pachtu, po 5 letech by všichni i obec dostali pozemky do neomezeného vlastnictví zadarmo, pak by platili jen daně. Lov a rybolov v obci by byly přiznány na věky kolonistům. Ty části kolonie, jež by zůstaly neobsazené, by mohli ostatní s přednostním právem propachtovat, případně po 5 letech koupit za cenu určenou zemskou vládou.

Kdyby se podle Rouše přihlásilo nad oněch 50 rodin více jak 20 dalších, byla by založena další obec za podobných podmínek, nejlépe někde poblíž. Pokud by v ní žilo nejméně 40 rodin, bylo by nezbytné zřídit pro děti veřejnou školu podle říšského zákona z 14. května 1869. Kolonie by musela tuto školu vystavět, za školou povinné děti by rodiče platili 4 krejcare týdně, a to po 48 týdnů (tak jak je to zvykem zde v Čechách). Vyučovacím jazykem by byla čeština a chorvatština, což by vzhledem k blízkosti jazyků neměl být problém. Němčina by byla povinným předmětem. Učitel by mohl přijít, být získán z Čech, ale v kolonii by musel dostat definitivu. Po 5 letech by se z kolonie stala obec a její obyvatelé by získali stejná práva s povinnosti jako každý jiný obyvatel země, tedy i domovské právo k obci. Pokud by na tyto podmínky zemská vláda přistoupila, byli by ochotni vytvořit kolonizační výbor, představenstvo kolonie. Představený kolonie a dva radní by se hned odjeli do Bosny představit zemské vládě, prohlédnout a vyzkoušet si pozemky atd. Představenstvo kolonie by mělo právo vybírat mezi zájemci o kolonizaci jen ty nejpoctivěj-

124 Tamtéž, sign. 26–277.

ší a nejpilnější lidi, dále by také po 5 let řídilo kolonii spolu s šestičlenným výborem, který by byl volen kolonisty. V srpnu 1895 by z každé rodiny jel jeden muž do Bosny, kde by vybudovali nutná obydlí, hospodářské budovy a také školu, společně a podle plánu, přičemž všechny náklady s tím spojené by si podělili stejně (řemeslníci by platili jen polovinu). Teprve po výstavbě by se obydlí, stejně jako grunty dělily losem, plán výstavby by si přivezli sebou, jednu potvrzenou kopii by si nechali, druhá by zůstala zemské vládě.

Pokud by zemská vláda souhlasila s těmito 12 podmínkami, je připraven, spolu s dalšími, jet o Velikonocích do Bosny a Hercegoviny. Stačilo by, kdyby dostali krátký telegram např. se zněním „12 bodů bylo přijato“ k tomu, aby se „nejpozději 8. dubna 1895 vydali na cestu, [...] ostatní by se pak vyjednálo ústně“.

Zemská vláda odpověděla agilnímu Raušovi prostřednictvím třebského okresního úřadu v tom smyslu, že mu poslala obvyklé podmínky, od nichž se nedá žádným způsobem odchýlit. Zároveň konstatovala, že jsou k dispozici i prostory pro více jak 30 rodin, také pastviny a obecní lesy. Tam, kde není škola, kostel, je vláda ochotna přispět kolonistům svou pomocí. Lov bude umožněn jedině na lovecké lístky, takže nelze udělit kolonistům výhradní právo honitby.

Jednotlivci vyjadřující zájem o usídlení v Bosně se často sdružovali podle určité afinity (většinou regionální) a systematicky se snažili získat co nejvíce informací. V procesu nacházení své vlastní cesty přitom inspirovali další lidi a nabalovali další a další zájemce. Z mnoha takových případů lze uvést příklad Václava Dědka z Chlebu (Ronov-Oškořínek) u Poděbrad.¹²⁵ Žádost o usídlení se v Bosně předložil 7. června 1895 spolu se sousedy Karlem Ocáskem a Josefem Poupětem. Konkrétně se chtěli usídlit na kolonizačním území Višnjik, Kruščik u Derventy, kde se byli předem podívat. Žádali přímo o konkrétní čísla parcel, které chtěli získat ke kolonizaci nebo k odkoupení. K jejich žádosti se přihlásil i rolník a kolář Karel Dousek z blízkého Křince u Poděbrad se svou sedmičlennou rodinou. Zatímco Dědek, Ocásek a Poupě od úmyslu poměrně rychle ustoupili, Dousek to dlouho nevzdával, avšak svůj úmysl usadit se v nové zemi odkládal ještě v roce 1896. Inspiroval přitom dalšího zájemce, sedláka Františka Holků z Chrastovsi u Poličky.

Podobně tomu bylo v případě Jana Dražného z Dolního Štěpánova na Olomoucku.¹²⁶ O usídlení požádal 6. března 1895. Udařoval, že má jmění 1 200 zlatých (v hotovosti 200) a devítičlennou rodinu. Chtěl vzhledem k blížícímu se jaru od-

125 Tamtéž, k. 392, 1895, sign. 26–227/2.

126 Tamtéž, sign. 26–136.

cestovat co nejdříve. Měl v úmyslu poslat do Bosny nejprve jednoho ze svých dospělých synů, aby si prohlédl pozemky.

Jeho soused, Jan Zbořil se sedmi dětmi, ale jen 200 zlatými v hotovosti ve svém dotazníku výslovně žádal o přidělení půdy v blízkosti pozemků Jana Dražného, aby se mohli vzájemně podporovat.

O usídlení v Bosně se zajímal i Ludvík Uherek z Beňova u Přerova na Moravě. Dotazník mu byl poslán v březnu 1895.¹²⁷ Jeho příkladu následovali další zájemci z bližšího i širšího okolí. Často se stávalo, že se někteří z nich odvolávali na ty, kteří je inspirovali, a zároveň se chtěli usídlit společně s nimi nebo alespoň v jejich blízkosti.

Takových příkladů lze najít celou řadu: Karel Stifter z Uhřic, okres Ždánice, František Dostál z Napajedel, Josef Krupka a František Jůn z Plchova u Slaného, Petr Navrátil, Bernard Blažek, Josef Adámek, František Němec, Cyril Koblížek ze Žarosic u Kojetína a mnoho dalších.

Někdy se stávalo, že zemská vláda a další bosenské úřady byly stavěny před hotovou věc. Někteří zájemci o kolonizaci totiž přijeli rovnou do Bosny a požadovali pozemky. Většinou se jednalo o imigranty z Ruska nebo rakouské Haliče. Například Filip Schneider a Václav Patejdl, příslušní do haličského Zydaczów, přijeli náhle v červnu 1895 do Bosenského Brodu a chtěli se usadit. Jako mnozí další jim podobní zamotali bosenským úřadům, které se tím byly nuceny zabývat, hlavu.¹²⁸

Z Brčka v severní Bosně informoval v říjnu 1895 okresní představený Krása o tom, že se přímo z Ruska dostavil Václav Moravec s manželkou a pěti dětmi, vybavený rádným pasem a s přáním zakoupit se v Brezovu Polju. Do Ruska, konkrétně do volyňského Rovna, prý s manželkou vycestoval před 20 lety. Moravec se tam živil jako rolník. Během svého pobytu v Rusku přestoupil od katolictví k „sektě“ baptistů.¹²⁹

Podobně přijel „na slepo“ do Bosny už na jaře 1894 jistý Antonín Loužil z Ruska. Expozitura zemské vlády v Bosenském Brodu podávala informace o žadateli a jeho rodině několikrát. Má se jednat o čestné, pracovité lidi. Loužil je s dospě-

127 Tamtéž, sign. 26–137.

128 Sám Filip Schneider ve svém německém dopise napsal, že by se chtěl usídlit mezi potenciálními osídlenci za stejných podmínek. Byl narozen v Čechách, otec 6 dětí (4 synové, 2 dcery), v hotovosti 300 zlatých, bydlící v Bosenském Brodě; Václav Patejdl (42let), žena Apolonie (33), děti Cecílie (16), Helena (14), Ladislav (12), Alexandr (8), Kazimír (4), Bronislav (1). Filip Schneider měl manželku Emilii, narozen v Haliči, evangelík, 6 dětí – Emilie, Karl, Rudolf, Sofie, Johann, Julie, měl také jen 300 zlatých; žádal z Bosenského Brodu, 13. března 1895.

129 ABH, ZVS, k. 393, 1895, sign. 26–100.

lymi syny již 18 měsíců v Brodu, takže část hotovosti, kterou si přivezli z Ruska, museli utratit za živobytí a léčení malárie. Jeho žádosti zjevně vůbec nedošly do Sarajeva, měl prý zaplatit dvakrát šest zlatých jakémusi městskému diurnistovi ve Slavonském Brodu za zprostředkování žádosti o usídlení, ale bez výsledku. Nepochybně byl „stejně jako mnoho jiných [...] podveden [...]“. Se ženou a sedmi dětmi čeká na vyjádření zemské vlády již druhý rok a živí se nádeničinou.¹³⁰

Podobný případ se týkal také celé skupiny Čechů, kteří se shromáždili v chorvatských Srednjanech u Pakrace.¹³¹ Svou prosbu o usazení se v Bosně podali ve Sredjanech 21. března 1895. V červnu a srpnu 1895 žádali znovu o její vyřízení. Nakonec se asi rozešli, zůstali v Chorvatsku nebo se případně vrátili do vlasti. Podobný konec měli také pokusy jiných zájemců: Antonína Vybírala, který se do Hrgovljan u slavonského Bjelovaru dosídlil z Moravy; Bedřicha Kalaty, rentmistra z Malenovic u Napajedel na Moravě, v únoru 1895 v Bjelovaru; Jana Schillera z Malých Zdenců, v té době v Grubišném Polju, původem strojníka z Krásného Kamene u Opavy či Josefa Laabera, z Podgorče u Bjelovaru pocházejícího z Velké Dyje od Znojma. Laabera chtěl přesídlit z Chorvatska do Bosny, protože v Chorvatsku „my imigranti nemáme žádné právo, což civilizovaný člověk velmi těžko snáší [...]“.

Též Václav Kulman, František Plaček a František Šváb z Lipovljan u Novske, původem z Moravy, žádali v únoru 1895 o možnost usadit se v Bosně. Avšak začát-

130 Tamtéž, sign. 26/291. Dochovaná žádost Loužilova je ze Slavonského Brodu, z 29. září 1895, žil před tím osm let v Rusku, na Volyni, okres Brestečko, místo Smolau, bylo mu 52 let, manželka Anna 46, Josef 24, Antonín 21, František 19, Jan 4, Františka 18, Antonie 14, Kateřina 5, měl už jen 200 zlatých.

131 František Večera ze Sredjna u Pakrace (36 let, narozen v Borkovanech u Brna, manželka Anna 37, dcera Františka 9, Marie 7, František 1); Josef Procházka (45 let, narozen v Olši u Brna, žena Marie 46, syn František 17), Josef Bourek ze Starče u Třebíče (50 let, žena Johanna 40 let, syn Vjekoslav 25, František 23, Filip 20, Anna 10, jen 50 zlatých, tkadlec); Josef Rozmarýn (49 let, rozený Běhorov, okres Jihlava, žena Františka 41, dcera Marie 23, syn František 19, Františka 17, Josefína 15, Růžena 13, Anna 11, Kateřina 6, Albína 1); František Heral, z Moravců u Nového Města (36 let, žena Anna 37); František Hnízdil z Bochovic u Jihlavy (48 let, žena Marie 38, syn Ludvík 18, František 15, Antonie 11, Vjekoslav 3, krejčí, také 50 zlatých); František Ropský, Třebíč, Novoměstí, rolník také jen 50 zlatých; Josef Koutský, původně z Housky u Opočna (50 let, syn František 23, Vjekoslav 21, Marie 14), rolník, 80–100 zlatých; Josef Vojta (38 let, narozen v Milošově u Nového Města na Moravě, žena Josefína 39, syn Josef 8, dcera Marie 3, syn Viktor půl roku); Josef Koutský (31 let, narozen v Hrošce, okres Králův Hradec, žena Jelisava 28, dcera Marie 4); František Kubský (36 let, narozen ve Stříteži u Nového Města na Moravě, žena Antonie 33 let, dcera Filoména 10, František 8, Josef 5, Rudolf 3); šlo celkem o 11 rodin, které přišly do oblasti Pakrace, kde se usídlili v Sredjanech a čekali na rozhodnutí, zda se budou moci usídlit v Bosně a Hercergovině.

kem srpna téhož roku v Bjelovaru hlásili, že na usídlení rezignovali, protože nemohou splnit určené podmínky.

Václav Vrána, původem z východních Čech, v té době s rodinou a zetěm ve Velkých Zdencích, se chtěli také usídlit a dostat nejméně 20 jiter polí. Obdobnou žádost podal z Velkých Zdenců František Žák s manželkou a šesti dospělými dětmi. Všichni pocházeli z Libic v okrese Chotěboř. Ze stejného místa žádaly rodiny Blažeje Fanty, Václava Müllera a Jana Dvořáka (všechny z Chrudimska). Jistý František Sedlák, z Dubravy u chorvatských Křiževců, kam se přistěhoval v roce 1884 z Blanska, chtěl provozovat v Bosně své řemeslo krejčího a zároveň hospodařit v zemědělství.¹³² Požadoval přidělení pozemků v oblasti Derventy, mezi tamními Čechy. Na konci května se ale na obecním úřadu ve Vrbovcu svého úmyslu vzdal, protože neměl na vklad povinných 600 zlatých.

Někteří zájemci projevovali i starost o bezpečnost v Bosně. Například Josef Bednařík, František Polák, Karel Rumreich, František Blažek, Antonín Polák a Jan Čech z Ledkovic u Ivančic se dotazovali, zda je pravda, co se dočetli, a hlavně, zda „by kolonista na těch pozemcích hospodařil a nebyl tamějšími obyvateli v jeho hospodářství vyrušován a pak životem aby byl jistý [...]“.

Jako jistou kuriozitu lze uvést, že o informace, jak se usídlit v Bosně, žádal v srpnu 1895 také jistý Louis Miller z Houstonu v Texasu.¹³³

Slováci

V materiálech uložených v Archivu Bosny a Hercegoviny je řada informací i o kolonizaci dalších národností, mj. Poláků, Němců, Ukrajinců, Italů a dalších. Nacházíme zde i několik zmínek o Slovácích.¹³⁴ Slovenských kolonistů bylo řádově méně než českých, ale o několika z nich se ve fondech Zemské vlády v Sarajevu zachovaly některé cenné údaje.

Jak potvrzuje zpráva ze září 1895, byl kolonizační komplex XVIII (Bukvik, Grabik a Ralutinac v okrese Prnjavor) osídlen i čtyřmi slovenskými rodinami ze Slavonie. Pocházely z Razbojiště, okres Našice, ve Slavonii. Byly to rodiny Juro Dujčíka, Mato Krivana, Jozefa Cipra a Tomáše Černíka.¹³⁵

132 ABH, ZVS, k. 394, 1895, sign. 26–173.

133 Tamtéž, sign. 26–273.

134 Tamtéž, sign. 26–13/35.

135 Juro Dujčík, 23, zeť Mato Krivana z Prnjavora, měl ženu Veronu, 22, syna Juru 2, půlroční dceru Máriu, bratra Valenta 16, Cyrila 13; Mato Krivan, 53 let, manželka Márija 45, čtyři dcery od 18

Tyto slovenské rodiny patřily k těm bohatším. Nejen tím, že měly k dispozici větší finanční částky, ale i vybavením svých hospodářství. Mato Krivan žil podle své vlastní žádosti od roku 1893 v Prnjavoru. Koupil si tam 9 jiter půdy, na kterých hospodařil, měl 650 zlatých, 2 koně, vůz, pluh, brány a 3 krávy. V hospodářství mu pomáhala celá rodina. Jeho zeť Juro Dujčik měl 800 zlatých a chtěl hospodařit společně s tchánem. Tomáš Černík měl 700 zlatých, 2 koně, vůz, krávy a 14 jiter půdy v nájmu u Lišnje v okrese Prnjavor. Žádal o pozemky poblíž Prnjavoru, nejlépe v Mačinu Brdu XX. Rozvětvená rodina Jozefa Cipra disponovala 900 zlatými, měla vozy, 2 koně, krávy a telata. Žádala o 12 až 15 hektarů půdy poblíž Prnjavoru.

Všem byly nabídnuty losy v kolonizačním komplexu XVIII Bukvik, Grabik, Ralutinac, v okrese Prnjavor. Povolení z Vídně dostaly 1. října 1895 a 24. listopadu téhož roku skutečně převzaly losy 7–10 v tomto komplexu, každý po 105 dunumech půdy.

Závěr

Program kolonizace pokračoval v menší míře ještě do začátku 20. století, ale už většinou jen v rámci vnitřní migrace, tedy bez účasti českých rolníků. Ti se do Bosny a Hercegoviny jako jednotlivci dostávali i nadále, většinou díky příbuzenským svazkům.

Proces kolonizace byl průběžně hodnocen samotnými organizátory, především z pohledu logistické a administrativní úspěšnosti. Jednoznačná evaluace jeho skutečných hospodářských a dalších dopadů není v archivech Bosny a Hercegoviny obsažena. Zpráva o stavu zemědělských kolonií z roku 1913 má spíše přehledový charakter.¹³⁶ Podobně je tomu i u dalších doposud vydaných prací.¹³⁷

Podle historika Tomislava Kraljačiče, který byl dobrým znalcem pramenů k dějinám Bosny a Hercegoviny, ale ideologicky silně v zajetí „antirakouské“ školy

do 6 let a syn Antonín 16 let; Tomáš Černík, 33, manželka Roza 30, syn Jozef 6, dcera Sofie 2; Jozef Cipar, 63 let, žena Mariša, 58, starší syn Jozef Cipar ml. 43, manželka Mária 34, jejich syn Jan Cipar 2; mladší syn Imro Cipar, 34 let, manželka Hana 28, třetí syn Jan Cipar, 27, žena Hana 21, jejich dcera Roza, 1 měsíc; čtvrtý syn Martin 23; dcera Anna 21 – v případě Ciprů šlo v podstatě o 5 rodin.

136 Izvještaj o kolonijama u Bosni, ABH, ZVS, ročník 1913, sign. 18/812/192.

137 Djordje MIKIĆ, *O kolonizaciji stranib seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austrougarske uprave*, Istorijski glasnik, Banja Luka 1986; Jan AUERHAN, *Čechoslováci v Jugoslávii, Rumunsku, Bulharsku a Maďarsku*, Praha 1921.

v bosenské marxistické historiografii, byly výsledky této kolonizační akce „bídne“, protože bytí byly deklarované cíle podle Kállaye osvětové, tj. edukace místních rolníků, ve skutečnosti byly vlastně politické: „[...] vláda chtěla osídlováním cizího spolehlivého prvku posílit politickou pozici monarchie v zemi [...]“.¹³⁸ Autor této studie se domnívá, že jedná o velmi zjednodušené, až jednostranné hodnocení. Vídeňská vláda samozřejmě chtěla posílit svou politickou pozici v nově získané zemi s extrémně složitou národnostní a politickou situací, ostatně činila to každým svým krokem. Jedním z klíčů k úspěchu pak bylo vyřešení tzv. agrární otázky. Tj. nejen proměna vlastnických vztahů stále zatížených pozůstatky starého polonevolnického systému, ale též zásadní meliorace dosavadních pracovních postupů a návyků v zemědělství. A tomu mohla přítomnost objektivně vyspělejších rolníků napomoci. Na zásadní proměnu celkové úrovně zemědělského hospodaření v Bosně a Hercegovině to bylo ale málo. Kolonizační akce by musela mít řádově větší rozměr. Je třeba přitom zdůraznit, že „cizího spolehlivého prvku“ bylo v kolonizační akci výrazná menšina. Organizovaná kolonizace verbovala především ve vnitřních zdrojích, tedy mezi bezzemky v Bosně a Hercegovině. Její vnější část se opírala především o srbské a také chorvatské rolníky z Chorvatska, kteří byli loajální především ke svému národu, resp. víře, ale objektivně byli vyspělejšími rolníky než ti bosenští.

V některých regionech měla zemědělská kolonizace jasné dopady, především v oblasti Prnjavoru. Podle oficiálních údajů se do Bosny a Hercegoviny do roku 1905 přistěhovalo celkem 1817 rodin, což bylo konkrétně 9660 lidí, kteří převzali 21892 ha půdy. Čechů bylo 107 rodin, Němců 331, Italů 87, Poláků 830, Rusínů 365, Maďarů 76, Slováků 1 a Slovinců 10 (1155 rodin katolíků, 365 řeckých katolíků, 287 evangelíků). Nejvíce se jich do roku 1903 usadilo v okresech Prnjavor (celkem 1084 rodin), Banja Luka (126), Derventa (75), Bosanska Gradiška (75), Tešanj (59), Bosanska Dubica (42), Bosanski Novi (45), Zvornik (41), Žepče (14), Zenica (10). Bylo založeno celkem 48 kolonií, zásadním způsobem se ale změnila etnická struktura pouze v okrese Prnjavor (v roce 1885 zde žilo 83 % pravoslavných, v roce 1910 jen 60 %).

Zcela přesný počet lidí, kteří přišli touto formou kolonizace do Bosny a Hercegoviny je i přes výše uvedené údaje těžko určitelný vzhledem k tomu, že některé rodiny přišly a vzápětí zase odešly. Přicházeli také jednotlivci, kteří se ucházeli o příděl pozemků, nedostali je, ale přesto zůstali v zemi, „ztratili se“ ve městech. Docházelo také k rychlé asimilaci, především kvůli stále častějším smíšeným sňatkům, kde

138 T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, s. 511 an.

na základě patriarchálního principu se náboženství a etnicita řídily podle hlavy rodiny.

To, že se české zemědělské kolonie ve svých pozůstatcích dochovaly až do počátku 21. století, můžeme přičíst také skutečnosti, že zůstaly v těsné interakci s těmi českými obcemi, které byly hned za řekou Sávou, v chorvatské Slavonii, kde byly české obce mnohem silnější.

V okrese Prnjavor přítomnost Čechů jasně podpořila rozvoj místního hospodářství jako celku. V okresech Derventa, Gradiška a Tešanj zase přispěla k rozkvětu pěstování cukrové řepy, což mělo zase dopad na prosperitu cukrovaru v Ušore. Pro zhodnocení dalších dopadů by bylo potřebné ještě mnohem širší a hlubší zkoumání.

Zemědělská kolonizace, jako obecně veškerá přítomnost cizinců v Bosně a Hercegovině však přinášela i problémy. Rozvíjející se chorvatský i srbský nacionalismus velmi nevráživě vnímal posilování cizích, importovaných prvků v životě bosenskohercegovinské společnosti. Přítomnost „Švábů“ (tak byli pejorativně označováni prakticky všichni cizinci, hlavně úředníci) a „Pémců“ (označování Čechů vžité ve Slavonii a přenesené i do Bosny) přinášelo tenze, které se projevovaly dokonce i v dobových politických publikacích.¹³⁹ Tyto problémy se v jisté podobě objevovaly ve všech krizových obdobích (za první i druhé světové války, za poslední bosenské války v 90. letech 20. století) a residuálně přetrvávají až do současnosti.

Z výše řečeného vyplývá, že výsledky organizované zemědělské kolonizace v Bosně a Hercegovině nebyly doposud do hloubky a ve všech kontextech zhodnoceny. Je to způsobeno tím, že nebyl prozatím učiněn komplexní heuristický výzkum dané problematiky pro všechny národnostní segmenty této kolonizace a z toho vyplývající faktické shrnutí relevantních dat, natož pak jejich objektivní vyhodnocení. V poslední době však již byly některé parciální studie publikovány.¹⁴⁰

Předkládaná studie má skromnou ambici některá tato prázdná místa zaplnit. Autor bude rád, pokud se tak stane a publikovaný text poslouží lepšímu poznání historie české migrace do jihovýchodní Evropy.

139 Chorvatská strana v Bosně a Hercegovině stále předhazovala vídeňské vládě, že umožnila příchod téměř 50 tisíc pravoslavných do Bosny a Hercegoviny, Srbové naopak zase to, že řada klíčových míst ve správě, státních institucích, hospodářství a školství byla obsazována „katolickým živlem“. Muslimové předhazovali vládě obě. Tyto výčitky se projevují v nejrůznějších dobových příležitostných politických tiscích, kterých se dochovaly stovky.

140 Srov. publikaci *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918, Zbornik radova*, Sarajevo 2011. Tam např. studie Carl BETHKE, *Deutsche Kolonisten in Bosnien. Vorstellungswelten, Ideologie und soziale Praxis in Quellen der evangelischen Kirche*, s. 235–266; dále Azem KOŽAR, *Austrougarska kolonizacija granice na Drini*, s. 267–285 a též Amil KASUMOVIĆ, *Njemački kolonisti u Bosni u toku Prvog svjetskog rata*, s. 287–302.

PŘÍLOHY:

ZVS (Zemská vláda Sarajevo) /1895/26/229/2

Alois Zíka, zámečnický, z Holešovic u Podbořan, zájem o usazení se v okolí Usory a pěstování cukrové řepy

Alois Zíka psal 1. dubna 1895 do Bosny:

„Slavná c. k. Zemská vláda, zemědělský odbor v Serajevě! Četl jsem v českých novinách, o poměrech Bosny a radí se rolníkům by raději jeli místo Ameriky do Bosny, sem Čech v okrese královského vyučen zámečnický a strojnictví usadil sem se v okrese Jesenickým v Kolečovicích na rozhraní jazykovém vedlo se mi dobře až zase velkou konkurenci a mám rodinu 6 dětí dal sem je do školy české a tím sem si posadil na sebe obecnost přišel jsem o mění nedostatkem práci. 15 roků pracuju samostatně v Holešovicích sem stár 37 roků, míním se odebrat do Bosny za účelem půjděli řemeslo když ne tak cokoliv bude popřípadě rolnictví dobře znám a takových by se našlo více řemeslníků i dělníků ale oni se bojí, že by neobstáli a přišli o vše bojí se lidí nechtí věřit novinám prosím o zdělení bližší jak asi jdou řemesla moje a zdali je pravda že každý to v Bosně nevydrží, že je tam nezdravo a zdali by slavná c. k. vláda nás ze začátku podporovala, pak by v květnu tam přijel a co by bylo třeba vzít sebou a zdali pan Tomáš Dofek statkář na Jellah v Usoru píše pravdu o Bosně neb jestli by nebylo lepší by já sám jel a později rodina, kdyby to bylo pravda tak nás jeden na sta rodin do Bosny. S úctou Alois Zíka, strojní zámečnický v Holešovicích, okres Jesenice Čechy, prosím o odpověď.

Ještě si dovolím tuto psáti:

Jaké se pěstuje chmel v naší krajině a řepa se pěstuje to vše dovedem moje rodina též pracuje všecku práci při velkostatku také je v obci naší cukrovar pivovar podobné práce se dělají a má také mnoho rodin štěstí a mě každý zrazuje se se mě vede dobře. Prosím: jaké asi sou výlohy coby tak rodina musela mít jmění do začátku nejméně a jaké řemesla se provozují je dosti všech řemesel v Čechách přebytek který by sebou přivedl a zdali by měl sebou vzít vercajk (nástroje) sem dobrý řemeslník, stavím nejvíce plechová kamna jdou mě ještě dosud na odbyt a dovedu i kovářskou

práci, bednářskou i pracuju truhlářskou pro sebe na stroje hospodářské, sem zastupcem velkých firem na všechny stroje a potřeby pro každého co se může upotřebit v Čechách, to mě nejvíce udržuje ale velká činže 120 zl. nárok a mám dva chasníky a jen v hodině 7 zámečníků je nás usazených a není žádný lepší výhled do budoucnosti, a Češi většina v němec by raději se viděli v Bosně dle popisu čekají nyní jestli dostanu odpověď bude-li to příznivé, že nás pojede více. Prosím Slavný c. k. úřad v Bosně by nám neobtěžoval psát zprávu pravou abychom se nezbavili v Čechách posledního majetku a více si k ničemu nepomohli! Adresa je na mě Pan Alois Zíka, stropník a zámečník v Holešovicích, Čechy, okres Jesenický.“

ZVS/1895/26–230

Václav Moravec a dvanáct společníků z Bodegraje u Okučani

„Veslavné vysoké c. k. Zemědržitelství! Jako jiní souvěrci a sourodáci naši, vypuzení jsme z Ruska pro víru a utíkáme se k Jeho Veličenstvu milostivému Císaři Rakouskému by nás milostivě ráčil vzít pod svou ochranu. Na základě toho osmělujem se mi níže podepsaní, klasti uctivou prosbu a pokorně prositi Vysoké c. k. zemědržitelství v Bosně o milostivé našemu spolku udělení země. My zde podepsaní třináct rodin, vládнем, každý z nás nějakým peněžitým obnosem průměrně máme každém šest set zlatých. S kapitálem našim nelze nastoupiti nám živnost samostatnou prosíme tudíž zhora jmenovaný Vysoký c. k. úřad by nás milostivě vyslyšel a nám dle možnosti místo v Bosně dopřal a zem nechal odměřiti, spoléhajíc se na náš peněžitý obnos doufáme že nám to na první pořízení hospodářství postačí dotud, pokud se nedoděláme chleba svého a odpadne každé, ze strany naši obtěžované vlády za jakoukoliv půjčku.

S tímto svou žádost okončujem a doufáme že naši žádosti milostivě vyhověno bude, znamenáme se v nejhlubší pokoře:

Václav Moravec, 3 dívky a manželka, poddanství ruské;
Josef Moravec, 21 roků stár, svobodný, poddanství ruské;
Václav Moravec, 18 roků stár, svobodný, poddanství ruské;
Josef Sauer, 4 dívky a manželka, poddanství rakouské;
Josef Sauer, 20 roků stár, svobodný, poddanství rakouské;
Josef Bačo, manželka a syn, dtto;

Josef Dubický, manželka a tři děti, dtto;
Jan Moravec, manželka a 4 děti, poddanství ruské;
Josef Klíma, manželka a 3 děti, ruské;
František Dřevo, manželka, 3 děti, poddanství ruské;
Josef Matějů, manželka 3 děti, poddanství ruské;
Vojtěch Koreček, manželka 3 děti, poddanství ruské;
Vojtěch Jedlička, manželka 5 dětí, poddanství ruské;
Václav Moravec, v Bodegraji, pošta a obecina Okučani.

ZVS/1895/26–46

Jan Arnošt, Tvorovice u Kojetína

„... Pan T. Dofek statkář na Jellah napsal do Selských listů svolání ku rolnictvu českomoravskému by stěhovali se do Bosny a udává zároveň podmínky, které Vám jistě jsou známé. Já prosím jen o jich doplnění s odpověděním následujícího: Kde zakládají se osady? Jak daleko do nejbližšího města a jaké jsou tam školy? Kde a v čích rukou je nejbližší cukrovár? Jak daleko od města (osady, nejbližší dráha, stanice)? Jak daleko jest les, o němž zmínka se činí, že z něho bude dáno dřevo? Dále prosím o laskavé zaslání speciální mapy tamějšího okolí. Pozemků bych mohl zabrat i více neboť mám k tomu potřebný těžebný kapitál i síly i vědomosti odborné. Do odborných vědomostí se týče, ty mohu prokázat vysvědčením našich okolních odborných autorit jako pan: ředitel hospodářských škol, sladmistři co pěstění ječmene se tkne, cukrovarníci i rolníci. Vyznám se úplně v pěstění cukrovky i obilí i v chovu dobytka i jeho žíru atd. Prosím tedy slavný zemědělský odbor za udělení osady. V očekávání brzkých ctěných zpráv píše se v patřičné účtě Arnošt Jan. V Tvorovicích, 5. ledna 1895.

NB.: Máme v úmyslu přistěhovat se rodiny tři. Všecky tři osady bychom společně vzdělávali pod mým vedením. Kdežto ony dvě v práci se vyznají a též velmi zruční jsou.

V účtě patřičné Arnošt Jan“

Příjezd kolonistů do Mačina Brda, dobová fotografie 1894. Zdroj: Česká Beseda, Mačino Brdo.

SUMMARY

This study examines a little-known chapter from the period of the Austro-Hungarian occupation of Bosnia a Herzegovina: agricultural colonization, which was initiated jointly by the Ministry of Finance and the Bosnian-Herzegovinian provincial government at the beginning of the 1890s. Among the colonists were to be found not only inhabitants of the Czech lands, but also even some Czech emigrants who had been dissatisfied with conditions in Russian Volhynia and therefore attempted to leave this territory behind and settle in the newly-booming Yugoslav provinces. The article is primarily based upon study of documents from the Bosnian archives, which had not been reflected in the scholarly literature until now. He therefore brings in a great wealth of new information that reflects upon the wider issue of the Austro-Hungarian “civilizing mission” in Bosnia and Herzegovina. Moreover, small groups of descendants of the former Czech colonists who are aware of their provenance still live in certain regions of Bosnia to this day. This contribution has, therefore, the ambition of assisting the present efforts at mapping the migration movements of inhabitants of the Czech lands in the 19th century as well as contributing to the historiography of the Czech minority in Bosnia and Herzegovina.

In this contribution the author addresses himself to a detailed analysis of preserved sources on the colonization process. He focuses the emigrants from the Czech lands without regard to their language, ethnicity or religious affiliation; i.e., Czechs, Germans, and Jews. He documents the migration of Czech colonists from Volhynia who had been dissatisfied with the situation in Russia and peripherally mentions the groups of colonists of Slovak nationality. He also devotes attention to the colonization strategy and practice of the Bosnian-Herzegovinian authorities as well as the financial and social problems of the emigrants (particularly in the initial period). After a comprehensive description of the colonization process itself in the individual regions, the author identifies the four main groups of colonists on the basis of their origins and motivations. At the conclusion he evaluates the overall process of colonization, and defends his position against some other opinions that had been promulgated by Yugoslav-Marxist historians who were biased against the Habsburgs, and situates his study within the context of the presently existing research (which is still rather fragmentary) on the agricultural colonization of Bosnia and Herzegovina under the rule of the Habsburg Empire.

STUDIE

Katoličtí Srbové z oblasti Dubrovníku a Dalmácie

DANIEL SLAVÍK

Ústav světových dějin Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze

Catholic Serbs from the Region of Dubrovnik and Dalmatia

The goal of this study is to introduce, on the basis of secondary sources, the origin, expansion, and to a limited extent (owing to the heretofore unutilized sources) also the demise of the community of Dalmatian Roman Catholic Serbs. Preferential treatment was afforded to the community's local center of Dubrovnik with attention paid both to its practical and also symbolic meaning, on account of the numerousness of the local Catholic Serb population there and in the second case also the cultural heritage associated with them. Their ethnic roots as well as their relations with Orthodox Serbs, local Croats and also the Catholic Church are also discussed. More familiarity with the history this community also contributes to filling in our knowledge about the national movements of both nations, including their national ideologies and relations within the Catholic Church in the Kingdom of Dalmatia. The goal was to present this marginalized minority and, along with it, also the complexity of the nation-building process in Dalmatia, particularly in the area of the historical Republic of Dubrovnik. Even today, the existence of this group represents a fairly sore spot within the scope of Serbian and Croatian historiography. It is primarily the period of time from the

1840s to the 1940s that is captured, when the Dalmatian Catholic Serbs acted as a self-reflective historical entity.

Key words: Dubrovnik, Dalmatia, history of the Serbs, history of the Croats, Catholic Church, 19th century, 20th century

Mezi srbochorvatsky hovořícími Slovany byla po staletí hlavním rozdělujícím specifikem příslušnost k jednomu ze tří místních hlavních vyznání (pravoslaví, římskému katolicismu a islámu). U jižních Slovanů se moderní národy zformovaly právě z věřících zmíněných konfesí, které spojovalo společné kulturní zázemí a historická paměť.¹ Existence katolických Srbů byla spojena s dobovým pokusem popřít výše zmíněné rozdělení a zvrátit vývoj směřující k jeho završení. Navíc byla důkazem, že rozvoj moderního národního vědomí v jejich domovském regionu nebyl vždy předurčen předešlým vývojem a nepředstavoval žádnou objektivní danost, jak se snažili prokázat stoupenci i odpůrci Srbů – katolíků. Dobová představa o preexistenci národa,² resp. o kolektivně sdíleném „duchu národa“³ naopak přispívala k omezené reflexi skutečného průběhu jak místní etnogeneze, tak i formování moderního národního vědomí. Evidentně vedla i k posilování nacionalistických vášní.

Proti konfesnímu rozdělení se v 19. století postavily dva konkurenční koncepty, u Chorvatů pravašské pojetí chorvatského politického národa a u Srbů idea „srbství tří věr“ Vuka Karadžiće. Obě dvě hlásaly „expansionistickými“ cíli motivovanou integraci příslušníků jiných konfesí do svých národů.⁴

1 Bojan ALEKSOV, *Die Interpretation des religiösen Bekenntniswechsel bei der Herausbildung des serbischen Nationalbewusstsein*, in: Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas 2002, č. 4, s. 1–24; Milorad EKMEČIĆ, *Crkva i nacija kod Hrvata*, in: Zbornik o Srbima u Hrvatskoj 4, 1999, s. 7–8; Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005, s. 27–29; Ivo BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka, Geneza dubrovačkog kruga „Srba katolika“*, Dubrovnik 33, 1990, č. 1–2, s. 179, 206.

2 K propagaci uvedených představ v prostředí spjatým s katolickými Srby srov. např. Sofija BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, Beograd 2001, s. 59.

3 Srov. např. Nikola TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici: Istine i zablude*, Zagreb 2011, s. 296–299.

4 Stejně nadkonfesně zaměřený byl i ilyriismus, který měl těžiště v chorvatském národním prostředí. Představoval součást chorvatského národního obrození, třebaže se programově stavěl mimo nacionálně vyhraněná národní hnutí Chorvatů a Srbů coby předchůdce pozdějšího jihoslovanství. Srov. Konrad CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung*, München 2001, s. 257–273; B. ALEKSOV, *Die Interpretation des religiösen Bekenntniswechsel bei der Herausbildung des serbischen Nationalbewusstsein*, s. 12; Miroslav ŠESTÁK – Miroslav TEJCHMAN – Lubomíra HAVLÍKOVÁ – Ladislav HLADKÝ – Jan PELIKÁN, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998, s. 218–224. U pravašů odpovídalo vymezení chorvatského národního společenství pojetí politického národa prosadivšího se ve Francii a Spojených státech amerických (pomineme-li doplňující

V rámci vzájemných sporů jejich stoupenců představovala zvlášť citlivé téma otázka národní příslušnosti obyvatel území někdejšího dubrovnického státu. Obě strany, Chorvati i Srbové, si činily nárok na jeho kulturní dědictví i teritorium, bez ohledu na absenci přímých vazeb republiky na jejich mateřské státy.⁵ Komunita dubrovnických Srbů – katolíků se utvářela právě pod vlivem zmíněného střetu.

Realie spjaté s katolickými Srby představovaly poměrně ožehavé téma v rámci chorvatského a srbského národního společenství i v případě historického bádání. První souborná pojednání o dějinách dalmatských katolických Srbů pocházela hlavně od samotných srbských římských katolíků a představovala spíše subjektivní dobové prameny zatížené naivními představami Vuka Karadžiće o formování srbského národa.⁶ V bývalé socialistické Jugoslávii byla problematika spjatá s katolickými Srby dlouho opomíjena s ohledem na „výbušný“ potenciál daný její provázaností se srbsko-chorvatským konfliktem. Někdejší katoličtí Srbové byli dokonce vnímáni jako podvrtní nationalisté, i proto hlubší zájem o ně nebyl vítán. Teprve zhruba v posledních třech desetiletích se danou tematikou začali ve zvýšené míře zabývat někteří historici chorvatského a srbského původu.⁷

kritéria). Zjednodušeně řečeno, upřednostňovali historické právo jako základ chorvatské identity, kterou podsouvali i jinak vyhraněným obyvatelům obývajícím „historická“ chorvatská území. Srov. Wolf Dietrich BEHSCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten, Analyse und Typologie der Nationalen Ideologie*, Köln 1976, s. 253–254, 265; Mirijana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, s. 10, 32–33, 45–47; Vladislav B. SOTIROVIĆ, *Vuk, Hrvati i Dubrovnik*, in: *Serbian studies research* 2, 2011, č. 1, s. 121; Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995, s. 66–68. Vuk Karadžić naopak na základě jazykového kritéria zařazoval mezi Srby i stejným jazykem hovořící slovanské katolíky a muslimy. W. D. BEHSCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten*, s. 89–91, 95–109; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 297–298.

5 Srov. Tamtéž, s. 33–36, 127–146; Kosta MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki Kotorskoj 1848–1914*, in: Vasilije Krešić (ed.), *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj* 1, Beograd 1989, s. 87; Ivo BANAC, *Ministration and Desecration: The Place of Dubrovnik in Modern Croat National Ideology and Political Culture*, in: Ivo Banac (ed.), *Nation and ideology: Essays in honor of Wayne S. Vucinich*, New York 1981, s. 152–172; Dubrovnické kulturní dědictví přitom zpopularizovali a vnesli do formujícího se chorvatského a sekundárně i srbského národního hnutí právě ilyristé! Srov. I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 182–187; I. BANAC, *Ministration and Desecration*, s. 152–161.

6 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 21; např. Lujo BAKOTIĆ, *Srbi u Dalmaciji*, Beograd (1939) 2008, s. 196; Lazo KOSTIĆ, *Srbi katolici*, Novi Sad (1965) 2000, s. 11. Poslední zmíněná monografie měla představovat první moderní pokus na systematictější pohled na tuto minoritu.

7 K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 33–35.

Na srbské straně se zpočátku jednalo o poměrně objektivní práci Kosty Milutinoviće.⁸ Určitou protiváhu představovala naopak hrubě tendenční tvorba nacionalisty Jeremije Mitroviće.⁹ Srbskými autory byly do značné míry podchyceny politické a kulturní aktivity katolických Srbů, jimi sdílené ideje (srov. Sofije Božić)¹⁰ i některé přední osobnosti z jejich řad.¹¹

Z chorvatských historiků se o poznání katolických Srbů nejvíce zasloužil na západě publikující Ivo Banac,¹² resp. nacionalisticky zaměřený Nikola Tolja,¹³ jenž o nich napsal patrně nejobsáhlejší monografii. Banac jako první přiblížil okolnosti formování společenství katolických Srbů, Tolja naopak umožnil poprvé seriózně podchytit jejich početnost a sociální skladbu.¹⁴ O srbské katolíky projeví ze soudobých chorvatských badatelů zájem mj. Tihomir Rajčić, Stjepan Čosić, Franko Mirošević, Trpimir Macan a Vlaho Benković.¹⁵ Chorvaté přispěli rovněž k poznání

-
- 8 Tamtéž; Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973; TÝŽ, *Srbi katolici i Svetojeronimsko pitanje*, in: Istorijски zapisi: organ Istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore, 1992.
- 9 Jeremija D. MITROVIĆ, *Srpstvo Dubrovnika*, Beograd 1992; TÝŽ, *Sukob Srba i Hrvata prilikom otkrivanja spomenika Gunduliću 1893. u Dubrovniku*, in: Vasilije Krestić (ed.), *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj* 2, Beograd 1991.
- 10 S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*.
- 11 Např. Alexandar MILJKOVIĆ, *Odlomci o Antunu Fabricu – Kritički osvrt na članke iz lista Dubrovnik*, in: Vasilije Krestić (ed.) *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj* 7, Beograd 2009, s. 285–315; Nikola MILOVANČEV, *Don Jakov Grupković (1833–1911) – sveštenik, pedagog i nacionalni radnik*, in: Vasilije Krestić (ed.), *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj* 4, Beograd 1999, s. 63–71; Božidar JOVOVIĆ, *Pravoslavlje i Srbi katolici u Dalmaciji u zapisima Stevana Roce*, Vasilije Krestić (ed.), in: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj* 7, Beograd 2009, s. 7–95. Poslední zmíněná práce nabývá místy podoby nenávislného protikatolického a protichorvatského pamfletu, nicméně poskytuje i řadu informací o jinak opomíjené komunitě katolických Srbů ze severní Dalmácie. Základní přehled o konkrétních srbských katolicích je možné získat z Radojićevy encyklopedie zabývající se přečanskými Srby. Práce je bohužel zatížena nacionalistickým pohledem, v důsledku čehož jsou k Srbům fakticky řazeni mj. za Srby se nepovažující předci dubrovnických srbských katolíků. Jovan S. RADOJČIĆ, *Srbi zapadno od Dunava i Drine I.–III.*, Novi Sad 2009.
- 12 Ivo BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception, The Origins of the Serb-Catholic Circle in Nineteenth-Century Dalmatia*, *Slavic review* 42, 1983, č. 3; TÝŽ, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, *Geneza*; TÝŽ, *Ministration and Desecration*; TÝŽ, *Struktura konzervativne utopije braće Vojnovića*, in: Frano Čale (ed.), *O djelu Iva Vojnovića: Radovi Međunarodnog simpozija*, Zagreb 1981; TÝŽ, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, *Geneza dubrovačkog kruga „Srba katolika“*, *Dubrovnik* 33, 1990, č. 1–2.
- 13 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, Zagreb 2011.
- 14 Tamtéž, s. 377–398.
- 15 Stjepan ČOSIĆ, *Nacija u stranačkim ideologijama: primjer Dubrovnika potkraj 19. Stoljeća*, in: Hans Georg Fleck – Igor Graovac (eds.), *Dijalog povjesničara – istoričara* 3, Zagreb 2001; Tihomir RAJČIĆ, *Sava Bjelanović i njegova struja u Srpskoj stranci u Dalmaciji 80-ih godina XIX. sto-*

některých předních osobností (např. Irvin Lukežić, Zoran Grijak),¹⁶ ale hlavně k podchycení geneze komunity katolických Srbů (do první světové války) a jejího ideového zakotvení.

Obecně srbsští badatelé přistupují k problematice apologeticky, až s nostalgií. Většinou se zabývají podchycením a zhodnocením tvůrčí činnosti dalmatských srbských římských katolíků. Jejich objevnost však v řadě případů snižuje tendenčnost, projevující se někdy i snahou podporovat pseudohistorické koncepty srbských římských katolíků o jejich původu a identitě. Katolické Srby většinou prezentují jako součást slavné minulosti srbského národa.

Oproti Srbům je postoj Chorvatů k srbským katolíkům ve zvýšené míře kritický až odmítavý, s pozitivním hlubším zájmem o komplexní analytické podchycení celého fenoménu. Tendenčnost se u nich projevuje někdy v podceňování významu katolických Srbů v rámci dalmatské společnosti, resp. v odsuzování jejich samotného přijetí srbsství. Referují o nich jako o tzv. Srbokatolicích (např. Banac, Ćosić, Macan), čímž zdůrazňují jejich specifický etnický charakter. Hnutí, resp. okruh nebo i „fenomén“ katolických Srbů (neměli prý mít spojující program), obecně většinou vnímají jako problematický neúspěšný experiment. Zařazují ho do rámce chorvatské národní etnogeneze, nikoli srbských dějin. Zájem projevují hlavně o počáteční a vrcholné období rozvoje komunity dalmatských katolických Srbů, které mělo být ukončené na přelomu letopočtu, resp. vznikem Jugoslávie po první světové válce. Další vývoj spíše opomíjejí.

Aby nedošlo k zmatení pojmů, pod srbskými katolíky jsou zde myšleni jen římsští katolíci. Srbští řeckokatoličtí věřící (nazýváni jen jako uniaté) nebyli považováni za respektu hodnou konfesní minoritu v rámci místní srbské komunity. Uniaty od srbských katolíků odlišovala absence výrazně angažovaných osobností (kromě čestného preláta Vladislava Laboše) a nestálost ve víře, jež mj. vedla k jejich

ljeća, Croatica Christiana periodica 30, 2006, č. 58, s. 167–186; TÝŽ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću, (Njeni korijeni, uspon i pad od 40-tih godina do 1899)*, in: Marko Trogrlić – Josip Vrandečić – Ante Bralić – Mislav Elvis Lukšić (eds.), *Zbornik Stijepa Obada*, Zadar – Split; Zagreb 2011, s. 467–486; Trpimir MACAN, *O pristupu srpskokatoličkom fenomenu (U povodu nekih interpretacija)*, Dubrovnik 33, 1990, č. 1–2, s. 179–210; Vlaho BENKOVIĆ, *Dubrovački Srbi – katolici i „novi kurs“ u hrvatskoj politici 1903–1905*, Dubrovnik 33, 1990, č. 1–2, s. 211–232.

16 Irvin LUKEŽIĆ, *Posljednji dubrovački vlastelin-pjesnik Nikša Matov Gradi (1825–1894)*, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske Akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 2008, č. 46, s. 137–225; Zoran GRIJAK – Stjepan ĆOSIĆ, *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seaton-Watson*, Zagreb 2012. V poslední zmíněné práci je přiblížen i vývoj komunity dubrovnických katolických Srbů až do propuknutí druhé světové války.

postupnému zániku, což dokládají výsledky sčítání lidu do roku 1921.¹⁷ Uniaty a římské katolíky rozděloval i jejich původ, neboť druzí jmenovaní postrádali vlastní tradici spojující je s pravoslavnými „historickými“ Srby. Ačkoli se v 17. a 18. století někteří jednotlivci či menší skupiny z řad dalmatských prostých i výše postavených římských katolíků prohlašovali za Srby, nedošlo mezi nimi k trvalému prosazení se zmíněné identity. Komunita dalmatských katolických Srbů se zformovala právě až v 19. století jako důsledek osobní volby místních etnicky nevyhraněných srbochorvatsky hovořících Slovanů. Srbská strana (z řad katolických Srbů např. Vica Adamović, kanovník Ivan Stojanović a ještě za socialistické Jugoslávie činný Petar Kolendić) se snažila doložit srbský původ předků těchto „nových“ Srbů, aby tak „prokázala“ údajnou legitimitu jejich národní identity. Objektem zájmu byla zejména oblast někdejší Dubrovnické republiky.¹⁸ Nicméně srbský charakter byl přisuzován většinou celému dalmatskému území jižně od Neretvy (tedy i oblasti středověkého Neretvanského knížectví), ba dokonce i severnějším dalmatským oblastem (mj. srov. názory Mihovila Pavlinoviće a potomků historické nobility spjatých s neretvanskou oblastí z řad katolických Srbů Lovra Pavloviće-Ljutiće a Jakova Grupkoviće).¹⁹

Srbství zemědělského zázemí dubrovnické republiky měl být prý dáno nejen někdejší srbskou kontrolou oblasti, ale i původně pravoslavným vyznáním tamní slovanské populace, která byla obrácena na katolicismus. Její údajně srbský charakter měly prokazovat četné místní zvyky, které mnozí místní sedláci sdíleli s pravoslavnými Srby. Šlo o obyčej typu „krsna slava“ (slavení svátku patrona), zvyky spojené s oslavou Vánoc atd. Jednalo se i o sociální specifika jako bylo tzv. kumstvo a pobratimstvo, skrze něž byli dubrovničtí vesničané provázáni s obyvateli Herce-

17 Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija*, Novi Sad 1973, s. 17–50; Alexandar JAKIR, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen, Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration*, München 1999, s. 122; Dušan RAŠKOVIĆ, *Unijačenje Srba u Drnišu i Petrovu Polju u XIX veku*, in: Vasilije Krestić (ed.), *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj 7*, Beograd 2009, s. 214; Ljušić RADOŠ, *Srpsstvo dvovernih dalmatinskih Srba – na primeru Marka Murata i Nikodima Milaša*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 60, 2012, č. 2, s. 35.

18 Vječeslav ARALICA, *Nacionalna ideologija i povijest u „Crvenoj Hrvatskoj“ i „Dubrovniku“ 1902. godine: čija je župa Dubrovačka?*, *Časopis za suvremenu povijest* 36, 2004, č. 3, s. 997–1005, 1010; S. ČOSIĆ, *Nacija u stranačkim ideologijama*, s. 59, 62–63; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 127–155, 210–212, 278–279, 315; L. KOSTIĆ, *Srbi katolici*, s. 66–69, 83–85; S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 54, 60, 66, 69, 108–116.

19 Tamtéž, s. 52, 64–66, 220; N. MILOVANČEV, *Don Jakov Grupković (1833–1911)*, s. 64; L. BAKOTIĆ, *Srbi u Dalmaciji*, s. 194–196, T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću*, s. 472–473, pozn. 19; L. KOSTIĆ, *Srbi katolici*, s. 62–68.; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 128.

goviny.²⁰ Skutečnost, že se dotyční venkované sami za Srby nepovažovali, Srbové příliš nezduřazňovali.

U příslušníků dubrovnických městských vrstev (jejichž základ původně tvořilo obyvatelstvo románského původu) bylo srbství dokládáno jejich používáním „srbského“ jazyka (ijekavské štokavštiny).²¹

Skutečné kořeny místních katolických Srbů nesouvisely s dávnými reminiscencemi neplnoprávných selských vrstev. Naopak byly spjaty s někdejší republikou prezentující Dubrovník jako nejvěrnějšího ochránce katolické víry a zastávající diskriminační přístup k pravoslavným křesťanům.²² Místní obyvatelé měli navíc jen obecné povědomí o své etnické a jazykové sounáležitosti s ostatními Slovany, bez ohledu na dílčí zájem o srbské prostředí. Sami sebe často označovali jako „Slovini“ (Slované), případně někteří odvozovali svoje pojmenování od konkrétní části republiky (Konavljane podle Konavle). Měli kulturní i osobní vazby na sousední Slovany i na románské (italské) prostředí, takže se příliš nelišili od srbochorvatsky hovořících národnostně nevyhraněných katolíků z někdejší benátské provincie Dalmácie, kteří byli pod silným vlivem italské kultury.²³

20 Tamtéž, s. 135–136, 310–315; S. ČOSIĆ, *Nacija u stranačkim ideologijama*, s. 59; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 46. K srbskému „plemenu“ se např. v 17. století měl přihlásit biskup Tonko Marnavić, resp. v 18. století kanovník Ivan Josip Pavlović-Lučić. S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 66. O původních kořenech místní populace vypovídalo i používání „ortodoxní“ terminologie, jako např. označování ženských příbuzných místních katolických kněží popadije, termínu vyhrazenému jinak pro manželky pravoslavných popů. Uváděné zvyklosti byly rozšířeny zejména v oblasti Konavle (centrální část pásu pobřeží spadající pod někdejší Dubrovnickou republiku), do 19. stol se ale nedochovaly; Tatjana RAKIĆ, *Pokret Srba katolika u XIX veku*, http://kovceg.tripod.com/srbi_rimokatolici.htm, 27. 2. 2011.

21 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 137–146; Vladislav B. SOTIROVIĆ, *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuška Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, doktorská práce, Vilnius 2006, s. 62–63; V. SOTIROVIĆ, *Vuk, Hrvati i Dubrovnik*, s. 111; T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću*, s. 477, pozn. 34; S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 110.

22 Podle staré pověsti se měl Dubrovník zachovat při síle, dokud si zachová čistě katolický charakter. V uvedeném duchu se měli vyjadřovat i někteří představitelé místní nobility proti uvolňování dosavadní restriktivní praxe na přelomu 18. a 19. století. Zmíněná výhrada měla platit právě vůči pravoslaví, resp. jeho vyznavačům. I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 452–453; TYŽ, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 184–185.

23 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 94, 278; K. CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung*, s. 324–327; Katolíci Srbové (např. Ivan Stojanović, Antun Murat, Antun Fabric a Lujo Vojnović) reflektovali otevřeně a bez negativních emocí neslovanský (románský/italský) původ části předků Dubrovničanů, resp. sepetí s italskou kulturou. Vojnović dokonce prezentoval Dubrovník jako autentického dědice antické kultury. I. BANAC, *Struktura konzervativne*

Prvními dvěma moderními dalmatskými římskokatolickými Srby se stali na základě osobního rozhodnutí až v 19. století Dubrovničané Matija Ban a Medo Pucić.²⁴ Oba dva pocházeli z prostředí formovaného frustrací ze zániku Dubrovnické republiky a následné habsburské nadvlády.²⁵ Rozhodnutí přihlásit se k Srbům měli učinit pod vlivem kooperujících představitelů vládních vrstev ze srbského knížectví a reprezentantů polské emigrace. (V případě Meda Puciće měl finální impuls přijít zřejmě od slovenského básníka Jána Kollára během jejich společného pobytu v Benátkách v roce 1841.) Obě zmíněné zájmové skupiny, které spolu účelově spolupracovaly a hájily své vlastní cíle, vycházely ideově do značné míry ze stejného zdroje. Jím byly představy o srbské národní identitě prezentované výše uvedeným Vukem Karadžićem (s oporou v dobové slavistice).²⁶

Srbské vládní kruhy doufaly, že získání katolických a muslimských národně nevyhraněných Slovanů pro svoji národní věc usnadní srbskou expanzi na západním Balkáně. S připojením území patřících habsburské monarchii dlouhodobě nepočítali s ohledem na stávající mocenské poměry. Nepočtené katolické „nové“ Srby využívali mj. jako své zmocněnce na územích obydlených jejich souvěrci.²⁷

Zástupci (reprezentanti zájmů) polské emigrace naopak chtěli oslabit spojení Srbů s východním (pravoslavným) církevním kulturním okruhem a tak i s jeho hlavním reprezentantem Ruskem. Prostředkem měla být přeměna srbského národa v multikonfesní společenství. Právě oni stáli za Banovým přijetím srbské identity jen několik let po Pucićovi.²⁸ Nezanedbatelný byl i vliv z prostředí dalmatské pra-

utopije braće Vojnovića, s. 39; L. RADOŠ, *Srpstvo dvovernih dalmatinskih Srba*, s. 43, pozn. 31; L. KOSTIĆ, *Katolički Srbi*, s. 63; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 552.

24 Moderními Srby ve smyslu uvědomělé národní (nikoli etnické) příslušnosti.

25 Po zániku Dubrovnické republiky bylo její území sloučeno roku 1816 s Dalmácií a Bokou Kotorskou v rámci habsburského království Dalmácie. Zmíněná změna přinesla i podřízení dubrovnické správy italské byrokracii, která již dříve dominovala v severních oblastech země. Průvodním jevem bylo potvrzení zbavení moci tradičních elit, ale i frustrující citelný ekonomický a kulturní úpadek. M. ŠESTÁK – M. TEJCHMAN – L. HAVLÍKOVÁ – L. HLADKÝ – J. PELIKÁN, *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 211–212, 215, 265; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 57–65, 69–70; K. CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung*, s. 50–52, 351–356.

26 Tamtéž, s. 296, 299–300; V. SOTIROVIĆ, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*, s. 57, pozn. 1, s. 78–79; TÝŽ, *Vuk, Hrvati i Dubrovnik*, s. 113–114, pozn. 3; I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 190–192; W. D. BEHSCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten*, s. 68–85.

27 Tamtéž, s. 77–78; I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 463; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 292.

28 I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 456–458; V. SOTIROVIĆ, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*, s. 78.

voslavné komunity, zejména prvního popa ve městě Dubrovniku Đorđe Nikolajeviče, jenž propagoval Karadžičovo pojetí srbství.²⁹

Mitija Ban a Meda Pucić přejali vedle myšlenek Karadžiče o ztotožnění štokavců se Srby i ideu jihoslovanské národní jednoty, propagovanou mj. již zmíněnými polskými emigranty a jejich zástupci. V jejich domácím (tj. dalmatském) prostředí byla ztělesněna v ilyrském hnutí. Dubrovník představoval jedno z jeho dalmatských ohnisek.³⁰

Stali se tak zastánci dvou proti sobě stojících idejí (ilyrismu a Karadžičova konceptu) nárokových si kulturní odkaz Dubrovniku a zvolivších si v něm používaný dialekt za základ spisovného jazyka. Oba katoličtí Srbové upřednostnili jen zdánlivě ilyristy. Sice podporovali Karadžičem zavrhanou ilyrskou identitu, ale zároveň prezentovali ilyrské jméno mezi Srby jako synonymum pro označení příslušníků srbského národa. Odmítli Karadžičovo lingvistické dílo, když akceptovali ilyrskou „chorvatskou“ Gajovu jazykovou normu. Současně však považovali ijekavské nářečí za specifikum srbského plemene. Medo Pucić dokonce kladně hodnotil jeho osvojení v chorvatském prostředí jako posrbštění Chorvatů.³¹ Osobní aktivity srbských katolických ilyristů (Matiji Bana a Meda Puciće) spjaté přímo se zájmy srbského knížectví neměly vztah k dalmatskému prostředí (Srbské knížectví nepočítalo s ovládnutím Dalmácie).³² Jako ilyristé chtěli připojení Dalmácie k Bánskému Chorvatsku s alespoň částečnou autonomií pro území Dubrovniku (přínejmenším v rámci župní správy).³³ Zároveň ale spatřovali ve spojení se srbským národem přirozenou záštitu pro jejich region. Bylo pro ně cestou k budoucímu

29 Tamtéž, s. 63; I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 185–187.

30 K. CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung*, s. 262–263, 270–271; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 238–239.

31 I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 466–467; M. ŠESTÁK – M. TEJCHMAN – L. HAVLÍKOVÁ – L. HLADKÝ – J. PELIKÁN, *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 218–221, 225–226; V. SOTIROVIĆ, *Vuk, Hrvati i Dubrovnik*, s. 112–114; W. D. BEHSCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten*, s. 92. Kajkavština a čakavština jsou nářečí, jimiž hovořili pouze katolíci. Karadžić zpočátku považoval i kajkavce za Srby, mluvčí čakavského dialektu však představovali pro něj vždy nesrbské etnikum. Tamtéž, s. 88–109. Pojmenování Ilyrové a Srbové prezentovali mezi svými souvěrci jako synonymum také pravoslavní srbští ilyristé (např. Božidar Petranović, Špiro Popović). Dokonce i Nikolajević, hlavní místní šířitel myšlenek Karadžiče, byl současně ilyristou! K. CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung*, s. 294–295, 301; I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 187; L. RADOŠ, *Srpsstvo dvovernih dalmatinskih Srba*, s. 37.

32 W. D. BEHSCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten*, s. 78.

33 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 253–256.

sjednocení historickým vývojem uměle rozděleného jihoslovanského národa. Za jeho srbskou část přitom považovali sebe i ostatní obyvatelé Dubrovníku.³⁴

Jejich prostřednictvím získala budoucí komunita dalmatských katolických Srbů charakteristické znaky. Jmenovitě obdiv k dubrovnické státní a kulturní tradici, podpora srbské národní myšlenky a ztotožnění se s jihoslovanskou ideou. Všechny tři charakteristiky byly sdílené s příslušníky jiných etnik, pro katolické Srby bylo tedy určující jejich propojení. Právě o míru preference a věrnosti zmíněným atributům se vedly dobové spory. Až do současnosti v nich pokračuje i odborná historická veřejnost.³⁵ Otázkou je schopnost sebereflexe u „nových“ Srbů, resp. míra upřímnosti ohledně jejich preferencí.

Přijetí národního jména pod cizím vlivem nebylo mezi dalmatskými katolíky neobvyklé. Vždyť teprve od konce 40. let se začíná mezi nimi ve větší míře šířit přejímání chorvatského jména, a to rovněž na základě podnětů z vnějšího prostředí podpořených domácími intelektuály. Totéž platí v menší míře i pro pozdější šíření italské identity mezi místními Slovany.³⁶ K Srbům se z řad dalmatských katolíků v následujících letech přihlásili jen jednotlivci, kteří většinou nepocházeli z dubrovnického prostředí. Nejvýznačnější byla skupina zadarských seminaristů hledajících novou jednotící platformu po neúspěchu ilyrismu. Nicméně jejich prosrbské zaujetí bylo omezeno hlavně na léta 1850–1855, poté měli jejich řady opustit některé výrazné osobnosti (Mihovil Pavlinović, Luka Botić a další).³⁷ V 60. letech se k srbské národnosti přihlásil např. Jovan Fumiš z Kninu.³⁸ Římsko-katoličtí Srbové představovali zcela marginální intelektuální proud až do konce 70. let, kdy došlo k výraznému nárůstu jejich počtu, hlavně v oblasti Dubrovníku, v menší míře i v severní Dalmácii (mj. v Kninu, Vrlice, Šibeniku i v samotném Splitu) a v Boce Kotorské. Nicméně většinou šlo jen o nepočetné komunity (výjimkou byl Kaštel Novi u Splitu a oblast Dubrovníku). Dubrovnické srbské katolické společenství se začalo formovat na začátku 80. let, s podstatnějším nárůstem ve druhé polovině zmíněné dekády. Jejich hlavní sídelní oblastí bylo samotné město Dubrovnik, vý-

34 I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 459–460; T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću*, s. 469.

35 Srbství Medo Puciće mělo být jazykové (kulturní), zatímco u Bana, jenž byl také panslavista, politické. Tamtéž, s. 469–470; V. SOTIROVIĆ, *Vuk, Hrvati i Dubrovnik*, s. 114, pozn. 4; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, 302.

36 Srov. K. CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung*, s. 274–366.

37 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 302; 358–360; Mihovil Pavlinović byl budoucí velmi vlivný a v srbském prostředí nenáviděný konfliktní chorvatský nacionalista.

38 S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 66.

znamný podíl na populaci měli mít i v městysu Cavtat. Alespoň slabé zastoupení lze doložit i v dalších částech někdejší republiky, včetně poloostrova Pelješac a přilehlých ostrovů.³⁹

Stanovení tehdejší početnosti srbské katolické komunity bylo dlouho velmi obtížné až nemožné, jelikož dobová sčítání podchycovala jen vyznání a mateřský jazyk. I seriózní vědecké práce pro nedostatek pramenů jen komentovaly tendenční dobové odhady. Obecně tehdejší chorvatští autoři jejich početnost spíše výrazně podceňovali (prý jich bylo jen pár desítek), zatímco někteří srbsí pisatelé k nim svévolně řadili podstatnou část dalmatských katolíků. Často uváděný počet 20–25 tisíc od katolického Srba Lujo Bakotiče byl pouhý odhad. Historik Jeremija Mitrović na základě volebních výsledků v Dubrovniku stanovil jejich počet na něco přes pět tisíc. O první seriózní posouzení se pokusil až Nikola Tolja. Na základě hromadných podpisových akcí a veřejných vystoupení určil jejich aktivní složku na více než osm set osob, jejich celkový počet v samotném Dubrovniku pak odhadl na značně méně než čtyři tisíce. Mělo jich být přitom výrazně více než tamních pravoslavných, jichž zde bylo na počátku 20. století zhruba devět set.⁴⁰

Noví příslušníci srbského národa byli z velké většiny městští obyvatelé. Srbskou národnost přijala i většina příslušníků staré dubrovnické aristokracie, potomků někdejší oligarchické vládní vrstvy v dubrovnické republice. Jednalo se o knížete Meda Puciće (Pozzu), markýze Luka Bonu s větším počtem jeho příbuzných, hrabata Nikšu Gradiho, Maroje Caboggu, barona Frana Gondolu (Gunduliće) a mnohé další. Aristokratičtí srbsí katolíci nebyli dubrovnickým specifikem, např. pozornost vzbuzovali relativně významní Bokelané, knížata Ivanićové a kníže Lujo Vojnović (dočasně i jeho otec Kosta a bratr Ivo⁴¹). Z Makarské pocházel naopak Jakov

39 T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću*, s. 470–472; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 98. Pro upřesnění pojmů, pod „Dubrovničany“ bylo možné zařadit obyvatele z území celé někdejší dubrovnické republiky zahrnující široký pás pobřeží od poloostrova Prevlaka až po poloostrov Pelješac a ostrovy Mljet a Lastovo. Nicméně někteří dubrovničtí Srbové měli přímé vazby i mimo svoji dubrovnickou oblast. Naopak s Dubrovnikem spojovaný politik Lujo Vojnović se narodil ve Splitu a rodinné kořeny měl v bokelském Herceg-Novem. Dušan J. MARTINOVIĆ, *Admirali i generali Vojnovići u ruskoj vojsci*, http://www.rastko.rs/rastko-bo/casopisi/boka/23/dmartinovic_1.html, 8. 11. 2012. Nikša Gradi, přední představitel staré aristokracie Dubrovniku, měl rodiště v Zadaru. I. LUKEŽIĆ, *Posljednji dubrovački vlastelin-pjesnik Nikša Matov Gradi (1825–1894)*, s. 137.

40 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 377–395, 397–398; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 34–35; S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 64–66.

41 Velkým obdivovatelem dubrovnické státní tradice byl paradoxně i Lujo Vojnović. Jeho rod, pocházející z Boky, byl až do poloviny 19. století spjatý s pravoslavnou vírou (kdy jeho otec Kosto konvertoval ke katolicismu) a na Dubrovnickou republiku neměl vazby (pomineme li nepřímý

(Jakob) Grubković (Grupković), jenž měl být spřízněný se starou knížecí rodinou, aristokratického původu byl i známý literát Ivo Cippico (Čipiko).⁴²

K Srbům se přihlásila i převážná část místní městské inteligence humanitního zaměření. Její aktivní složku tvořili mj. profesori na tamním gymnáziu (hlavně Luko Zore, Mato Budmani a Stjepo Castrapelli) a jejich studenti.⁴³ Řadili se k nim právníci, vědci i lékaři (např. advokátem byl Antun Pugliezi, notářem markýz Luko Bona, Antunův bratr Jero se zase stal charitativně zaměřeným lékařem, Baltazar Bogišić právním znalcem, Milan Rešetar jazykovědcem). Lujo Vojnović a Kaštelan Ignatije Bakotić, jeden z nejvlivnějších dalmatských srbských politiků, byli advokáti. Patřili mezi ně místní umělci (např. malíři Marko Murat, Ignat a Cvijeto Job, básník Josip Bersa), četní živnostníci, úředníci a přinejmenším někteří dělníci (včetně jejich reprezentanta prosadivšího se do městské rady Ivo Šuberta). K Srbům se řadili výjimečně i katoličtí rolníci z bezprostředního okolí Dubrovníku (snad osoby závislé na statcích místních měšťanů). Selského původu byl ovšem také Matija Ban (jenž navíc pocházel z chudých poměrů).⁴⁴ Nepatřila k nim technická inteligence.⁴⁵ Mezi dubrovnickými Srby byly i přinejmenším dvě desítky katolických kněží. Patrně nejznámějším se stal dubrovnický děkan a autor mj. historických prací Ivan Stojanović, zmínky je hoden i literát a pozdější odpadlík Ljubomir Vuličević, případně též Andro Murat. Tolja předpokládá nezanedbatelné zastoupení katolických Srbů i mezi dubrovnickými františkány (třebaže se jen dva odvážili ote-

podíl jeho předka na jejím zániku). Vojnovićové svůj původ odvozovali od Vojena, knížete užického z rodu středověkých Vojnovićů-Altomanovićů. Věrohodné doklady pro zmíněné tvrzení ale chybí. Jako knížata (coby místní srbsí pohlaváři) měli být uznáni pouze Benátčany až v roce 1771. Jejich předek získal v ruských službách v 18. století hraběcí titul (jenž byl uznán i v Uhrách), nicméně v Dalmácii (a Předlitavsku obecně) mohli používat jen hraběcí titul s omezeními teprve od roku 1873. Matka Luja Vojnoviće byla dubrovnická aristokratka florentského původu Marija de Serragli. K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 195, pozn. 71; Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 13–15; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 278–279, pozn. 698.

42 Tamtéž, s. 363–366; L. KOSTIĆ, *Srbi katolici*, s. 26–27; Ivo BABIĆ, *Oporuke Pelegrine, Petra i Koriolana Čipika*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 30, 2006. Podoba jména Grubkoviće se různí. Srov. N. MILOVANČEV, *Don Jakov Grupković (1833–1911)*, s. 63.

43 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 304–307, 366, 373–374.

44 Tamtéž, s. 293, pozn. 735, s. 374–76; Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 18; T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću*, s. 472; I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 18; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 71–72; L. KOSTIĆ, *Srbi katolici*, s. 81–82, 86, 92–93; Božidar JOVOVIĆ, *Pravoslavje i Srbi katolici u Dalmaciji u zapisima Stevana Roce*, s. 63.

45 Řady severodalmatských srbských katolíků rozšířili např. inženýři Stefan Reljić a Marin Juras. Tamtéž, s. 55.

vřeně deklarovat jako Srbové), měl je podporovat údajně i místní provinciál Luj Uccellini usilující o zachování samostatné dubrovnické řádové provincie. Ze severnější Dalmácie se k srbským katolíkům hlásil i světitel biskup Maroncelli z Makarské a již zmíněný Jakov Grupković, jenž byl i knězem.⁴⁶ Někteří z katolických Srbů samozřejmě spadali i do více ze zmíněných kategorií.

Na jejich hnutí se měly podílet i četné ženy, třebaže až na výjimky byla jejich účast spíše pasivní. K srbské národnosti se měly hlásit celé rodiny dubrovnických katolíků. Zmínit lze např. aktivní členky rodu Bona, resp. malířku Floru Jakšićovou.⁴⁷

Na srbskou propagandu pozitivně reagovali právě příslušníci dubrovnických vyšších vrstev, neboť byli frustrováni ze ztráty politického i hospodářského vlivu svých rodin, a také z úpadku svého regionu. Doprovodným faktorem byl zčásti racionální odpor, zčásti iracionální nenávisť k rakousko-uherskému státu. Podle Tolji mělo jít jen o další z dlouhé řady účelových tradičních spojení majících zabezpečit jejich město (jmenovitě osvobození Dubrovníku zpod habsburské nadvlády).⁴⁸ Zde se ale jednalo o přijetí nové identity.

Je otázka, nakolik se mohla srbská strana a její zájmy jevit atraktivní pro dubrovnické lokální patrioty, či nakolik se jednalo jen o pokus identifikovat se s přirozeným spojencem. Podle redaktora srbského listu *Dubrovnik* z doby mezi světovými válkami Krsta Dominkoviće měl budoucí katolické Srby okouzlit osvoboditelský potenciál Srbska, zejména v souvislosti s jeho úspěchy za velké východní krize. Uvedený motiv vyzdvihovaný mj. badateli Toljou, Ćosićem a Grijakem je poměrně patrný např. u Ivo Čipika (Cippica) a Ljudevita Vulićeviče. Nicméně vidění Srbska jako „Piemontu“, tj. ozbrojeného sjednotitele, bylo obecně (nejen) v Dubrovníku rozšířené a ne vždy vázané na přijetí srbství. Tolja v případě přijetí srbské národnosti většinou dubrovnických aristokratů hovoří o vlivu kolektivního šlechtického vědomí.⁴⁹

46 Tamtéž, s. 51; K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 252–253; N. MILOVANČEV, *Don Jakov Grupković (1833–1911)*, s. 64, 69; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 368–373.

47 Tamtéž, s. 396.

48 Tamtéž, s. 60–78, 200–202, 365, 586–587.

49 Tamtéž, s. 285–288, 298, 365; Z. GRIJAK – S. ĆOSIĆ, *Figure politike*, s. 26–27; K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 252–253; B. JOVOVIĆ, *Pravoslavje i Srbi katolici u Dalmaciji u zapisima Stevana Roce*, s. 50–56. Vulićević patřil k neaktivnějším (a spolu s biskupem Milašem a jeho důvěrníkem Vujnovičem i nejprovokativnějším) přispěvatelům do *Srpskeho listu*, nicméně následně přestoupil na valdenskou víru a zbytek života strávil v Itálii jako kazatel. S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 65.

Samotní srbští katolíci uváděli jiné oficiální důvody pro své přihlášení se k Srbům. Řadu z nich údajně přímo ovlivnily myšlenky Vuka Karadžiće, podle nichž měla být srbská identita daná jazykem, resp. nářečím. K nim se počítali Matija Ban, Pero Budmani, Luko Zore, Stjepo Castrapelli, Nikša Gradi a Antun Fabric. Vlastní národní přerod nezřídka předcházely dlouhodobý kontakt budoucích katolických Srbů se zastanci Karadžićem sdílené představy o srbství. Např. došlo k ovlivnění Nikši Gradiho Medo Pucićem, Ćipika Grubkovićem, Pero Budmaniho samotným Vukem Karadžićem, Luka Zoreho Slovincem Franem Miklošičem a Meda Puciće dokonce slovenským básníkem Jánem Kollárem. Tolja je přesvědčen, že Karadžićova konstrukce by nebyla bez propojení s místním partikularismem sama o sobě dostatečně atraktivní pro příslušníky dubrovnických elit. Dokládá to jejím velkým úspěchem právě v Dubrovniku a zmiňuje i její osvojení zčásti též v čakavském prostředí (mj. Kaštel Novi).⁵⁰ Podle Banace měla být skutečným zdrojem jejich národního vědomí nacionální ideologie.⁵¹

Je věcí individuálního posouzení, nakolik představovalo přihlášení se k srbské národnosti u místních katolíků účelovou volbu, prostředek k naplnění jiných cílů a nakolik se jednalo o projev probuzení hlubokého národního přesvědčení.

Prospěchářské motivy byly zpravidla připisovány bývalým autonomistům rozšířivším srbské řady.⁵² V prvé řadě byl takto hodnocen římskokatolický světitel biskup Maroncelli z Makarské, dále pak dubrovničtí politici Mato Natalli a Frano Gondola (přínejmenším poslední dva velmi aktivně vystupovali ve prospěch svého

50 T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću*, s. 470–472, 479; I. LUKEŽIĆ, *Posljednji dubrovački vlastelin-pjesnik Nikša Matov Gradi (1825–1894)*, s. 148, 184; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 44–45; V. SOTIROVIĆ, *Lingvistički model definisanja srpske nacije*, s. 65; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 299–305, 322; Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 22–23.

51 I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 180.

52 Tzv. autonomisté byli jednak dalmatští Slované, tzv. Slavodalmatinci, hrdí na svůj slovanský původ i na románské dědictví Dalmácie a deklarující se za spolunositele italské kultury, jednak místní obyvatelé považující se přímo za Italy. Jejich cílem bylo zachovat dominantní vliv italštiny v Dalmácii. V posledních desetiletích 19. století měli druzí jmenovaní Slavodalmatince nahradit. Dubrovničtí autonomisté (v čele s lokálním patriotem a aristokratem Marinem Bondou) představovali svébytnou součást svojí dalmatské strany; prosazovali používání italštiny jako úředního jazyka. V italském jazyce ovšem tvořili místní srbští intelektuálové, mj. Srbové Medo Pucić (Orsato de Pozza) a Nikša Gradi. Považovali ho v souladu s dubrovnickými tradicemi za jazyk vysoké kultury. K. CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung*, s. 360–363, 370–372; I. LUKEŽIĆ, *Posljednji dubrovački vlastelin-pjesnik Nikša Matov Gradi (1825–1894)*, s. 155; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 94–97, 552.

nového národa na komunální úrovni).⁵³ Podle Rajčiče měl být stejně motivován i Nikša Gradi (připisuje mu záměr mocensky se prosadit v rámci srbské komunity), třebaže Irvin Lukežić ho považuje naopak za idealistu. Podle něj mělo u něho spíše převažovat lokálně patriotické zaujetí spolu s jihoslovanskou orientací, o čemž svědčí i jeho texty ze závěru jeho života.⁵⁴ Právě případ Gradiho ilustruje složitost posuzování kořenů katolického srbství. Třebaže motivy nových Srbů mohly být různé, dotyční často prezentovali svoji volbu jako výsledek objektivního poznání srbského charakteru svého rodného regionu, resp. srbství svých předků, a nikoli za důsledek subjektivního rozhodnutí. Výjimku představoval např. Budmani, který dokázal s odstupem kriticky hodnotit svoje naivní zaujetí pro Karadžiće v souvislosti s volbou svojí národnosti.⁵⁵

Je třeba uvážit i vztah dotyčných k myšlence jihoslovanské národní jednoty, jež byla podporovaná prakticky všemi srbskými katolíky. Někteří významní srbští katolíci se měli časem přihlásit výlučně k jihoslovanské národnosti (Ivo Vojnović, Medo Pucić).⁵⁶ Baltazar Bogičić zase fakticky prezentoval svoje srbství jako pouhý

53 Frano Gondola byl dlouholetým starostou Dubrovníku a vysokým hodnostářem u vídeňského císařského dvora. Jeho veřejné přihlášení se k srbské národnosti bývá považováno za výsledek nátlaku místních katolických Srbů, díky jejichž hlasům se dostal do čela Dubrovníku. Gondolova smrt v roce 1899 přinesla jejich oslabení a předznamenala následnou porážku a ztrátu vlivu na komunální úrovni. Mato Natalli se měl k srbství přihlásit koncem 70. let, kdy vystupoval během voleb jako kandidát hájící zájmy Srbů. T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovníku u 19. stoljeću*, s. 473–474, pozn. 23, 478, pozn. 39, s. 483; V. BENKOVIĆ, *Dubrovački Srbi – katolici i „novi kurs“ u hrvatskoj politici 1903–1905*, s. 218–219. S katolickými Srby původně spolupracoval při oslavách výročí Gunduliće i autonomista, statkář Brnja Cabogga, jenž stál v čele místní obchodní komory a nakonec se dal k pravašům. Čedomir POPOV – Dimitrije ĐJORĐEVIĆ – Novica RAKOČEVIĆ – Đorđe MIKIĆ – Kosta MILUTINOVIĆ – Vasilije KRESTIĆ – Andrija RADENIĆ – Milorad EKMEČIĆ, *Istorija srpskog naroda VI. – I*, Beograd 1994, s. 359; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 97, 364, pozn. 863; Tereza GANZA-ARAS, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split 1992, s. 36.

54 Nikša Gradi byl člen předního šlechtického rodu z Dubrovníku a penzionovaný vysoký soudní úředník. Srbské katolíky hodnotil až do počátku 80. let jako produkt účelové kampaně srbských pravoslavných nemajících zájem považovat nové Srby za plnohodnotnou část svého národa. V 80. a na počátku 90. let se stal naopak jedním z hlavních šířitelů a obhájců spojení katolické víry a srbské národní příslušnosti. V závěru svého života měl kriticky hodnotit jak srbskou, tak i chorvatskou stranu a projevovat v uvedené souvislosti starost o budoucnost Dubrovníku. Podle Rajčiče srbskou identitu opustil. Lukežić naopak zdůrazňuje jeho setrvalé pevné vazby na komunitu katolických Srbů, třebaže i on pochybuje o jeho setrvání. I. LUKEŽIĆ, *Posljednji dubrovački vlastelin-pjesnik Nikša Matov Gradi (1825–1894)*, s. 137; T. RAJČIĆ, *Sava Bjelanović i njegova struja*, s. 179, TÝŽ, *Srpska politika u Dubrovníku u 19. stoljeću*, s. 475, pozn. 27, 480, pozn. 46.

55 Tamtéž; s. 470, pozn. 11; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 106, 126–146;

56 Tamtéž, s. 11; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 37; Poměrně známý a aktivní katolický Srb Ivan Stražičić, někdejší vydavatel prosrbského dubrovnického listu *Radnik*

druhořadý doplněk svého jihoslovanství. Naopak již zmíněný Ivo Cippico se měl před svým přihlášením se k srbské národnosti považovat za jihoslovansky smýšlejícího Chorvata. Nicméně v roce 1914 vyhlásil, že se pro změnu cítil být současně příslušníkem i srbského i chorvatského „plemena“ svého jihoslovanského národa.⁵⁷ Přijetí srbsství mohlo pro ně znamenat jen krok na cestě k prosazení ideje jednotného jihoslovanského národa. Pro konkrétní „srbokatolíky“ představovala jihoslovanská idea a její realizace jak odraz snahy nalézt modus vivendi v etnicky roztržitém prostoru obývaném srbochorvatskými mluvčími,⁵⁸ tak i krok na cestě k dosažení jihoslovanské jednoty.

Zformování komunity dubrovnických katolických Srbů bylo završením první etapy politické emancipace obyvatel území Dubrovníka. Její počátek představovalo jejich zapojení do činnosti dalmatské Národní strany, jejímž dlouhodobým předsedou se stal právě Dubrovničan Miho Klaić.⁵⁹

zaměřeného na dělníky, se zřekl v 90. letech své stávající národnosti ve prospěch chorvatské. Nicméně nadále projevoval silné zaujetí pro jihoslovanskou myšlenku. N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 109, pozn. 225, 346–347, pozn. 834.

- 57 Josip MIHAJLEVIĆ, *Baltazar Bogičić između hrvatstva i srpstva (u kontekstu nacionalno-integracijskih tokova druge polovice 19. st.)*, in: Drago Roksandić – Branimir Janković (eds.), *Baltazar Bogičić i njegova doba u intelektualnohistorijskoj perspektivi*, Zagreb 2012, s. 30–31; Ivan MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split 1969, s. 67. Dobové poměry dokládají, že jeho příbuzný Antonio Cippico (jehož otec se údajně účelově přihlásil k chorvatské národnosti) byl naopak italským iredentistou. K Chorvatům se zpočátku hlásil i Stjepo Castrapelli! I. BABIĆ, *Oporuke Pelegrine, Petra i Koriolana Cipika*, s. 34; Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 28.
- 58 Sotirović předpokládá, že srbského jazykovědce Rešetara mohly přivést ke zvýšené podpoře jihoslovanství jeho vazby na Chorvaty (skrže svoji katolickou víru i osobní vztahy dané jeho životem v chorvatském prostředí). V. SOTIROVIĆ, *Vuk, Hrvati i Dubrovnik*, s. 115; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 64–65. Lujo Vojnović jako radikální stoupenec Svetozara Pribičeviće vystupoval bezprostředně po první světové válce jako důsledný propagátor jihoslovanského unitarismu zahrnujícího i důsledné potlačení etnických rozdílů (!), aby po několika letech shledal vznik jihoslovanského národa neuskutečnitelným s ohledem na specifika a předsudky zakořeněné v důsledku historického vývoje. Sofija BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929*, Beograd 2008, s. 566–567, 631–632. Rozhodovaly do značné míry i reálné vnější vlivy.
- 59 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 112, pozn. 237. Národní strana založená v roce 1860 reprezentovala národnostní zájmy všech místních Slovanů. Zaměřila se zejména na zrovnoprávnění jejich rodného jazyka a na právo spravedlivého zastoupení na komunální i celozemské úrovni. Spojující ideou byla již zmíněná myšlenka jihoslovanské národní jednoty, dle níž měli být Srbové, Chorvati i další Jihoslované jen „plemeny“ historickým vývojem rozděleného jihoslovanského národa. Strana nicméně nedokázala úspěšně hájit praktické (ekonomické) zájmy obyvatel dubrovnické oblasti. Tamtéž, s. 90–94, 269; M. ŠESTÁK – M. TEJCHMAN – L. HAVLÍKOVÁ – L. HLADKÝ – J. PELIKÁN, *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 265; K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 87; Podle Grijaka a Čosiće lze právě s jejím raným působením

Sama existence dubrovnických srbských katolíků byla spjata se střety různých národních koncepcí, jejichž zastánci byli často právě místní politicky činní Dubrovničané. První konflikt proběhl přímo v rámci komunity katolických Srbů, resp. mezi zastánci a odpůrci zachování Národní strany a tedy i srbsko-chorvatské politické jednoty. Paradoxně zprvu výrazně dominovali právě usmiřovatelé, k nimž se řadili intelektuálové sdružení okolo listu *Slovinac* v čele s bratry Pucići.⁶⁰ Patřili k nim např. redaktor listu Luko Zore, Marko Car a Ivan Stojanović. Právě oni byli přitom považováni za vůdčí osobnosti jejich komunity a duchovní autority! O umírněnosti jejich podpory srbské myšlenky svědčilo, že navrhovali převzetí kompromisní zastřešující identity pro Srby a Chorvaty, a to tzv. slovinství.⁶¹ Naopak stoupenci nové Srbské národní strany byli nepočetní (zmiňován je Kaštelan Ignatije Bakotić a Antun Pugliezi, tehdy reprezentant dubrovnických katolických srbských studentů). Budoucí existence srbských katolíků byla přitom pevně spjatá právě s odmítanou srbskou stranou.⁶² V zásadě šlo o střet mezi preferencí jihoslovanské a naopak srbské složky v rámci jejich identity.

Zmíněný rozpor byl překonán až po zániku listu *Slovinac* a průběžném zapojení některých s ním spjatých autorit do činnosti Srbské národní strany. Katoličtí srbští Dubrovničané se navíc stali v nové straně vlivným uskupením v rámci tzv. liberální frakce.⁶³ V uvedené souvislosti se ale přímo ocitli v konfliktu s tzv. konzer-

(a rovněž s ilyrským hnutím) spojovat úspěšnou „krystalizaci“ chorvatské identity mezi větší částí Dubrovničanů. Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 29.

60 Matija Ban žil tehdy v Srbsku, odkud měl apelovat na smír mezi Srby a Chorvaty v Dalmácii. Těž koncem 90. let uvítal vznik Omladiny hlásající integrální jihoslovanství a slovně jí vyjádřil podporu. N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 435–436, 545. I u něj tedy bylo v pozdějších letech srbství úzce spjaté s novým pojetím jihoslovanské myšlenky.

61 Konkrétně Medo Pucić podporovaný svými spolupracovníky ve zmíněném listu prezentoval jméno „Slovinci“ jako „nejlepší“ pojmenování pro celý jihoslovanský národ; proto ho nelze přeložit jako Slované, i když tak bylo původně ve starém Dubrovniku chápáno. K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 292–293.

62 Č. POPOV – D. ĐJORĐEVIĆ – N. RAKOČEVIĆ – Đ. MIKIĆ – K. MILUTINOVIĆ – V. KRESTIĆ – A. RADENIĆ – M. EKMEČIĆ, *Istorija srpskog naroda VI. – I*, s. 354; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 103–108.

63 Marko Car obsadil pozici v redakci hlavního stranického listu *Srpski Glas*, nadto se stal jedním z nejbližších spolupracovníků stranického předsedy Savy Bjelanoviće. Nový Srb Nikša Gradi získal naopak post redaktora *Glasu Dubrovačkého* (vycházejícího v letech 1884–1886 za přímé podpory dvou místních katolických reprezentantů strany Vlaha Matijevice a Antuna Pugliesiho /Puljeziho/). Nástupnický list *Dubrovnik* vycházel rovněž pod vedením místního katolického Srba Antuna Fabrice, jenž byl zároveň tajemníkem strany. Jeho nástupcem se stal další katolík Baldo Gradi. Antun Pugliesi pak vykonával funkci formálního předsedy celé strany po roce 1904. Srbští katolíci reprezentovali též svoji stranu na zemském sněmu, šlo o mj. Dubrovničany

vativní frakcí (v jejím čele coby autorita stál pravoslavný biskup Nikodim Milaš) a zároveň s nacionálně smýšlejícími Chorvaty, zejména místními obyvateli přejavšími chorvatskou identitu.⁶⁴

Přes nepochybné dílčí úspěchy se místní katoličtí Srbové ocitali do značné míry v defenzívě, zejména po ztrátě kontroly nad dubrovnickým magistrátem ve prospěch místních Chorvatů v roce 1899. Jejich pozice oslabovala úspěšná kampaň liberálního pravašského předáka Franja Supila i systematická podpora chorvatského hnutí ze strany místních představitelů katolické církve. (Všichni tři hlavní představitelé tzv. čistých pravašů – Ivo Prodan, Jozo Crnica a Antun Liepopilli – byli katoličtí kněží. První dva zmínění byli i rodilí Dubrovničané, stejně jako zadarský arcibiskup Grgur Rajčević.) Právě okolo přelomu letopočtu zaznamenalo chorvatské hnutí prudký vzestup, jehož hlavními strůjci byli pravaši s místními vazbami (mezi místními sedláky sklízel úspěchy právě Jozo Crnica).⁶⁵

Útoky proti katolickým Srbům vedli i v náboženské rovině, kdy je napadali pro údajnou malou oddanost víře v souvislosti s podporou strany, jež měla reprezentovat přednostně zájmy pravoslavné konfese.⁶⁶ Zisk široké masy místních oby-

Stjepu Knežević, Antuna Pugliesiho a Vlahu Matijević. Luko Zore naopak zastupoval Národní stranu (od roku 1889 Chorvatskou národní stranu) až do roku 1901, kdy odmítl znovu kandidovat. Ivo PERIĆ, *Dalmatinski Sabor*, Zadar 1978, s. 220–226; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 108–109, 436–437, 444; Tihomir RAJČIĆ, *Vrbunac sukoba unutar srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji 1902/1903*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 40, 1998, s. 417–423; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 57–59, 62–63; TÝŽ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 311, 340–341; Č. POPOV – D. ĐJORĐEVIĆ – N. RAKOČEVIĆ – Đ. MIKIĆ – K. MILUTINOVIĆ – V. KRESTIĆ – A. RADENIĆ – M. EKMEČIĆ, *Istorija srpskog naroda VI.–I*, s. 355, S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 226. Některé osobnosti jako Budmani, Rešetar a zřejmě i Bogišić nadále nepodporovaly místní srbskou politickou stranu. Podle Grijaka mělo být takových více. J. MIHALJEVIĆ, *Baltazar Bogišić između hrvatstva i srpstva (u kontekstu nacionalno-integracijskih tokova druge polovine 19. st.)*, Zagreb 2012, s. 38.

64 Dotyční Chorvati působili v rámci původní Národní strany (následně Chorvatské národní strany) a v 90. letech postupně zformované Strany práva a radikální Čisté strany práva. Vedoucí představitelé pravašů byli též rodilí Dubrovničané – jak většinový směr zastupující Franjo Supilo, tak radikální Ivo Prodan. Chorvatská národní strana (bez ohledu na původní silný vliv prvního šířitele nacionalistického chorvatského klerikalismu Pavlinoviće) i pravaš Supilo (kromě doby svého mládí) plně respektovali ztotožnění se části místních katolíků se Srby. N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 175–178, 354, 403–404, 484–494, 497; S. ČOSIĆ, *Nacija u stranačkim ideologijama*, s. 61.

65 Tamtéž, s. 59–64; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 85–88; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 73, 117–121, 391, 449–450; *Autobiografija Nikodima Milaša*, <http://www.pravoslovo.net/tekstovi/bogoslov/pdf/milas.pdf>, s. 51, 28. 10. 2012.

66 Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 25; Dotyční považovali srbskou identitu za příliš spjatou s pravoslavnou církví a z toho důvodu nevhodnou pro katolíky. Jejich hlavní prvotní mo-

vatel Chorvaty a nástup chorvatsky smýšlejících intelektuálních elit velmi zredukoval ambice zdejších srbských katolíků. Sice dokázali zčásti obnovit svoje pozice po nástupu tzv. politiky Nového kurzu v roce 1903, ovšem za cenu úzké spolupráce s místními umírněnými Chorvaty a po oficiální rezignaci na prezentaci Dubrovníku jako srbského města.⁶⁷

Samotný příklon podstatné části místních dosud národně nevyhraněných obyvatel k chorvatské identitě představoval rovněž víceméně dovršení politické emancipace Dubrovničanů.⁶⁸ V daném prostoru byla politika neoddělitelně spjata právě s národními hnutími.

V uvedené souvislosti nebyli vnitřně jednotní ani samotní místní katolíciť Srbové. Část z nich (z okruhu *Slovince*) odmítala konfrontační přístup k Chorvatům kvůli podpoře jihoslovanské jednoty.⁶⁹ Další zase projevovali nesouhlas se spoluprací s italskými autonomisty proti Chorvatům kvůli nepříjemným ústupkům.⁷⁰

tivací se zdá být spíše snaha o obranu své víry a jejich hodnot, pomineme-li jejich následné pohlcení sekulárními zájmy v rámci národnostních sporů. Srov. N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 481, 489; K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 244–246; TÝŽ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 37–38. Kanovník Antun Liepopilli stál za zlými osobními výpady proti svému těžce nemocnému srbskému děkanovi Stojanovići v samém závěru jeho života. Odmítl spolu s dalšími kanovníky převzít za něj část jeho povinností. Na ospravedlnění předložili dubrovnickému biskupovi Josipu Marčelićovi výhružně pojatý výčet údajných Stojanovićových nepravostí osobního i politického rázu. Biskup pak na jejich základě podrobil Stojanoviće důkladné kritice. Stojanović o tom ještě před brzkou smrtí předal podklady Fabricovi, který je pak zveřejnil. Kanovník podílející se na výše zmíněném, Mato Pišta, měl s Niko Batistićem již v 80. letech veřejně spálit „bezbožný“ protiklerikální spis katolického Srba Luka Zoreho *Objavlj enje* na oltáři s následným prokletím autora za „slovinství“. Postavení katolických Srbů však skutečně komplikoval místní Srbskou národní stranou podporovaný výklad dějin srbského národa od Lazara Tomanoviće, případně jejich reflexe od dalších přispěvatelů. V nich byla historická úloha katolické církve v dalmatském prostředí líčena značně nelichotivě, v duchu moderně uchopených protikatolicky zaměřených tradic pravoslavné komunity. Tamtéž, s. 39–41; K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 295–297, 310; S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 56–63; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 266, 268, 497–499, 506–510.

67 Tamtéž, s. 422–425, 437, 444–445; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 68–69.

68 Snad nejviditelnějším úspěchem bylo jmenování dubrovnického prochorvatského aristokrata Nardelliho dalmatským náměstkem. N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 71; *Autobiografija Nikodima Milaša*, s. 64, 72.

69 Jednalo se o osobnosti z okruhu někdejšího listu *Slovinac*, např. Nikšu Gradiho. K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 340–342.

70 Týkalo se Luka Bony, Lujo Vojnoviće a Nikši Gradiho. Jen díky autonomistům ovládali Srbové v letech 1890–1899 dubrovnické zastupitelstvo a rovněž jejich přičiněním kontrolu nad ním ztratili (když dotyční po volbách podpořili Chorvaty). S. ČOSIĆ, *Nacija u stranačkim ideologijama*, s. 59–60. Lujo Vojnović protestoval proti zmíněnému spojení v soukromé brožuře.

Druhý konflikt, který oslaboval dubrovnické katolické Srby, byl střet s tzv. konzervativní frakcí ve straně, se stoupenci „tradičního“ konfesního srbství. Naplno se sice projevil po roce 1897 po smrti podporovatele katolických Srbů, charismatického stranického předáka Savy Bjelanoviće, třebaže k výraznému pnutí docházelo již během sporů o zaměření strany z počátku 80. let. Dubrovničtí katoličtí Srbové měli přitom poměrně dobrý vztah k pravoslavným Srbům, založený na vzájemném respektu a odmítnutí konverzí. Svědčí o tom i skutečnost, že dubrovničtí srbští katolíci vystupovali ještě v prvních letech 20. století jako zástupci zájmů i do té doby spíše pasivnějších Srbů z Boky. Z prostředí katolických Srbů počínaje Matijou Banem dokonce vycházely v uvedené souvislosti impulsy na podporu pravoslavné pobožnosti u stávajících pravoslavných věřících. Jejich cílem bylo podpořit u nich sílení srbského národního vědomí skrze specifické srbské atributy spjaté se zmíněnou konfesí, jako byl kult svatého Sávy, bez ohledu na jeho historické protikatolické zaměření. (V uvedené souvislosti lze uvést např. svatosávskou slavnost pořádanou za aktivního podílu markýze Luko Bony).⁷¹

Konzervativcům, jmenovitě biskupovi Milašovi, vadily jednak historické tradice srbských Dubrovničanů, jejichž součástí měl být dle něj nepřekonatelný odpor k pravoslavné víře a netolerantní katolicismus, jednak jejich liberalismus. Též jej pohoršovaly mezikonfesní sňatky. Jeho motivem byla obrana pravoslaví, jehož nejlepší záštitou mělo dle něj být pojetí srbského národa jako širokého společenství srbochorvatsky hovořících pravoslavných křesťanů. V rámci praktické politiky pak zejména dubrovničtí srbští katolíci představovali pro konzervativce překážku v ovládnutí strany, kterou se jim během existence Srbské národní strany nepodařilo překonat. Výsledkem vzájemných střetů byl propad voličských preferencí a omezená koordinace v rámci strany (po roce 1904 se proto strana ocitla bez oficiálního stranického listu). Navzdory výše řečenému ale obě strany dokázaly

K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 81–88; TÝŽ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 316; Ć. POPOV – D. ĐJORĐEVIĆ – N. RAKOČEVIĆ – Đ. MIKIĆ – K. MILUTINOVIĆ – V. KRESTIĆ – A. RADENIĆ – M. EKMEČIĆ, *Istorija srpskog naroda VI. – I*, s. 357. Místní Chorvaté se tedy dokázali stejně „rychle“ prosadit, jako předtím místní katoličtí Srbové.

71 Tamtéž, s. 349–354; I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 207–208; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 458; Tihomir RAJČIĆ, *Sukobi unutar srpske stranke u Austrijskoj Dalmaciji, 1897–1902*, Radovi Zavoda zapovijesne znanosti HAZU u Zadru 41, 1999, s. 248–259; TÝŽ, *Vrhunac sukoba unutar srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji 1902/1903*, s. 416–419.

i s omezeními spolupracovat, jak v politické sféře,⁷² tak i na poli kultury. Kulturní a vzdělávací instituce *Srbske bratrstvo*, mající mj. propagovat srbské sekulární školy, zanikla již po dvou letech (v roce 1899) právě pro odpor konzervativců v čele s Mi-lašem. Avšak „umírněnější“ *Srpska zora*, podporující mj. družstevnictví, měla jejich přímou podporu. Ačkoli v čele *Srpské zory* stanul dubrovnický pravoslavný Srb z Vrliky Josif Kulišić, hlavním organizátorem byl od počátku již zmíněný Antun Fabric. Srbští katolíci spolupracovali s představiteli pravoslavné církve i v rámci dalmatské Matice srbské založené roku 1908. Dokonce dva z nich, Stijepo Knežević (poslanec za SNS) a Frano Kulišić stáli v jejím čele. Právě v uvedené souvislosti se projevila prospěšnost katolických Srbů jako aktivních podporovatelů srbského národného hnutí.⁷³ Většinou o sobě hovořili jen jako o Srbech Dubrovničanech, aniž by zmiňovali svoje katolictví (samozřejmě vyjma polemik). Své aktivity vždy sdíleli s pravoslavnými Srby, ať už se jednalo o nově založené instituce, nebo jen o dřívější organizace, které získali až po ovládnutí katolickými Srby srbský charakter.⁷⁴ Převzetí některých původně nesrbských kulturních organizací v Dubrovniku posloužilo k upevňování pozic místních katolických Srbů. Jejich lokální význam ale nelze přeceňovat, neboť místní stále početnější Chorvati je nepodporovali a zakládali si vlastní paralelní instituce.⁷⁵

72 Tamtéž, s. 416–423 ; S. BOŽIĆ, *Politická misao Srba u Dalmaciji*, s. 91–95; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 184–188.

73 K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 47–52; Markýz Luko Bona stanul v čele centrální kasy srbských družstev, jejíž sídlo bylo právě v Dubrovniku. Později správu jejich financí převzala nově založená pobočka Srbské banky vedené rovněž Bonou. V uvedené souvislosti je zajímavé, že zatímco Bona dlouhodobě podněcoval modernizaci srbských zemědělců, na jeho statcích přetrvávaly v majetkové sféře feudální vztahy až do roku 1934 (pracovních povinností byli tamní sedláci, stejně jako v celé dubrovnické oblasti a Boce, zbaveni teprve v roce 1879!). N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 246–247, pozn. 628; Sofija BOŽIĆ, *Srpska narodna stranka u Kraljevini Dalmaciji (1880–1904)*, in: Vasilije Krešić (ed.), *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj 4*, Beograd 1999, s. 107–108, 110; Saša NEDELJKOVIĆ, *Srpska društva u Dubrovniku na početku 20. века*, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 122, 2007, s. 166–168.

74 K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 47.

75 Pod jejich dlouhodobou kontrolu se dostala mj. dubrovnická městská muzika a pěvecké društvo. Především se jim podařilo získat zpolitizovanou dubrovnickou čítárnu (Štionicu) mající původně širší jihoslovanský charakter. V čele čítárny v rámci jejího „posrbštění“ stanuli mj. Ivan Stojanović, Nikša Gradi a Antun Pugliesi. Katoličtí Srbové měli početně též již na počátku 80. let dominovat na dubrovnickém gymnáziu, jak mezi žáky, tak mezi profesory. Zmíněná instituce bývala považována za významný prostředek srbské propagandy. Do počátku 20. století na něm měli získat srovnatelné zastoupení i místní Chorvati, další doklad ztráty srbského vlivu na místní úrovni. Tamtéž, s. 47–48; T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću*, s. 467–468, 470–471, 474–475; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 108, 303–307.

Přínos katolických dubrovnických Srbů byl rovněž propagandistický. Pomáhali vytvářet novodobý mýtus o Dubrovniku jako o součásti srbského historického dědictví. Stali se nejen jeho šířitelé, ale i živou součástí.

Sami byli v uvedené souvislosti svými protivníky obviňováni z lokálního patriotismu, jenž měl být údajně silnější než jejich pocit sepětí se srbským národem (srov. příčiny volby národnosti u dubrovnických katolických Srbů). Jejich fixace na mateřský region a s ním spjaté historické kulturní dědictví byla opravdu poměrně značná. Místní katoličtí Srbové uvedené nařčení odmítali, zároveň se ale snažili hájit zájmy domovského regionu a propagovat v rámci srbského národa jeho kulturu a dějiny. Apologetickou a propagační funkci zde plnila lokální dubrovnická periodika spjatá s místními stranickými strukturami, zejména Gradiho *Glas Dubrovački*, později časopis *Srđ* vydávaný společně Antunem Fabricem a Lukou Zorem. Jejich snaha seznámit široké vrstvy srbského národa s dubrovnickým kulturním dědictvím mohla ovšem mnohé řadové srbské čtenáře jen v omezené míře oslovovat, což vyvolalo i dílčí kritiku v srbském prostředí.⁷⁶ Jejich sympatizanti, jmenovitě Sava Bjelanović, se přitom snažili naopak jejich lokální vlastenectví spolu s nimi propagovat, neboť považovali Dubrovnik za kulturní „nové Kosovo“.⁷⁷ Boj místních Chorvatů a katolických Srbů dostával zčásti i podoby střetů dvou konkurenčních uskupení lokálních patriotů.⁷⁸

Srbští katolíci spojovali nově utvářený dubrovnický srbský mýtus se starým mesianistickým dubrovnickým mýtem o civilizační úloze Dubrovnické republiky. Jako první je propojil Matija Ban, jenž vyslovil představu o vzájemné spásě obyvatel Dubrovniku i srbského národa ve vzájemné součinnosti. Jmenovitě vyzdvihoval údajnou předurčenost dubrovnických Srbů přivést srbský národ k velikosti. Na začátku 20. století pak došlo k posunu, když se v rámci nové spolupráce s Chorvaty přeorientovali na prezentaci Dubrovniku jako hlavního celojugoslávského centra kultury.⁷⁹ V rámci šíření a oslavy dubrovnického historického odkazu někteří z nich poměrně nekriticky vyzdvihovali oligarchický systém někdejší dubrovnické republiky a prezentovali tehdejší aristokraty jako nositele trvale platných hodnot. Právě potomci někdejší aristokracie se přitom většinou přihlásili k Srbům, mj. i aktivní

76 K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 63–69; Rešetarovi a Bogišićovi vzdila naopak tendencí listu. J. MIHALJEVIĆ, *Baltazar Bogišić između hrvatstva i srpstva*, s. 32–33, 36.

77 Tamtéž, s. 34–35; T. RAJČIĆ, *Srpska politika u Dubrovniku u 19. stoljeću*, s. 472–473.

78 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 537–538.

79 Tamtéž, s. 423–427; I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 459, 473; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 64–69.

podporovatelé zmíněného konceptu (jeho tvůrce Medo Pucić nebo Nikša Gradi).⁸⁰ Její přední osobnosti se tak pokusily uvést prvky liberalismu a antimodernismu v obohacující soulad.

Srbští katolíci se angažovali pro Srby i mimo svoji zemi. Jednalo se ale téměř vždy o individuální akce nemající přímou souvislost s kolektivními plány a zájmy jejich komunity. Její významní členové působili rovněž v Srbsku i Černé Hoře, mj. jako vychovatelé v tamních panovnických rodinách.⁸¹ Byl to projev jejich uznání u plně emancipované části srbského národa. Setkávali se ale také s odmítáním, zejména ze strany srbské pravoslavné církve na území knížectví, ovšem i od části politických elit. Idea srbství tří věr byla navíc i mnohými jejími zastánci pojmována do značné míry jen propagandisticky, resp. neměla (snad s výjimkou Bosny) žádný praktický význam. Kritika zmíněného stavu z dalmatského prostředí to jen dotvrzovala.⁸²

80 Tamtéž, s. 364–365; I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 472–473; I. LUKEŽIĆ, *Posljednji dubrovački vlastelin-pjesnik Nikša Matov Gradi (1825–1894)*, s. 188; I. BANAC, *Struktura konzervativne utopije braće Vojnovića*, s. 20–24, 30–31.

81 Matija Ban byl ministrem v srbské vládě a vychovatelem dcery srbského knížete Alexandra. Medo Pucić vychovával budoucího srbského panovníka Milana Obrenoviće, zatímco Lujo Vojnovićovi a Marko Muratovi byl svěřen do péče pozdější jugoslávský král Alexandr Karađorđević. Jako vychovatel působil na knížecím dvoře v Černé Hoře dokonce i Luko Zore. Vojnović též zastával funkci ministra spravedlnosti v černohorské vládě (stejný post zde zastávali i Stjepan Knežević a tvůrce zdejšího zákoníku Baltazar Bogišić) a od roku 1898 byl osobním tajemníkem černo-horského knížete Nikoly. Nicméně se jako zástupce Černé Hory osobně významně zasloužil o pro-srbské vyústění tzv. Svatojeronýmské aféry, jež se týkala i dalmatských katolických Srbů. (Šlo o spor o pojmenování kněžského Institutu sv. Jeronýma pečujícího od 15. století o poutníky v Římě a určeného pro obyvatele tzv. Ilyrica – Bosny, Chorvatska a Dalmácie. Byl papežem v roce 1901 oficiálně přejmenován z „ilyrského“ na „chorvatský“ a po jednáních následně v roce 1903 znovu označen původním jménem. Stalo se tak mj. po dřívějších protestech italských nacionalis-tů násilně obsadivších budovu Institutu a podpořivších následně Černou Horu vystupující zde formálně jako obránce zájmů katolických věřících z Dalmácie spadajících původně pod černo-horské barské arcibiskupství. V černohorském prostředí svého času působil i severodalmatský srbský katolický předák Ignatije Bakotić (coby předseda černohorského vrchního soudu). Samot-ní srbští politici nicméně neměli udržovat přímé kontakty na představitele dubrovnických Srbů činné v dalmatské vlasti, třebaže ve svých diplomatických službách využívali i dalmatské katolické Srby (např. Lujo Bakotić měl sehrát klíčovou roli při dojednání konkordátu srbské vlády s papež-skou stolicí v roce 1914). N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 111, pozn. 234, 293–295, 317–318; V. BENKOVIĆ, *Dubrovački Srbi – katolici i „novi kurs“ u hrvatskoj politici 1903–1905*, s. 219; L. KOSTIĆ, *Srbi katolici*, s. 84–85; Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 52–65; Mario STRECHA, *Collegium hyeronimianum pro Croatica gente. Svetojeronimska aféra*, Journal – Institute of Croatian History 28, 1996, č. 1, s. 158–160, 177–187; S. BOŽIĆ, *Politička misao Srba u Dalmaciji*, s. 207, 209.

82 Tamtéž, s. 137–138, T. RAJČIĆ, *Sava Bjelanović i njegova struja*, s. 168; L. KOSTIĆ, *Srbi kato-lići*, s. 11–12; L. RADOŠ, *Srpsstvo dvovernih dalmatinskih Srba*, s. 33–35.

Zánik jejich komunity je nejasný. Podle Tolji mělo společenství dubrovnických katolických Srbů přetrvat jen po dvě generace s ohledem na údajnou účelovost jejich srbství. Po vzniku královské Jugoslávie (SHS) měli být natolik potěšeni zlepšením postavení Dubrovníku a naopak pohoršeni srbskou dominancí, že se měli přestat se Srby identifikovat. Ivo Banac předpokládal, že dubrovnická srbská katolická komunita nebyla životaschopná kvůli omezení její členské základny na intelektuální kruhy. Především ale oba dva vidí za jejich neúspěchem vliv specifické mentality a historické zkušenosti, jež měly být dány jejich konfesní příslušností a od ní odvozeným sepětím s odlišným civilizačním okruhem. Také Čosić, Grijak i Benković spatřují zánik komunity v jejich skutečných historických kořenech, které ji měly odsoudit k pohlcení Chorvaty. Taktéž Trpimir Macan na ně upozorňuje, když se snaží kroatizaci Dubrovničanů vysvětlit jako přirozený výsledek politického, ekonomického i kulturního vývoje.⁸³ Šarac, Grijak a Čosić hovoří o atomizaci jejich komunity (v důsledku vystěhovalectví a absence jednotícího programu), poslední dva zmínění též vyzdvihují přijetí integrálního jugoslávství, zednářství a nevymezeného lokálpatriotismu částí aktivní složky katolických Srbů v meziválečném období. Značná část katolických Srbů z řad intelektuálů měla navíc po zlomu letopočtu opustit domovský region a přemístit se do perspektivnějších center v rámci habsburské monarchie, případně odejít do zahraničí.⁸⁴

Naopak srbští autoři považovali za stěžejní příčinu nepřátelské demotivující tlaky. Jmenovitě mělo jít o zprvu nepřátelské (za Rakousko-Uherska) a pak jen lhotejné (za královské Jugoslávie) vládní kruhy, chorvatský charakter regionu utvrzující přistěhovalectví z chorvatských oblastí a setrvalé nepřátelský postoj katolické církve.⁸⁵

Je pravda, že zásahy rakouskouherských orgánů do určité míry podvazovaly aktivity katolických dubrovnických Srbů. Nejvýraznějším postihem bylo zatčení a následná smrt Antuna Fabrice pravděpodobně v důsledku špatných podmínek v dubrovnickém vězení. V severní Dalmácii byli obdobně perzekvováni Vikentije

83 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 349–352, 464–472; S. ČOSIĆ, *Nacija u stranačkim ideologijama*, s. 60–63. I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 473; T. MACAN, *O pristupu srpskokatoličkom fenomenu*, s. 206; V. BENKOVIĆ, *Dubrovački Srbi – katolici i „novi kurs“ u hrvatskoj politici 1903–1905*, s. 231; I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, 236–237.

84 Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 25, 147–148.

85 L. KOSTIĆ, *Srbi katolici*, s. 18–19, 114; J. D. MITROVIĆ, *Srpstvo Dubrovnika*, s. 254–265; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 338–341, 465–467.

Butijer a Jovo Metličić také za nevhodný obsah svého splitského listu *Draškov Ra-bos*.⁸⁶

Zlý dopad měl přístup vládních kruhů ke katolickým dubrovnickým Srbům za královské Jugoslávie. Jejich představitelé přitom už dříve zažili ústrky, když se pokoušeli osobně angažovat v srbijanském,⁸⁷ resp. černohorském prostředí. Zdrcující úder byl dubrovnické srbské katolické komunitě zasazen v souvislosti s tzv. „milionářskou aférou“. Její hlavní představitelé (mj. Luko Bona, Stjepan Knežević, Kristo Dominković a Božo Hoppe) byli v roce 1919 obviněni ze zpronevěry proviantu a peněz demobilizovaných vojenských jednotek a věznění několik měsíců bez řádné obžaloby. (Mezi postižené nepatřil Antun Pugliezi, který se jim snažil pomoci, mj. osobní apelací u regenta a budoucího krále Alexandra.) Byli osvobozeni až v roce 1921, nikoli ale v důsledku zřejmého nedostatku důkazů, ale „neústavní“ královskou amnestií.⁸⁸ Byli tak kompromitováni a vyloučeni z veřejného dění v době formování nového státu. Osvobození měli následně sice ovládnout místní buňku Srbské radikální strany (pohltivší dříve původní dalmatskou Srbskou národní stranu) a místní tiskový orgán *Dubrovnik*, nicméně se mělo jednat o poslední významné kolektivní vystoupení dalmatských katolických Srbů. Přes zmíněné problémy se řada z nich dokázala prosadit v novém státě, např. Antun Pugliezi stanul v čele pobočky Srbské banky pro adriatickou oblast, zatímco Luko Bona se stal jeho zástupcem a zároveň předsedou Svazu srbských hospodářských družstev na Přímoří. Božo Hoppe, jeden z hlavních přispěvatelů listu *Dubrovnik*, se uplatnil jako hlavní poštmistr v Dubrovniku. Stjepan Kežević byl jmenován ve 20. letech místním velkým županem (a následně zde prosazoval tvrdou centralizační politiku, rozpustil např. dubrovnický magistrát kontrolovaný Radićovou Chorvatskou rolnickou stranou). Někteří se angažovali již před válkou v nejvyšších kruzích v Srbském království, jmenovitě Lujo Bakotić (diplomat a následně velvyslanec SHS ve Vatikánu), Ivo Cippico (aktivně se angažoval pro vznik Jugoslávie, např. v souvislosti s přijetím nišské deklarace) a Marko Murat (stal se jedním z nejžádanějších meziválečných malířů v srbijanském prostředí). Poslední dva zaujali navíc prominentní

86 Tamtéž, s. 76, pozn. 152; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 69–73.

87 Jako Srbijané byli označováni Srbové ze Srbského knížectví/království, obdobně jako Prečané byli označováni Srbové žijící západně za hraničními řekami srbského státu.

88 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 463; Franko MIROŠEVIĆ, *Dubrovačka Milijunaška aféra i njezin utjecaj na političke odnose u Dubrovniku od 1921 do 1922 god.*, Radovi zavoda za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb 25, 1992, č. 1, s. 86–100; Sofija BOŽIĆ, *Serbs in Croatia (1918–1929): Between the myth of „Greater-Serbian Hegemony“ and social reality*, Balcanica 40, 2010, s. 192–194.

místa na královském dvoře. Přesto se některé přední osobnosti z řad dubrovnické srbské komunity cítily v novém státě poškozeny a nerespektovány coby katoličtí Srbové z důvodů mocenských a zároveň etnických, a to údajně hlavně ze strany Chorvatů. Uvedené představy prezentovali někdejší obvinění v ostře formulované apologetické brožůře sepsané snad Luko Bonou, který ji i vydal (nicméně později se ukázalo, že viník byl zřejmě Srbijan Jova Todorović). Tyto postoje byly vyjadřovány i čistě v osobní rovině. Malíř Marko Murat byl pohoršen případem Hoppeho nadané dcery Lucy, jež nemohla najít v oblasti Dalmácie práci, za čímž viděl etnickou diskriminaci (třebaže za tím lze hledat místní reakci na někdejší obvinění jejího otce). Milan Rešetar, jenž se stal profesorem v Záhřebu, naopak v souvislosti s odmítáním povolit jeho synovi návrat do vlasti obviňoval Srbijany. Vyčítal jim protěžování vlastních rodáků a přehlížení prečanských Srbů obecně. Tvrdil, že si ho neváží za volbu své národnosti a vidí v něm „Švába“.⁸⁹

Další jejich oslabení přineslo nastolení královské diktatury, kdy se měla podle dostupných informací jejich komunita vnitřně rozpadnout, respektive mělo dojít k drastické redukci její politicky aktivní složky). Nepomohla jim ani silná fixace jejich politicky aktivní složky na panovnickou dynastii a s ní spjatý režim. Nezabránila pozdějšímu připojení „jejich“ města k Chorvatské Bánovině a jen zapříčinila posílení antagonismu místních Chorvatů vůči nim (např. Radić je prezentoval jako uzurpátory moci v Dubrovniku). Výsledkem pak bylo mj. zmlácení redaktora *Dubrovniku* Dominkoviće chorvatskými nacionalisty a dílčí represe po zřízení Bánoviny (např. zásahy proti místnímu Sokolu, na nějž byli katoličtí Srbové silně fixováni, propouštění, odebrání samostatného statusu občině Cavtat aj.). Ze strany Bělehradu obdrželi pro zmírnění napětí jen dotaci pro „svoji“ dubrovnickou městskou muziku a některé menší osobní výhody. Někteří z nich (Milan Rešetar, s výhradami Lujo Vojnović) byli nakonec ochotni smířit se s připojením Dubrovniku k Bánovině jako s menším zlem pro Jugoslávii, jiní (Božo Hoppe, Krsto Dominković) naopak veřejně projevovali odpor v mantinelech daných cenzurou jejich listu. Období královské Jugoslávie se tak jmenovitě pro katolické dubrovnické Srby stalo nakonec dobou útlumu. Podnětem pro jejich místní aktivizaci se často stávaly pohřby zestárlých předních osobností z jejich řad, resp. jejich podporovatelů (např. Luka Bony počátkem roku 1940). Ještě v roce 1939 se pokoušeli dosáhnout zřízení kato-

89 S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929*, s. 133–136, 147, 293–294, 403–404, 606–609; Jovan S. RADOJČIĆ, *Biografije: Srbi zapadno od Dunava i Drine III.*, Novi Sad 2010, s. 886; S. BOŽIĆ, *Serbs in Croatia (1918–1929)*, s. 194; Franko MIROŠEVIĆ, *Radićevi govori u Dalmaciji 1926. godine 2007*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 50, 2008, s. 297; TÝŽ, *Dubrovačka Milijunaška afera*, s. 91–96.

lického srbského bohosloví v Baru na území někdejší Černé Hory, iniciátorem byl mj. právě Luko Bona. Jejich konec jako specifické konfesní minority v rámci srbského národa však nemělo výrazněji ovlivnit řádění ustašovců za druhé světové války. Italové nad svými srbskými spoluvěřícími drželi ve své okupační zóně ochrannou ruku. Nicméně mělo dojít k jejich dílčí aktivizaci, jež se projevila mj. účastí řady dubrovnických katolických Srbů na četnickém hnutí vedeného zde místním katolickým Srbem Ivanem „Nino“ Svilikosem, zmínit lze též Frano Bonu. (Některé osobnosti se za války přemístily do Boky. Nemocný Lujo Vojnović, který prosil osobním dopisem Paveliće o život dovolávaje se mj. svých údajných dřívějších prochorvatských vystoupení, ji nakonec přečkal v Záhřebu.)⁹⁰

Svou roli sehrál i tlak ze strany katolické církve, konkrétně od nacionálně chorvatsky smýšlejících prelátů. Ten byl patrný už za habsburské monarchie,⁹¹ ovšem

90 Tamtéž, s. 86–100; Saša NEDELJKOVIĆ, *Srbi katolici u Dubrovniku između dva svetska rata*, Zbornik matice srpske za društvene nauke 124, 2008, s. 109–126; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 463–464; Saša NEDELJKOVIĆ, *Srbi u Cavtatu do 1945 godine*, Zbornik matice srpske za društvene nauke 142, 2013, s. 168–169, 174–179; Franko MIROŠEVIĆ, *Dubrovnik i dubrovački kotar od Banovine Hrvatske do talijanske reokupacije (od rujna 1939. do rujna 1941.)*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 53, 2011, s. 272–276; Z. GRIJAK – S. ČOSIĆ, *Figure politike*, s. 149–152. Cavtat představoval pro katolické Srby významné centrum, měli údajně tvořit většinu jeho obyvatel. Naopak v Dubrovniku jednoznačně dominovali Chorvaté, a to i v kulturních aktivitách (mj. dubrovnická Matice srbská neobnovila po válce činnost). Trebaže zbytek někdejší republiky zůstal poměrně chudý, samotný Dubrovnik se stal v meziválečném období bohatým městem coby sídlo místní samosprávy, velkého župana, vyšších soudních orgánů pro oblast celé Dalmácie a Černé Hory a též velmi významným centrem jugoslávského loďstva. S. NEDELJKOVIĆ, *Srbi katolici u Dubrovniku između dva svetska rata*, s. 112; F. MIROŠEVIĆ, *Dubrovnik i dubrovački kotar*, s. 244; S. NEDELJKOVIĆ, *Srbi u Cavtatu do 1945 godine*, s. 171–172.

91 Je paradoxem že právě bývalý katolický Srb Mihovil Pavlinović v 60. letech zformoval a v dalších letech úspěšně v Dalmácii šířil myšlenku o přirozené symbióze katolické víry s chorvatskou národní myšlenkou. Zmíněné spojení mělo představovat oporu proti rušivým vlivům nové doby ohrožujícím katolickou víru. Bývá spojován s nástupem místního klerikalismu výrazně zaměřeného právě na podporu chorvatského nacionalismu. Osobně navíc proti katolickým Srbům vystupoval, což mu umožňovalo i ovládnutí stranického listu Národní strany klerikály. Pozici jeho nástupců posílilo prosazení komplexní podpory chorvatskému národnímu hnutí na katolickém církevním kongresu v Záhřebu v roce 1900 (jeho výsledek srbsí katolíci odsoudili). Zmíněný kongres, svolaný z iniciativy papežského stolce, se měl zabývat bojem proti materialismu, ovšem chorvatští nacionalisté mezi preláty se postarali o jeho dodatečné dominantní zaměření. Jejich působení ale oslabovaly aktivity hodnostářů z řad Chorvatů přednostně podporujících jihoslovanskou myšlenku a projevujících vstřícnost a ochotu spolupracovat s katolickými Srby. V Dalmácii to byl především dubrovnický biskup Mato Vodopić (až do své smrti v roce 1893) a kotorský biskup dubrovnického původu Franjo Učelini-Tise (zemřel 1937). (Posledně zmíněný aktivně vystupoval ve prospěch katolických Srbů i v meziválečné Jugoslávii, kdy jim mj. křtil sokolské

za královské Jugoslávie ještě zesílil. Jejich působením došlo v průběhu 20. století k identifikaci srbochorvatsky hovořících katolíků s chorvatským národem, bez ohledu na počáteční působení některých místních prosrbských hodnostářů.⁹²

K zániku společenství dubrovnických katolických Srbů došlo zřejmě právě přijetím chorvatské identity většinou z nich. Dokladem má být mj. řada předních chorvatských osobností z hospodářské a politické sféry, které mají být potomky dubrovnických srbských katolíků.⁹³ Specifičnost katolických Srbů byla dána spojením jejich víry a jejich národní příslušnosti. Opuštění jednoho z těchto atributů znamenalo i jejich vyloučení ze zmíněné etnické minority.

K odpadnutí od katolické církve docházelo nepochybně mnohem méně často. Příčinou byla poměrně značná katolická pobožnost dubrovnických srbských katolíků. Ta byla patrná jak za Rakousko-Uherska, projevující se aktivní účastí jejich liberálních předáků na náboženském životě spolu s místními Chorvaty, tak např. v 50. letech v socialistické Jugoslávii, kdy je konavljanský děkan Mato Bogišić zmiňuje jako místní odpůrce vládní ateizační kampaně. Konverze a odpadnutí byly řídké. Ve zvýšené míře k nim mělo dojít v čase druhé světové války. Tehdy někteří z nich přešli k pravoslaví, neboť byli zklamáni z působení své církve. Nejznámějším je nepochybně Marko Car, který se ovšem projevoval již v mládí jako vzpurný věřící.⁹⁴ (Určitou výjimkou byl dřívější veřejný příklon k deismu u M. Bana, jenž měl i přesto zůstat formálně katolíkem).⁹⁵

prapory, bez ohledu na tvrdou kritiku ze strany dalších jugoslávských katolických hodnostářů.) Naopak hlavními místními nepřáteli katolických Srbů byli právě již zmínění duchovní působící ve vedení dalmatské Čisté strany práva (srov. výše). S. NEDELJKOVIĆ, *Srbi katolici u Dubrovniku između dva svetska rata*, s. 109–113; Milorad EKMEČIĆ, *Stvaranje Jugoslavije 1890–1918, II*, Beograd 1989, s. 366–367; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*; TÝŽ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 244–254; N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 480–481.

92 Tamtéž, s. 367, pozn. 868, 467; Šlo o projugoslávského kotorského biskupa Uccellini-Tiseho a nového barského metropolitu srbské (!) národnosti Nikolu Dobričiće a jemu podřízené bohosloví. S. NEDELJKOVIĆ, *Srbi katolici u Dubrovniku između dva svetska rata*, s. 109–113, 118; Dobričić pocházel z území Černé Hory, proto ho jinak ve své práci nezmiňuje.

93 N. TOLJA, *Dubrovački Srbi katolici*, s. 367, pozn. 868, 382–387.

94 Tamtéž, s. 346–347; K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 37, pozn. 21; TÝŽ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, s. 249; Dušan IVANIĆ, *Časopis „Vuk“ Maraka Cara*, in: Vasilije Krestić (ed.), *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj 1*, 1989, s. 245–246; Jakša RAGUŽ, *Konavolski dekanat u drugoj polovini XX. stoljeća*, *Croatia Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu* 32, 2008, č. 62, s. 120–121.

95 I. BANAC, *Vjersko „pravilo“ i dubrovačka iznimka*, s. 206–207. Z ateismu býval obviňován i Medo Pucić, třebaže se jednalo setrvalé o věrného katolíka. I. BANAC, *The Confessional Rule and the Dubrovnik Exception*, s. 472. Církvi nakonec zůstal věrný i Lujo Vojnović, i když se po válce nabí-

Jejich existenci ale nelze zúžit jen na korelaci mezi konfesemi. Kromě církve mohl být významný při změně národní příslušnosti i vliv prostředí, jako v případě Nikoly Joba a jeho syna Cvijeta.⁹⁶ Hovořily by pro to i indicie, že srbská dubrovnícká katolická komunita zanikla možná až za občanské války v 90. letech, resp. právě v jejím důsledku. Tehdy se měli zůstavší zbylí katoličtí Srbové veřejně přihlásit k Chorvatům, třebaže se údajně velmi malá část z nich má dodnes za Srby tajně považovat (ani autor odkazovaného článku ale jejich srbsství nepovažuje za opravdové).⁹⁷

Katoličtí Srbové představovali etnickou minoritu v rámci srbského národa, která se do paměti dobových i současných Srbů zapsala hlavně svým působením jako celek, svoji samotnou aktivně se projevující existencí. I když oni sami odmítali konfesní nacionalismus, jejich křehká etnická identita byla právě s jejich konfesí úzce spjata a na ní závislá.

Získání části římských katolíků v Dalmácii bylo nejvýraznějším dílčím úspěchem dobové propagace srbské myšlenky. Od srbských římských katolíků z ostatních částí Rakousko-Uherska místní katolické Srby odlišovala nejen jejich relativní početnost, ale hlavně jejich schopnost se prosadit v rámci místní srbské komunity jako celku. Stali se v ní respektovaným a hlavně tvůrčím činitelem, třebaže se jim spíše dařilo dostat se do povědomí kromě svých národně podpůrných projektů i účastí ve vyhraněných srbsko-chorvatských diskusích. Dominantní složku komunity katolických Srbů tvořili zastánci dubrovnícké historické tradice, jejíž oslavování se prolínalo s jejich prosrbskými vystoupeními. Katoličtí Srbové z Dubrovníku tak se svými místními nepřáteli sdíleli společnou historickou paměť.

Představovali propagandistický trumf dalmatské srbské reprezentace, jehož hodnota se postupně stávala stále více pofiderní. Katoličtí Srbové v Dalmácii ztělesňovali v očích Srbů důkaz dobové atraktivity srbské národní myšlenky a v chorvatských očích znamenali jen výsledek politováníhodného experimentu. Nesplnili

zel k podpoře vládní kampaně proti katolickému vysokému kléru v souvislosti se svojí žádostí o přiznání penze. Z. GRIJAK – S. ĆOSIĆ, *Figure politike*, s. 156, 161.

96 Katolický Srb dubrovníckého původu Nikola Job žijící v Záhřebu se po druhé světové válce přihlásil k chorvatské národnosti, aby se v závěru života prohlásil za Tanganijkana v důsledku znechucení a deziluze. Jeho syn Cvijeto Job pod vlivem zkušenosti z boje v partyzánských oddílech na chorvatském území a v důsledku následného sbratření se rozhodl stát Chorvatem, aniž by se přestal považovat mj. i za dubrovníckého Dalmatince a Jugoslávce. Ivica ŠARAC, *The Catholic Serbs, a „Hidden Minority“ on the Adriatic Coast*, in: Christian Promitzer – Klaus-Jürgen Hermanik – Eduard Staudinger (eds.), (Hidden) minorities, Language and Ethnic Identity between Central Europe and the Balkans, 2009, s. 186, pozn. 38.

97 Tamtéž, s. 184–186.

úlohu předvoje nové integrální národní myšlenky (ať už srbské, nebo jugoslávské, či spíše obou dvou v součinnosti). Nedokázali oslovit příslušníky nižších vrstev (srov. výše) a navíc museli čelit setrvalému tlaku z prostředí vlastní církve. Přidružila se i zeslabená podpora z prostředí pravoslavných Srbů, kteří je nakonec ponechali jejich osudu. Místo aby byli předvojem etnického přerodu širokých vrstev společnosti, stalo se z nich naopak uskupení stále více marginalizovaných lokálních patriotů.

Vzhledem k nejasným a až do určité míry záhadným aspektům jejich existence (zahrnujících okolnosti jejich objevení se, početnost a následný zánik) se stali zejména dubrovničtí katoličtí Srbové pevnou a do značné míry výbušnou součástí národního mýtu Chorvatů a Srbů.⁹⁸ Představují rovněž stále nedostatečně objasněnou část dějin obou zmíněných národů. Její objektivní posouzení ztěžuje skutečnost, že komunita katolických Srbů byla navíc nějakým způsobem zapojena do většiny dějinných událostí a procesů citlivých jak pro Srby, tak i pro Chorvaty. Zcela komplexní a nestranný pohled na zmíněnou minoritu nebyl doposud zpracován, zejména co se závěrečného období její existence týče.

98 K. MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji*, s. 33–35; I. ŠARAC, *The Catholic Serbs, a „Hidden Minority“ on the Adriatic Coast*, s. 183–184.

SUMMARY

The Dalmatian Roman Catholic Serbs represent the success of one of the period attempts at overcoming confessional divisions within the South Slavic population. Their Serbianism was the consequence of personal choice of a certain percent of the Serbo-Croatian-speaking inhabitants who had not yet claimed a clear national identity made during the last two decades of the 19th century. The Catholic Serbs from the Dubrovnik region were the most influential and attracted the most attention, and both the Serbs of that time as well as the Croats claimed their cultural heritage. A substantial part of the Catholic Serb population there was made up of intellectuals and local aristocrats, who actively participated in the politics of the (Dalmatian) Serb People's Party and other cultural and educational activities targeted at the predominantly Orthodox Serbian community. However, the influence of the Catholic Serbs of Dubrovnik weakened not only the conflict with the Orthodox clericals in the party, but also especially their unsuccessful rivalry with the local with the local representatives of the Croatian national movement who managed at the turn of the century to gain such a large percentage of the farmers who had not yet claimed a nationality for themselves, as well as the decisive influence on affairs at the communal level. In interwar Yugoslavia then their community gradually lost even the limited amount of influence it had enjoyed before, owing to, among other reasons, the effects of the unfavorable political relations and the continuous pressure issuing from a significant percent of the Catholic prelates there who maintained clearly-defined Croatian nationalist positions. The process of the farmers' gradual Croatization was to have culminated in socialist Yugoslavia, or, according to some disputable information, even as late as the civil war in the 1990s. To this day, however, questions connected with their existence represent a sensitive issue within the history of the Croats and Serbs.

The Dalmatian Roman Catholic Serbs represent the result of one of the period attempts at overcoming confessional divisions, which was something that, in various forms, most Serbian and Croatian national activists had been working toward.

STUDIE

Politická opozice v Království SHS (Jugoslávii) v letech 1929–1931 a postoj Československa¹

JANA ŠKERLOVÁ

Historický ústav AV ČR, v. v. i., pobočka Brno

Political Opposition in the Kingdom of SHS (Yugoslavia) 1929–1931 and the Stance of Czechoslovakia

The study submitted herein, which was conducted on the basis of investigation of source materials undertaken in Czech and foreign archives as well as study of Czech, Yugoslav and foreign literature, attempts to map the situation of the political opposition in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) between 1929 and 1931. This is the period spanning between the proclamation of a dictatorship by King Alexander Karađorđević in January 1929 and the issuing of the octroi constitution in September 1931. At the same time, the study attempts to inform readers about Czechoslovakia's stance — as a significant Yugoslav ally — toward the local political opposition.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia), Czechoslovakia, political opposition, royal dictatorship

1 Tato studie vznikla za podpory grantu GA ČR č. P410/12/1136 T. G. Masaryk a Slované.

Předkládaná studie pojednává o situaci jugoslávské politické opozice a postojích oficiální československé reprezentace vůči ní v období let 1929–1931, tedy od vyhlášení diktatury do oktrojování jugoslávské ústavy v září 1931. Jedná se o období, v němž se jugoslávská opozice sice snažila nejrůznějšími prostředky (od těch mírnějších jako šíření ilegálních tiskovin až po ty extrémní – teroristické útoky) bojovat proti nedemokratickému režimu zavedenému králem, avšak působila značně roztržštěně a sama neměla žádný vlastní propracovaný politický program. Ten začala postupně vytvářet právě až po vyhlášení oktrojované ústavy. Překládaná práce se pokouší postihnout všechny opoziční proudy v Jugoslávii, od bývalých politických stran, přes různé spolky a hnutí (např. Sokol) či církve (katolická církev). Studie se zároveň snaží zejména na základě pramenného výzkumu a částečně také analýzy dobového tisku nastínit postoj, který zaujalo k jugoslávské opozici Československo jakožto jeden z nejbližších zahraničně politických spojenců Jugoslávie a zároveň země, k níž měli mnozí jugoslávští opoziční představitelé úzké vazby. Jedním z nich byl i Svetozar Pribičević věřící v pomoc právě ze strany Československa. Jako předák Samostatné demokratické strany byl v letech 1929–1931 jugoslávským režimem internován a po svém propuštění emigroval do Československa. Jeho osudům však již byla v českém prostředí věnována náležitá pozornost,² a proto se jimi tato studie podrobněji nezabývá.

Při přípravě studie byly využity zejména dokumenty uložené v Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Praze (dále jen Archiv MZV), zejména fond Politické zprávy, který obsahuje zprávy vyslanectví v Bělehradě a částečně také československých konzulátů v Jugoslávii, především v Záhřebu. Řada důležitých informací se nachází také ve fondech Telegramy došlé a Telegramy odeslané, Kroftův archiv a další. Doplnující materiály pocházejí také z Archivu Ústavu T. G. Masaryka (dále jen Archiv Ústavu TGM), fondu Edvard Beneš I, a dále z Archivu Kanceláře prezidenta republiky (dále jen Archiv KPR), fondu Kancelář prezidenta republiky. Z fondů uložených v Archivu Jugoslávie v Bělehradě (dále AJ) byl využit zejména fond Centralni presbiri, který obsahuje zprávy tiskového attache jugoslávského vyslanectví v Praze. Autorka pracovala také s edicemi vydané korespondence, např. významného britského publicisty R. W. Setona-Watsona, a vydanou memoárovou

2 Srov. Ladislav HLADKÝ – Tomáš CHROBÁK – Jan PELIKÁN, *Svetozar Pribičević a Československo (1929–1936)*, Český časopis historický 93, č. 2, 1995, s. 244–262; TÍŽ, *Emigrace Svetozara Pribičeviče v Československu. Edice českých archivních dokumentů z let 1929–1932*, Slovanské historické studie 28, 2002, s. 141–242; TÍŽ, *Emigrace Svetozara Pribičeviče v Československu. Edice archivních dokumentů z let 1932–1936*, Slovanské historické studie 29, 2003, s. 215–287.

literaturou (paměti předáka Chorvatské selské strany Vladimira Mačka). K doplnění posloužil také dobový tisk.

K tématu jugoslávské politické opozice v období královské diktatury existuje poměrně velké množství literatury, většina však vznikla už v 60. nebo 70. letech 20. století. Mezi nejdůležitější práce patří monografie Todora Stojkova, jež vznikla na konci 60. let a při její přípravě autorovi částečně posloužily i materiály československého Archivu MZV.³ Tématu jugoslávské opozice se dlouhodobě věnoval také chorvatský historik Ljubo Boban.⁴ Z novějších prací je třeba zmínit díla Bosiljky Janjatović, která se zabývá především chorvatskou částí opozice a zejména postupem režimu vůči ní.⁵ Žádná z těchto prací však nereflktuje roli jugoslávské opozice v československo-jugoslávských vztazích. V českém prostředí byla věnována pozornost, jak již bylo výše zmíněno, zejména osobnosti Svetozara Pribičeviće. Jinak byla v českých pracích jugoslávské opozici na přelomu 20. a 30. let dáвана pouze malá pozornost.

Předkládaná studie si klade za cíl doplnit předchozí práce zejména materiálem z dosud nepublikovaných pramenů československé i jugoslávské provenience a dobového tisku. Na rozdíl od děl jugoslávské i československé (české) provenience se také věnuje problematice vzájemných vztahů mezi jugoslávskou opozicí a československým prostředím.

Vznik prvních opozičních uskupení bezprostředně po vyhlášení diktatury

Ve druhé polovině roku 1928 se v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS) neustále zhoršovala vnitropolitická situace a vyhrocovala se politická krize. Parlament byl poté, co v něm došlo v červnu 1928 dokonce ke střelbě, která si vyžádala tři mrtvé a dva raněné, zcela paralyzován. Situaci nebyla schopná zvládnout ani vláda zkušeného slovinského politika Antona Korošce. Král Alexandr Ka-

3 Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.

4 Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, I–II*, Zagreb 1974.

5 TÝŽ, *Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929–1935)*, in: Historijski zbornik XXI–XXII, Zagreb 1968–1969, s. 12–15; TÝŽ, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb 1973.

5 Bosiljka JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1935.*, Zagreb 2002; TÁŽ, *Prilog o progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karadorđevićevske šestojanuarske diktature*, Radovi. Závod za hrvatsku povijest 26, 1993, s. 161–176; TÁŽ, *Hrvatska 1928.–1934. godine. Vrijeme organiziranih političkih ubojstava*, Povijesni prilozi 13, 1994, s. 219–244.

rađorđević (v letech 1918–1921 vládl jako regent, v letech 1921–1934 jako král) se počátkem roku 1929 rozhodl řešit situaci radikálním způsobem. Po dohodě s Francií zveřejnil 6. ledna 1929 manifest, kterým byl rozpuštěn parlament (skupština), byla pozastavena platnost tzv. vidovdanské ústavy z roku 1921, zakázána činnost politických stran a byla okleštěna svoboda tisku. Došlo k vyhlášení tzv. královská diktatura.

Přestože politické strany byly králem při vyhlášení diktatury zakázány, neoficiálně fungovaly dál a své aktivity kryly různým způsobem, od zakládání dobročinných a kulturních spolků až po sokolská cvičení. V těchto spolcích se neoficiálně diskutovalo o všem možném, a samozřejmě také o politice.

Nová situace také přiměla dřívější politické protivníky alespoň do jisté míry spolupracovat. S trochou nadsázky můžeme říci, že králi se zavedením diktatury podařilo dosáhnout řešení situace, kvůli níž ji vyhlášoval. Politické strany postupně dosáhly konsenzu, čehož za deset let existence Království SHS nebyly schopny. Přesto král nemohl být s tímto výsledkem spokojen. Stalo se totiž to, co se dalo očekávat. Bývalé politické strany překonaly vzájemné rozpory, aby se mohly spojit proti novému společnému nepříteli – tedy královské diktatuře. Jugoslávská opozice pracovala také na tom, aby získala pro svou činnost podporu v zahraničí. Mnozí opoziční předáci doufali, že budou moci využít svých dlouholetých kontaktů v Československu, aby na svou stranu získali tamní veřejnost, tisk i osobnosti politického života. Tato očekávání se však ukázala být velmi přehnaná.

Nejvýznamnější srbská politická uskupení (Demokratická strana, Radikální strana a Zemědělská strana) zpočátku na vyhlášení diktatury reagovala klidně a jejich představitelé králův radikální krok veřejně příliš nekomentovali. Nový stav právě nevívali, věřili však, že diktatura je jen dočasným řešením patové vnitropolitické situace a brzy dojde k obnovení stranického a parlamentního života a zatím se nechystali k aktivnímu odporu vůči režimu. Zpočátku ani nijak nekoordinovali svůj postup. Jako první ze srbských vůdců se k novému režimu začal v březnu 1929 vyjadřovat předák demokratů Ljuba Davidović, kolem nějž se v průběhu jara 1929 utvořila skupina kritiků nového zřízení.⁶ Ve stejné době také Davidović a jeho spo-

6 Ljubomir (Ljuba) Davidović (1863–1940), srbský a jugoslávský politik, dlouholetý vůdce Demokratické strany. V letech 1919–1920 a 1924 byl předsedou vlády Království SHS, v politice se v době vyhlášení královské diktatury pohyboval už prakticky padesát let, byl jedním z posledních žijících předválečných politiků a značná část jugoslávské veřejnosti i politiků do něj vkládala naděje na obnovu demokratického zřízení. Srov. Zpráva vyslance Kennarda o vůdčích osobnostech jugoslávské politiky z 3. 6. 1929. In: *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965*, Volume 2: 1927–1937, Robert L. Jarman (ed.), Slough 1997, s. 133.

lupracovníci navázali kontakt s představiteli selsko-demokratické koalice (dále SDK), kterou tvořily Chorvatská selská strana (dále HSS) a Samostatná demokratická strana (dále SDS).⁷ Do Záhřebu vyslali univerzitního profesora a význačného člena Demokratické strany Božidara Markoviće, aby vedl jednání s představiteli SDK.

Představitelé selsko-demokratické koalice byli na jaře 1929 z nového režimu značně rozladění. Původně ho přijali poměrně pozitivně, protože přinesl zrušení jimi tolik nenáviděné vidovdanské ústavy, která byla zejména pro Chorvaty symbolem centralistického útisku z Bělehradu. Tento názor zpočátku zastával i vůdce HSS Vladimir Maček.⁸ Už v březnu se ale objevily první náznaky nespokojenosti. SDK, zejména její část složená z příznivců HSS, nadále požadovala federalizaci Království SHS a autonomii, což bylo stále v nedohlednu. Naopak začínalo být jasné, že dochází spíše k utužení centralismu a unitarismu.⁹ Samostatní demokraté požadovali návrat demokratických principů, což upřednostňovali i před federalizací.¹⁰ Byli také značně nespokojeni s tím, které chorvatské osobnosti se dostaly do popřevratové vlády. Ministr zemědělství Oton Frangeš byl podle nich agent velkostatkářů,¹¹ a tudíž neměl žádné předpoklady k provedení agrární reformy. Navíc byl kompromitovaný jako někdejší exponent Habsburků, protože dříve v rakouském ministerstvu financí zastával významnou funkci. Ministr financí Stanko Švrljuga měl zase značný podíl na spekulacích,¹² které vedly k likvidaci Chorvatské eskontní banky a ožebračení celé řady drobných střadatelů a také jemu se vytykalo „rakušác-

7 T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, s. 88–90.

8 Archiv Ministerstva zahraničních věcí v Praze (dále AMZV Praha), Politické zprávy (dále PZ) – Konzulát Záhřeb 1929, čís. 3 /dův./ 29, Mimořádná politická zpráva, státní převrat, 9. 1. 1929. Vladimir (Vladko) Maček (1879–1964) – chorvatský politik. Po smrti Stjepana Radiće se stal vůdcem Chorvatské selské strany. Na jaře 1929 byl zatčen a odsouzen za podporu terorismu k několika letům vězení. Po propuštění dále působil v politice. V roce 1939 jako zástupce Chorvatů podepsal s tehdejšími premiérem Dragišou Cvetkovićem tzv. dohodu Cvetković-Maček, která Chorvatsku zaručovala autonomní postavení v rámci Království Jugoslávie. Po vzniku Nezávislého chorvatského státu v dubnu 1941 byl internován. Po skončení druhé světové války emigroval do USA.

9 T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, s. 94.

10 Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.–1941. Knjiga druga 1929.–1941*, Zagreb 1993, s. 28–29.

11 Oton Frangeš (1870–1945) – chorvatský agronom a politik, ve vládě Petra Živkoviće zastával post ministra zemědělství.

12 Stanko Švrljuga (1880–1958) – někdy uváděn také jako Šverljuga, chorvatský ekonom a právník. Od roku 1907 byl zaměstnán v Chorvatské eskontní bance, poté byl ředitelem burzy. V roce 1929 zastával funkci ministra financí. V roce 1945 byl odsouzen k pěti letům tuhého vězení.

tví“.¹³ Nicméně měl dobré kontakty zejména na britské finanční kruhy a král si od toho zřejmě sliboval, že by se mu mohlo podařit získat pro Království SHS zahraniční půjčku.¹⁴ Vláda se však podle svých odpůrců ze SDK nemohla za několik měsíců svého úřadování vykázat žádným úspěchem. Nepodařilo se jí dojednat zahraniční půjčku, která by pomohla hospodářství, nezdařilo se jí ani snížit korupci či zlepšit práci úředníků. Chorvatská otázka, stejně jako problém administrativního uspořádání státu, zůstaly taktéž nevyřešeny.¹⁵ V polovině dubna psal československý konzul v Záhřebu Jindřich Andriál do Prahy,¹⁶ že v záhřebských politických kruzích se všeobecně očekává pád režimu a že je pouze otázkou, jestli ten, kdo jej uvedl v život, nebude nakonec nahrazen nějakým voleným zástupcem.¹⁷ I přes všechnu kritiku vlády však selsko-demokratické koalici scházelo propracovanější politický program. Britský publicista R. W. Seton-Watson po své návštěvě Záhřebu v červnu 1929 zhodnotil v rozhovoru s československým vyslancem v Bělehradě Janem Šebou¹⁸ absenci zřetelného politického zacílení opozice slovy, že „Maček jako nejsilnější autorita skáče od jednoho programu na druhý, nemá určitou linii.“¹⁹ Jistá nekoncepčnost byla pro selsko-demokratickou koalici charakteristická až do vydání tzv. Záhřebských punktací, tedy požadavků opozice, v listopadu 1932.

Proti režimu vystupovali také radikální chorvatští nacionalisté, tzv. frankovci,²⁰ a členové Chorvatské strany práva v čele s Ante Pavelićem. Ten v roce 1929 založil dokonce ozbrojenou organizaci s názvem Chorvatský domobranec, která vyzývala k ozbrojenému povstání proti královské diktatuře a požadovala

13 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 19, 23. 3. 1929, s. 1–2.

14 Zpráva vyslance Kennarda o vůdčích osobnostech jugoslávské politiky z 3. 6. 1929. In: *Yugoslavia*, R. L. Jarman (ed.), s. 141.

15 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 19, 23. 3. 1929, s. 5 a 9.

16 Jindřich Andriál (1888–1959) – československý právník a diplomat. Jako konzul sloužil nejprve v Sarajevu (1920–1922), poté ve Splitu (1922–1928), v Záhřebu (1928–1929) a odtud byl přeložen do Frankfurtu nad Mohanem (1929–1936). Blíže o něm srov. J. DEJMEK, *Diplomacie Československa. Díl II. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*, Praha 2013, s. 21–22.

17 AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, čís. 89 / dův. / 29, Řádná politická zpráva za dobu od 21. února do 20. dubna 1929, 18. 4. 1929, s. 6.

18 Jan Šeba (1886–1953) – československý diplomat a politik, v letech 1923–1929 byl československým vyslancem v Království SHS, od roku 1932 do roku 1937 vykonával funkci vyslance v Rumunsku. Blíže o něm srov. J. DEJMEK, *Diplomacie Československa. Díl II.*, s. 230–231.

19 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 32, 21. 6. 1929, s. 2.

20 Frankovci – původně název frakce chorvatské Strany práva. Jednalo se o radikální nacionalisty nepřátelsky naladěné vůči Srbům. Název se odvozuje od jména jejich vůdce Josipa Franka. Po roce 1918 se užívá pro členy Chorvatské strany práva, kteří požadovali osamostatnění Chorvatska a pro radikální chorvatské nacionalisty obecně.

vznik samostatného Chorvatska. Organizace byla úřady samozřejmě záhy zakázána a Pavelić uprchl do zahraničí. Nakonec se nakonec usadil v Itálii, kde začal budovat teroristickou organizaci známou pod názvem Ustaša – chorvatská revoluční organizace.

Jistou výhodou oproti ostatním opozičním uskupením měla komunistická strana. Ta v Království SHS působila v ilegalitě už od roku 1920, kdy byla vydána Obznana, tedy dekret zakazující veškerou komunistickou činnost v zemi. V roce 1921 pak následoval zákon o ochraně státu, na jehož základě byly komunistickým poslancům odebrány mandáty ve skupštině (na základě výsledků voleb v roce 1921 byli komunisté třetí nejpočetnější stranou ve skupštině, kde měli 58 mandátů). Za komunistickou propagandu byly udělovány těžké tresty. Situace po roce 1929 pro komunisty tedy neznamena nic nového, jen pokračování ilegálního boje proti režimu, jemuž se věnovali již před převratem. Přesto vedení komunistické strany považovalo za důležité proti režimu, který označilo za vojensko-fašistickou diktaturu, vystoupit.²¹ Už v únoru 1929 vydalo výzvu k ozbrojenému revolučnímu boji.²² Ozbrojených akcí se však objevovalo naprosté minimum, spíše byly rozšiřovány letáky a ilegální tisk, čas od času se konaly demonstrace. To ovšem neznamena, že by byl režim ochotný tyto praktiky tolerovat. Například v roce 1929 udělil soud několika chorvatským komunistům za propagandu tresty ve výši patnáct, dvanáct a pět let vězení,²³ v roce 1930 došlo k hromadnému zatýkání komunistů ve Slovinsku.²⁴ Procesy s komunisty probíhaly i v dalších letech.²⁵ V letech 1929–1932 proběhlo před Soudem na ochranu státu více než osmdesát procesů se skutečnými či domnělými komunisty, z nichž většina byla odsouzena k dlouhým trestům odnětí svobody.²⁶ Ani hrozba vysokých trestů však jugoslávské komunisty neodradila a v Království SHS (Jugoslávii) se nadále objevovaly letáky s komunistickou tematikou či pokusy o organizování demonstrací. Reálný vliv komunistické strany v jugoslávské společnosti byl však ve skutečnosti velmi malý.²⁷

21 Miroslav ŠESTÁK – Miroslav TEJCHMAN – Lubomíra HAVLÍKOVÁ – Ladislav HLADKÝ – Jan PELIKÁN, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 2009, s. 418.

22 F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, s. 36. Dále k tomu srov.: Ferdo ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata II*, Zagreb 1961, s. 17–22.

23 Lidové noviny, 14. 11. 1929; Národní politika, 14. 11. 1929.

24 Národní listy, 25. 5. 1930.

25 Srov. např. Rudé právo, 15. 7. 1934.

26 B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj*, s. 287.

27 Frank C. LITTLEFIELD, *Germany and Yugoslavia, 1933–1941. The German Conquest of Yugoslavia*, Boulder 1988, s. 5.

Režimu se rovněž dařilo oslabovat struktury bývalých politických stran tím, že pro sebe získával jejich významné členy. Například v první polovině roku 1930 opoziční HSS opustil její bývalý místopředseda Karlo Kovačević.²⁸ Další někdejší členové HSS Stanko Šibenik a Nikola Preka dokonce už v roce 1929 vstoupili do vlády. Také někteří bývalí členové Samostatné demokratické strany se rozhodli spolupracovat s Alexandrovým režimem a dosáhli mnoha významných politických či diplomatických postů (např. Prvislav Grisogono, čelný představitel SDS z Dalmácie se stal vyslancem v Praze). Rovněž srbské strany ztrácely řadu svých významných členů za slib úřadu či finančního profitu, když se připojí k podporovatelům režimu. I strany působící především v Srbsku zaznamenaly citelné ztráty. Demokratickou stranu např. opustil Vojislav Marinković, radikální Nikola Uzunović či Milan Srškić. Všichni se později stali ministerskými předsedy.

Politická emigrace

Část opozičních politiků odešla již v roce 1929 do emigrace. Jak již bylo jednou zmíněno, krátce po vyhlášení diktatury emigroval vůdce chorvatských separatistů Ante Pavelić,²⁹ který spolu se svým tajemníkem Gustavem Perčecem přijel v dubnu 1929 do Bulharska. Zde společně se zástupci Vnitřní revoluční makedonské organizace (VMRO) v čele s jejím vůdcem Vančo Mihajlovem vydal tzv. Sofijskou deklaraci, v níž požadoval osvobození Chorvatů i Makedonců zpod srbské nadvlády a schvaloval jejich ilegální boj proti vládě Království SHS.³⁰ V Bělehradě za to byl Pavelić v nepřítomnosti odsouzen k trestu smrti. V Jugoslávii tento rozsudek vyvolal řadu polemik. Chorvaté ho vesměs srovnávali s rozsudkem nad Punišou Račićem, jenž

28 Karlo Kovačević – původně vysoce postavený člen Chorvatské selské strany, v průběhu jara 1930 organizoval a vedl velikou deputaci chorvatských sedláků do Bělehradu, která holdovala králi Alexandrovi. Brzy poté Kovačević opustil HSS a stal se sympatizantem režimu královské diktatury. Zastával významné politické posty, byl např. místopředsedou skupštiny. Stal se také členem režimní Jugoslávské národní strany.

29 Ante Pavelić (1889–1959) – chorvatský politik a nacionalista. Ve třicátých letech byl vůdcem chorvatské teroristické organizace Ustaša, působil zejména v emigraci. V letech 1941–1945 byl vůdčím představitelem, tzv. poglavnikem, Nezávislého chorvatského státu. Po porážce Třetí říše uprchl do zahraničí, žil v Argentině, aniž by byl potrestán za zločiny, které spáchal – ustašovský režim tvrdě perzekvoval nechorvatské obyvatelstvo – zejména Srby, Židy a Romy, ale také všechny další odpůrce fašismu. Zemřel ve Španělsku, kde strávil několik posledních měsíců svého života pod ochranou frankistického režimu.

30 James J. SADKOVICH, *Itálie a ustaše 1929–1937*, Zagreb 2010, s. 89.

byl za vraždu spáchanou v parlamentu, která si vyžádala celkem tři oběti na životech a dva zraněné, odsouzen v červnu 1929 k dvaceti letům vězení, zatímco nad Chorvatsky byl vynesen za pouhé politické projevy hned rozsudek smrti.³¹ V zahraničí rozsudek Pavelićovi paradoxně dopomohl k větší popularitě a pomohl mu získat podporu pro jeho plány.³² Jak již bylo zmíněno, Pavelić založil v Itálii teroristickou organizaci s krajně pravicovým extremistickým programem, kterou nazval Ustaša – chorvatská revoluční organizace.³³ Tábory pro výcvik ustašovských bojovníků, jejichž úkolem měly být diverzní akce a atentáty, vznikaly nejen v Itálii, ale také v Maďarsku. Obě země Pavelićovu organizaci podporovaly i finančně. Ustašovci např. zorganizovali neúspěšné povstání v oblasti Velebitu v roce 1932 a také se podíleli na několika pokusech o atentát na krále Alexandra, včetně toho úspěšného z roku 1934. Byli podporováni italskou vládou, spolupracovali rovněž s maďarskou a rakouskou rozvědkou a také s představiteli makedonských, černohorských i albánských separatistů.³⁴

V září 1929, po dohodě s předsedou HSS V. Mačkem, emigrovali také dva významní radićovci,³⁵ bývalý ministr a Radićův zeť August Košutić³⁶ a někdejší po-

31 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 42, 3. 8. 1929, s. 6.

32 FTUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, s. 43.

33 Blíže k ustašovskému hnutí a jeho vývoji srov.: Bogdan KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, Zagreb 1987; TÝŽ, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980; TÝŽ, *Ustaše i Treći Reich*, sv. I i II, Zagreb 1986; James J. SADKOVICH, *Italija i Ustaše 1927.–1937*, Zagreb 2010; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, Zagreb 1994; TÝŽ, *Designirani hrvatski kralj Tomislav II. vojvoda od Spoleta. Povijest hrvatsko-talijanskih odnosa u prvoj polovici XX. stoljeća*, Zagreb 2007; Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *NDH i Italija, političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska: 1941–1945*, Zagreb 1977.

34 M. ŠESTÁK – M. TEJCHMAN – L. HAVLÍKOVÁ – L. HLADKÝ – J. PELIKÁN, *Dějiny jihošlovanských zemí*, s. 418.

35 Vladko MAČEK, *Memoari*, Zagreb 2003, s. 128.

36 August Košutić (1893–1964) – chorvatský politik a čelný představitel Chorvatské selské strany. Jeho studia práv v Záhřebu přerušila první světová válka, do níž musel narukovat. Po válce pokračoval ve studiu na brněnské technice. V roce 1921 se oženil s dcerou Stjepana Radiće Mírou. V letech 1926–1927 byl ministrem staveb ve vládě Království SHS. V srpnu 1929 emigroval, nejprve do Curychu a v roce 1930 do USA. Odtud se krátce poté vrátil zpět do Evropy. Usadil se ve Vídni, ale ve snaze získat podporu pro chorvatské opoziční hnutí hodně cestoval po Evropě, orientoval se zejména na Itálii a Německo. Vztahy udržoval s dalším emigrantem, Ante Pavelićem. Do Jugoslávie se vrátil v roce 1937 a byl zvolen poslancem. Po rozpadu Jugoslávie a vzniku Nezávislého chorvatského státu byl Košutić zatčen a uvězněn. Propuštěn byl v prosinci 1942, kdy se také de facto stal vůdcem HSS namísto Vladimira Mačka, který byl držen v domácím vězení. Košutić odmítl pokusy ustašovců o dohodu a v září 1944 se připojil k partyzánům. Brzy poté jej však uvěznili i komunisté. Z vězení byl Košutić propuštěn až v roce 1946. Poté se už politice aktivně nevěnoval. Zemřel v Záhřebu.

slanec Juraj Krnjević.³⁷ Bělehradská legace vzápětí informovala Československo, že oba chtějí získávat podporu západních demokracií proti královské diktatuře a chystají se i do Prahy. Chargé d'affaires Lev Vokáč telegrafoval doslova,³⁸ že „by bylo záhodno zařídit to tak, aby se jim u nás nedostalo podpory.“³⁹ V opačném případě by jistě následovala rozhořčená reakce Bělehradu, který na všechny byt i jen potenciální projevy proti režimu reagoval velmi citlivě. V Československu však emigranti příliš pochopení nenašli, v tisku se dokonce objevily kritické články o bývalém vedení HSS a o aféře spojené s Chorvatskou selskou družstevní bankou, jejíž jmění měli August Košutić, Juraj Krnjević a další člen vedení HSS Josip Predavec⁴⁰ podle obvinění režimu zdefraudovat.⁴¹ Bělehradská vláda si od odchodu Košutiće a Krnjeviće do emigrace slibovala, že dojde k oslabení radikálního křídla v bývalé HSS, které ostře vystupovalo proti režimu a bylo soustředěno právě kolem Košutiće, Krnjeviće a Radićovy vdovy Marie.⁴²

Hlavním cílem obou emigrantů bylo udělat z chorvatské otázky mezinárodní problém, přiliš se jim to však nedařilo.⁴³ Košutić se nakonec usadil ve Vídni

37 Juraj Krnjević (1895–1988) – chorvatský právník a politik, jeden z čelních představitelů HSS. Ve dvacátých letech byl opakovaně volen poslancem skupštiny, v letech 1925–1927 byl ministrem sociálních věcí. V srpnu 1929 odešel do emigrace, kde aktivně spolupracoval s A. Košutićem na získání podpory pro řešení chorvatské otázky. Na rozdíl od Košutiće se orientoval na demokratické země a nechtěl spolupracovat s chorvatskými ustašovci. V letech 1939–1941 se vrátil do Jugoslávie, v roce 1941 se stal místopředsedou jugoslávské vlády, s níž také odešel do londýnského exilu. Vládu opustil v roce 1943 a jeho reálný politický vliv klesl. Po osvobození Jugoslávie Krnjević zůstal v emigraci. Později pomáhal Vladimíru Mačkovi organizovat HSS v zahraničí. Po Mačkově smrti se stal jejím předsedou.

38 Lev Vokáč (1883 – ?) – československý právník a diplomat. V roce 1927 byl jako legační rada přeložen na vyslanectví do Bělehradu, které po odchodu vyslance Šeby dočasně vedl. Poté působil několik let v Albánii, v roce 1934 se vrátil do ústředí a působil jako ministerský rada a věnoval se také publicistické činnosti. V roce 1938 měl odjet jako vyslanec do Brazílie, ale jeho jmenování bylo zrušeno a Vokáč byl v roce 1939 penzionován. V roce 1940 se legálně (na povolení zástupce zahraničního oddělení úřadu říšského protektora) i s rodinou vystěhoval do Jugoslávie, kde zůstal až do konce války. V roce 1945 odešel do Brazílie. O jeho osudech po roce 1948, kdy mu bylo zastaveno vyplácení penze do zahraničí, není nic bližšího známo. Srov. J. DEJMEK, *Diplomacie Československa. Díl II.*, s. 259–260.

39 AMZV Praha, fond (f.) Telegramy došlé, č. 599/29, 13. 9. 1929.

40 Josip Predavec (1884–1933) – po absolvování klasického gymnázia v Záhřebu studoval obchodní akademii v Táboře. Po první světové válce se začal aktivně věnovat politice, stal se místopředsedou HSS. V prosinci 1929 byl zatčen a ve vykonstruovaném soudním procesu odsouzen za defraudaci. Poté, co byl v dubnu 1933 V. Maček odsouzen ke třem letům vězení, převzal Predavec vedení HSS. V červenci téhož roku byl před svým domem v obci Dugo Selo zavražděn.

41 Národní listy, 14. 11. 1929.

42 T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, s. 98.

43 Tamtéž, s. 100.

a Krnjević v Ženevě, kde vydával časopis *Croatia*, jehož cílem bylo informovat evropskou veřejnost o chorvatské otázce.⁴⁴ Začátkem roku 1930 Košutić s Krnjevićem sepsali osmibodové memorandum, v němž vyličili útlak Chorvatů ze strany Srbů. Tento materiál adresovali Společnosti národů, od níž požadovali vyšetřování situace.⁴⁵ Podobná memoranda zaslali v roce 1930 Společnosti národů také Chorvati žijící v Jižní Americe a v Německu. Další memorandum o pronásledování Chorvatů bělehradským režimem sestavili Košutić s Krnjevićem v květnu 1931.⁴⁶ Reakce Společnosti národů ani žádné z jejích členských zemí se však nedočkali.

Do Prahy se podle informací bělehradského vyslanectví chystala i vdova po vůdci chorvatské opozice Marie Radićová.⁴⁷ Radićová byla původem Češka a podle některých zpráv chtěla začátkem roku 1930 prodat své jmění v Jugoslávii a požádat o československé občanství.⁴⁸ Zároveň rozšiřovala zprávy, že jí v tom bělehradský režim brání, protože se obává, že proti němu bude v zahraničí agitovat. Nakonec však Radićová zůstala v Jugoslávii, což ocenily zejména československé úřady, kterým se příliš nelíbilo, že by na jejich území měli pobývat exponenti jugoslávské opozice.⁴⁹

Ve své aktivitě neustávali ani makedonští separatisté z VMRO pod vedením Ivana (Vanči) Mihajlova. Jejich centrálou bylo Bulharsko, odkud pořádali výpady na území Království SHS (Jugoslávie). Zároveň se na jugoslávském území snažili provádět protisrbskou propagandu.

Teroristické útoky jako prostředek politického boje

Opozice v Království SHS a v Jugoslávii využívala k politickému boji nejrůznější prostředky. Kromě těch umírněnějších, jako bylo např. šíření pololegálního nebo

44 F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, s. 31.

45 Tamtéž, s. 31.

46 Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Hrvoje Matković (ed.), Zagreb 1992, s. 471–476.

47 Marie Radićová (1874–1954) – česká a chorvatská učitelka a publicistka, manželka vůdce HSS Stjepana Radiće. Narodila se v Praze jako Marie Dvořáková, za Radiće se provdala v roce 1898. Jako novinářka přispívala do tiskovin HSS, podporovala všeobecné hlasovací právo a také rovnoprávnost žen. Angažovala se také jako osvětová pracovnice a vedla vydavatelství a knihkupectví. Po smrti manžela pobírala od států důchod až do své smrti.

48 AMZV Praha, f. Kroftův archiv, karton (k.) 7, Výklady vyslance dr. K. Krofty na poradách přednostů odborů a oddělení MZV 1930, Výklad podaný p. vyslancem Drem K. Kroftou na poradě přednostů sekcí a oddělení ministerstva zahraničních věcí dne 13. února 1930, s. 4.

49 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 12, 10. 2. 1930, s. 6.

illegálního tisku či různých letáků a dalších propagačních materiálů, se její radikální část často uchýlovala i k teroristickým útokům.

Jednou z prvních obětí takových útoků se stal novinář a ředitel prorežimně orientovaného vydavatelského domu Jugoštampa v Záhřebu a důvěrník krále Alexandra Toni Schlegel, který byl neznámým útočníkem zavražděn přímo na záhřebské ulici v dubnu 1929. Vrazi Toniho Schlegela policii unikali až do konce roku 1929, kdy byli dva z nich, Mate Soldin a Marko Hranilović, zatčeni. Další podezřelí, Mijo Babić a Zvonimir Pospíšil, mezitím emigrovali. Všichni byli členy Chorvatské strany práva a kromě vraždy T. Schlegela byli podezřelí i z dalších zločinů, např. z útoku na policejní kasárna.⁵⁰ Při zatýkání zavraždili dva policejní agenty. Policie tvrdila, že byli ve spojení s chorvatským separatistou Ante Pavelićem.⁵¹ Marko Hranilović a Matija Soldin byli v červnu 1931 Soudem na ochranu státu odsouzeni k trestu smrti, který byl vykonán v září 1931. Celkem bylo v souvislosti s vraždou T. Schlegela zatčeno 23 osob, mnozí ze zatčených byli odsouzeni k dlouholetým trestům vězení.⁵² Mezi advokáty obviněných byli mj. i Vladko Maček a Mile Budak.⁵³

Pravidelně se také objevovaly bombové útoky na železnici, mosty, policejní stanice a další strategické objekty. Organizátory těchto útoků byli nejčastěji makeдонští separatisté, nebo ustašovci. Obě organizace spolu při přípravě útoků někdy také spolupracovaly. Jedním z takových útoků bylo např. zničení mostů blízko zámku Brezovice u Záhřebu, kam měl v prosinci 1929 zavítat král Alexandr.⁵⁴ „Pekelné stroje“, tedy různé podomácku vyrobené bomby, našla policie na několika místech

50 F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, s. 57.

51 Novosti, 17. 11. 1929.

52 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 20, Vražda Toni Schlegla, 26. 3. 1929; Tamtéž, Zpráva konzulátu v Záhřebu, Toni Schlegel – zavraždění, 27. 3. 1929.

B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj*, s. 298.

53 Mile Budak (1889–1945) – chorvatský právník, politik, publicista a spisovatel, autor řady románů, memoárových a autobiografických děl. V meziválečném období byl členem Chorvatské strany práva. Byl redaktorem stranických časopisů *Hrvatska misao* a *Hrvatsko pravo*. V roce 1933 emigroval do Rakouska, později přesídlil do Itálie, centra ustašovského hnutí. Budak se stal jedním z jeho hlavních ideologů a nejbližším spolupracovníkem Ante Paveliće. V roce 1935 jej Pavelić také jmenoval vrchním velitelem všech výcvikových táborů v Itálii. V roce 1941, po vzniku Nezávislého chorvatského státu, se stal nejprve ministrem kultury a vzdělávání, poté ministrem zahraničních věcí a vyslancem v Berlíně. V roce 1943 byl kvůli názorovým neshodám s Pavelićem penzionován. V roce 1945 byl zadržen britskými vojenskými jednotkami a vydán Jugoslávčům. Vojenským soudem byl jako válečný zločinec odsouzen k trestu smrti a popraven zastřelením. Blíže o něm srov. např. Ivo PETRINOVIĆ, *Mile Budak: Portret jednog politička*, Split 2003.

54 R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, s. 442–443.

v Záhřebu a na železnici vedoucí do Bělehradu také v předvečer oslav svátku 1. prosince (výročí vzniku Království SHS) v roce 1929. Vzhledem k nebezpečí atentátu nakonec král návštěvu chorvatského hlavního města na konci roku 1929 odložil. Organizátory útoků policie vesměs pochytila. Spolu s nimi byl před soud postaven také Vladko Maček, protože podle některých výpovědí poskytl útočníkům peníze. Tuto skutečnost se však soudu nepodařilo prokázat a Maček byl propuštěn na svobodu (srov. dále). Hlavní organizátor akce Ivan Bernadić byl odsouzen k patnácti letům vězení.⁵⁵

Teroristické útoky byly obecně velkým problémem, který ohrožoval bezpečnost v zemi a také vrhal špatné světlo na Jugoslávii v zahraničí – např. turisté měli před cestou do Jugoslávie často obavy, jestli je tam vůbec bezpečno. Nebylo divu, jen v období od března 1929 do září 1932 došlo v Jugoslávii podle záznamů tamních úřadů k 45 teroristickým útokům, nejčastěji na železnice, ale také na konkrétní osoby. Nejvíce se jich odehrálo v Záhřebu a okolí, tedy v Sávské bánovině, celkem se jednalo o 23 událostí. V Bělehradě a Zemunu došlo v tomto období k devíti atentáty, ve Splitu a Přímořské bánovině ke čtyřem, v Moravské a Vardarské bánovině k osmi a v Drávské bánovině pouze k jednomu.⁵⁶ Pachatelé atentátů byli nejčastěji chorvatští a makedonští separatisté. Oběťmi atentátů se čas od času stávali i zahraniční návštěvníci Jugoslávie, včetně Čechoslováků. Při jednom útoku na vlak byl v roce 1931 zraněn např. syn známého novináře Jana Hajšmana, jehož policie v Sušaku dokonce podezřívala, že by mohl být atentátníkem, což se však záhy vysvětlilo.⁵⁷ Jugoslávská vláda většinou o průběhu vyšetřování závažných útoků na svém území informovala i vlády spojeneckých zemí. Jednalo se např. o šetření série bombových útoků v Chorvatsku v únoru 1931 či o pokus o atentát na krále Alexandra v Záhřebu koncem roku 1933.⁵⁸

Teroristické útoky a vraždy však nebyly pouze doménou opozice. Také režim používal podobné postupy proti svým protivníkům. První obětí se stal člen někdejší Chorvatské strany práva, historik, albanolog, spisovatel a politik Milan Šufflay (1879–1931), který byl 18. února 1931 napaden před svým domem v Záhřebu

⁵⁵ Tamtéž, s. 470.

⁵⁶ Archiv Jugoslávie v Bělehradě (dále AJ Beograd), f. č. 38 – Centralni presburo, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1932, Interní zpráva Centrální tiskové kanceláře, č. 8091, 26. 9. 1932.

⁵⁷ Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Praze (dále AKPR Praha), f. Kancelář prezidenta republiky (dále KPR), sign. T 72/22, Jan Hajšman, Záznam telefonického rozhovoru paní Hajšmanové s pracovníkem Kanceláře prezidenta republiky Drtinou, 11. 8. 1931 a 12. 8. 1931; Tamtéž, záznam kancléře Šámala, 3. 9. 1931 a 8. 10. 1931.

⁵⁸ AMZV Praha, f. Telegramy došlé, č. 99/31, 22. 2. 1931; Tamtéž, č. 836/33, 30. 12. 1933.

pravděpodobně policejními agenty.⁵⁹ O několik dní později zemřel v nemocnici. Šufflay se přímo politicky neangažoval, avšak udržoval kontakty prakticky se všemi čelními představiteli chorvatské opozice a měl na ně značný vliv. Proto byl už od vyhlášení diktatury pod neustálým policejním dozorem. Vražda známého intelektuála vyvolala reakci v celé Evropě, odsoudili ji např. fyzik Albert Einstein či spisovatel Heinrich Mann.⁶⁰ Také československé noviny psaly jak o vraždě samotné, tak o protestech proti násilí a terorismu, které byly v reakci na vraždu M. Šufflaye organizovány v Záhřebu.⁶¹ Vyšetřování však k nalezení vraha nevedlo a případ byl v polovině roku 1932 odložen ad acta. Nové vyšetřování se rozběhlo až v roce 1939, tedy už ve změněných politických podmínkách, poté co byla v rámci Jugoslávie zřízena autonomní Chorvatská bánovina. Obvinění z vraždy byli Branko Zwerger a Ljubomir Belošević, v době vraždy placení policejní donašeči. V období po vraždě se oba jmenovaní dokonce stali řádnými zaměstnanci záhřebské policie.⁶² V roce 1940 byl Zwerger jako vrah odsouzen k doživotnímu vězení a Belošević jako jeho spolupachatel k pěti letům vězení a ztrátě občanských práv.⁶³

Obětí neúspěšného pokusu o atentát se v červnu 1932 stal také člen Chorvatské strany práva Mile Budak. Tři atentátníci se jej pokusili ubít před jeho advokátní kanceláří v centru Záhřebu. Budak však útok přežil a počátkem roku 1933 odešel do emigrace, kde se stal jedním z čelních představitelů ustašovského hnutí. Útočníci, kteří napadli Budaka, byli rychle dopadeni, protože jednoho z nich se podařilo kolemjdoucím zadržet. Při výslechu pak prozradil své dva spolupachatele. Všichni tři však byli souzeni pouze za ublížení na zdraví a dostali trest tří let odnětí svobody.⁶⁴

K jiné vraždě režimu nepohodlné osoby došlo v červenci 1933, kdy byl v obci Dugo Selo před svým domem zastřelen sedlákem Tomou Koščecem jeden z čelních představitelů HSS Josip Predavec (srov. dále).⁶⁵

Všechny tyto události přispívaly k tomu, že Alexandrův režim rychle ztrácel sympatie veřejnosti nejen doma, ale i v Evropě.

59 B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj*, s. 296.

60 Srov. text jejich výzvy k Mezinárodní lize pro lidská práva [on-line]. Dostupné na: <http://www.hkv.hr/hkvpedija/jucer-danas-sutra/2188-da-li-ste-uli-za-prof-dr-milana-ufflaya.html>, 5. 8. 2012.

61 Národní listy, 21. 2. 1931; Národní politika, 22. 2. 1932.

62 B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj*, s. 304.

63 Tamtéž, s. 305.

64 Tamtéž, s. 310.

65 Bosiljka JANJATOVIĆ, *Prilog o progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karadordevičevske šestojanuarske diktature*, Radovi. Zavod za hrvatsku povijest 26, 1993, s. 168–169.

Postup královské diktatury vůči opozici

Diktátorský režim se snažil proti opozici soustavně působit, a to nejrůznějšími způsoby. Ještě v lednu 1929 vydal král tzv. *Nový zákon o ochraně veřejné bezpečnosti a pořádku ve státě* (Novi zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi), známější pod zkráceným názvem *Zákon o ochraně státu* (Zákon o zaštiti države). Na jeho základě mohl režim přistoupit k zatýkání a internování opozičních vůdců. Ti pak byli většinou (pokud nebyli internováni zcela bez soudu) souzeni nově zřízeným Státním soudem na ochranu státu (Državni sud za zaštitu države). Jen v období od ledna 1929 do září 1932 proběhlo v Jugoslávii 152 soudních procesů s „protistátními živly“, v nichž bylo vyнесeno 18 rozsudků smrti, čtyři tresty doživotního vězení. Celkem 734 obžalovaných bylo v tomto období odsouzeno ke 2 348 letům vězení.⁶⁶ Souhrnně tento soud v období diktatury odsoudil k dlouholetým trestům vězení na 1500 osob.⁶⁷ Neznámý počet obětí si vyžádaly také výsledky a policejní šikana zatčených.

Bývalí předsedové politických stran a také někteří jejich další významní činitelé byli pod policejním dozorem (Svetozar Pribičević jako vůdce SDS, od listopadu 1929 také další z vůdců SDS Većeslav Vilder, od prohlášení diktatury byli sledováni i představitelé HSS – Vladko Maček, Marija Radić, Ivan Pernar, Juraj Krnjević a od července 1930 také Ante Trumbić, pod policejním dozorem byl i Milan Šuflaj, který byl významnou postavou v Chorvatské straně práva a také Mile Budak, vůdce této strany).⁶⁸ Sledování bylo ukončeno až v únoru 1932.⁶⁹

Jako první byl v dubnu 1929 zatčen vůdce Zemědělské strany a profesor Bělehradské univerzity Dragoljub Jovanović.⁷⁰ Byl obviněn z šíření protistátních sta-

66 TÁŽ, *Politický teror u Hrvatskoj*, s. 287.

67 Hodimir SIROTKOVIĆ – Lujko MARGETIĆ, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1990, s. 253.

68 B. JANJATOVIĆ, *Prilog o progonima hrvatskih političara*, 164–165; Sabrina P. RAMET, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.–2005*, Zagreb 2009, s. 124.

69 TÁŽ, *Politický teror u Hrvatskoj*, s. 265.

70 Dragoljub Jovanović (1895–1977) – srbský a jugoslávský politik a intelektuál, vůdce Národní zemědělské strany. Vystudoval práva na Sorboně, v roce 1923 se vrátil do Království SHS, kde se stal nejprve docentem a poté mimořádným profesorem na Právnické fakultě Bělehradské univerzity. Byl jedním z nejhlasitějších odpůrců fašismu v Jugoslávii, soustavně upozorňoval na jejich nebezpečnost. Také byl upřímným zastáncem myšlenky jugoslavismu a rovnoprávnosti jugoslávských národů. V roce 1929 byl zatčen. V roce 1932 byl souzen Soudem na ochranu státu a byl také propuštěn z fakulty. Také v roce 1938 strávil 14 měsíců ve vězení v Mitrovici. Po pádu Jugoslávie vyzval Jovanović stoupence zemědělské strany, aby se připojili k partyzánskému hnutí. Sám strávil válku v ilegality, když se skrýval před pronásledováním. Po osvobození Jugoslávie se

novisek na přednášce pro jednu studentskou organizaci. Vězněn byl do listopadu 1929, kdy jej soud zprostil viny.⁷¹ Krátce před zahájením konference Malé dohody v Bělehradě byl v květnu 1929 zatčen jeden z opozičních vůdců a vedoucí politik SDS Svetozar Pribičević.⁷² Pribičević i přes zákaz opustit Záhřeb odjel před konferencí do Bělehradu, podle některých zpráv si od toho sliboval, že se dostane do kontaktu s Edvardem Benešem a rumunským ministrem zahraniční Gheorghe Mironescem.⁷³ Pribičević byl po zatčení konfinován v městečku Brus, kam jej doprovodila jeho dcera Stana. V internaci zůstal až do léta 1931, po propuštění emigroval do Československa. Po ztrátě internovaného Pribičeviče samostatným demokratům uškodila také smrt dr. Gregora Žerjava,⁷⁴ faktického vůdce SDS, koncem června 1929.

Další zatýkání následovalo v Záhřebu v červnu 1929. Na valné hromadě advokátní komory bylo zatčeno pět advokátů, mezi nimi i bývalý poslanec za HSS Ivan Pernar,⁷⁵ kteří hlasovali pro návrh, aby do holdovacího telegramu králi byla uvedena i prosba, aby byla občanům vrácena jejich občanská práva a státní zřízení se vrátilo k parlamentní demokracii. Text telegramu sestavil advokát z Nové Gradišky Milovan Žanić, který byl za „útok na krále“, jak tento údajný zločin charakterizoval

vrátil na fakultu i do politického života, už v roce 1946 byl však znovu zatčen, tentokrát komunisty, a odsouzen k devíti letům vězení. Po příchodu z vězení se Jovanović pustil do sepisování vzpomínek, ve čtyřsvazkových *Medajlonech* přinesl portréty několika stovek významných osobností nejen jugoslávského politického života, s nimiž se během svého života setkal. Blíže o něm srov. Dejan A. MILIĆ, *Dr. Dragoljub Jovanović. Čovjek koji je disao borbom*, Beograd 2007.

71 S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije*, s. 122.

72 Svetozar Pribičević (1875–1936) – chorvatský politik a publicista srbské národnosti. V Království SHS byl několikrát ministrem a byl zastáncem unitarizmu a centralizmu. Postupně svůj názor přehodnotil a v roce 1927 jeho Samostatná demokratická strana vytvořila spolu s Radićovou Chorvatskou selskou stranou tzv. Selsko-demokratickou koalici, která mj. požadovala zrovnoprávnění Chorvatska a dalších historických zemí se Srbskem. Po vyhlášení diktatury v lednu 1929 odešel do opozice, brzy poté byl internován a vězněn až do července 1931, kdy mu byl povolen odjezd ze země. Pribičević poté emigroval do Československa a do Francie. I ze zahraničí kritizoval jugoslávský režim. Zemřel v roce 1936 v Praze.

73 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 29, 7. 6. 1929, s. 1.

74 Gregor (Grgur) Žerjav (1882–1929) – jugoslávský právník a politik slovinského původu. Několikrát byl zvolen poslancem, nejprve za Demokratickou stranu, později za Samostatnou demokratickou stranu, několikrát také zastával post ministra.

75 Ivan Pernar (1889–1967) – chorvatský právník a politik. Byl poslancem za HSS, v červnu 1928 byl zraněn při střelbě v bělehradské skupštině. V roce 1939 byl zvolen senátorem. V době existence Nezávislého chorvatského státu byl několikrát zatčen a vězněn v káznici v Lepoglavi. V květnu 1945 odešel do emigrace, usadil se v USA. V emigraci psal protiustašovské polemiky, za což si od stoupenců ustašovského hnutí, z nichž mnozí také žili v americkém exilu, vysloužil často kritiku a osočování.

Soud na ochranu státu, odsouzen na půl roku do vězení.⁷⁶ O události krátce referoval i československý tisk, ale opět bez jakýchkoliv pokusů o hodnocení.⁷⁷ Ivan Pernar, jenž byl významným představitelem HSS, byl propuštěn, avšak poté byl zatčen ještě několikrát. Na jaře 1933 byl odsouzen k jednomu roku tuhého vězení za šíření ilegálních letáků a znovu byl pak uvězněn v červnu 1934 za finanční podporu poskytnutou na rozšiřování protirežimních letáků ke dvěma a půl roku vězení.⁷⁸

Boj proti opozici pokračoval i v průběhu roku 1929. Koncem roku byl zatčen i druhý vrcholný představitel opoziční selsko-demokratické koalice, vůdce Chorvatské selské strany Vladko Maček.⁷⁹ Režim Mačkovi kladl za vinu, že byl spojen s přípravou atentátu v záhřebském kostele a atentátníky podporoval finančně. Na jaře 1930 proběhl soud, obžalovaní byli vesměs shledáni vinnými, Mačka soud propustil pro nedostatek důkazů.

V prosinci 1929 byl také zatčen jeden z blízkých spolupracovníků Stjepana Radiće a místopředseda HSS Josip Predavec. Důvody jeho zatčení nebyly primárně politické, byť cílem režimu bylo zbavit jej politického vlivu a zdiskreditovat jej. Byl obviněn z podílu na krachu Chorvatské selské družstevní banky (Seoska zadružna banka) v Záhřebu, v jejímž vedení působil. Cílem režimu bylo také tímto způsobem znesnadnit financování HSS.⁸⁰ Predavec byl odsouzen na dva a půl roku do vězení, v průběhu žalářování mu byl trest ještě několikrát zvýšen. V červenci 1933 byl Predavec v obci Dugo Selo před svým domem zavražděn sedlákem Tomou Košćcem.⁸¹ Oficiální verze režimu zněla, že ze strany Košćece se jednalo o pomstu za krach banky, který mu způsobil značné škody. Skutečným důvodem pro vraždu faktického vůdce HSS (V. Maček se v té době nacházel ve vězení a Predavec převzal vedení strany) mělo být to, že jeho protirežimní postoje byly mnohem radikálnější než Mačkovy, a proto se jej režim rozhodl odstranit.⁸²

76 B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj*, s. 307; R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, s. 445.

77 Obrázkový večerník *Národ*, 10. 6. 1929.

78 B. JANJATOVIĆ, *Prilog o progonima hrvatskih političara*, s. 173; TÁŽ, *Politički teror u Hrvatskoj*, s. 267–268.

79 Vladimir (Vladko) Maček (1879–1964) – chorvatský politik. Po smrti Stjepana Radiće se stal vůdcem Chorvatské selské strany. Na jaře 1929 byl zatčen a odsouzen za podporu terorismu k několika letům vězení. Po propuštění dále působil v politice. V roce 1939 jako zástupce Chorvatů podepsal s tehdejšími premiérem Dragišou Cvetkovićem tzv. dohodu Cvetković-Maček, která Chorvatsku zaručovala autonomní postavení v rámci Království Jugoslávie. Po vzniku Nezávislého chorvatského státu v dubnu 1941 byl internován. Po skončení druhé světové války emigroval do USA.

80 V. MAČEK, *Memoari*, s. 133–134.

81 B. JANJATOVIĆ, *Prilog o progonima hrvatskih političara*, s. 168–169.

82 TÁŽ, *Politički teror u Hrvatskoj*, s. 317.

Počátkem prosince 1930 byl zatčen další opoziční politik z okruhu příznivců a spolupracovníků Svetozera Pribičeviće Većeslav Vilder.⁸³ Vyšetřován byl v souvislosti s vydáním brožury o S. Pribičevićovi, podobně jako Pribičevićův syn Stojan. Vilder, který byl mj. obviněn i z pronášení republikánských výroků, byl na čtrnáct dní internován v Belom Polji v Zetské bánovině.

Režim se pokoušel proti opozici působit i „preventivně“ a snažil se jí také bránit v propagaci svých názorů v zahraničí. Na jaře 1931 se měl v Bukurešti konat Kongres studentů Malé dohody. Jugoslávským zástupcům však nebylo režimem vůbec dovoleno na kongres vycestovat. Bělehrad se obával, že by se opozičně naladěni studenti mohli snažit získat pro své myšlenky pomoc v zahraničí. Ze záhřebské univerzity byli jako delegáti zvoleni příznivci Radiće a Pribičeviće a z univerzity ve Skopji zase studenti považovaní za Makedonce, u nichž panovala obava, že by se na mezinárodním poli mohli snažit rozvířit otázku „jihosrbských menšin“, jak ve své zprávě uváděl československý vyslanec. A neúčast studentů bělehradské univerzity byla zdůvodněna oficiálně tak, že nemají právo zastupovat studentstvo celé Jugoslávie.⁸⁴

Zestátnění sokolských a orelských organizací

Po zákazu politických stran se jejich činnost, jak už bylo řečeno, přesunula do illegality a často se kryla i aktivitami různých zájmových organizací, jakými byly např. tělovýchovné jednoty Sokol či Orel. V Království SHS existovaly ve 20. letech tři velké sokolské organizace založené často už koncem 19. či počátkem 20. století podle českého vzoru. Jednalo se o Chorvatský sokolský svaz, Jugoslávský sokolský svaz – tzv. Jugosokol, a Srbský Sokol „Dušan Silný“. Také ve Slovinsku, kde měl Sokol nejdelší tradici ze všech jugoslávských zemí, působil menší svaz. Kromě Sokola působily v Království SHS ještě Orelské organizace spjaté s katolickou církví a lidovými stranami.⁸⁵

Vztahy těchto organizací byly v průběhu 20. let i těsně po vyhlášení diktatury všelijaké. Do jisté míry si konkurovaly a čas od času si také dělaly schválnosti.

83 Većeslav Vilder (1878–1961) – chorvatský novinář a politik, absolvent pražských práv, člen Samostatné demokratické strany. Po vyhlášení královské diktatury v Jugoslávii byl režimem perzekuován. Za druhé světové války odešel do londýnského exilu, odkud se do Jugoslávie už nevrátil.

84 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1931, Politická zpráva č. 12, 18. 3. 1931.

85 Bliže o sokolském hnutí v Jugoslávii srov. Nikola ŽUTIĆ, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929.–1941.*, Beograd 1991.

Například před svatováclavskými oslavami, konanými v Praze v září 1929, písemně intervenoval starosta Sokola Engelbert Gangl u československého vyslance Šeby, aby působil na krále za účelem odřeknutí protektorátu orelského zájezdu do Prahy. Svou žádost zdůvodňoval tím, že prý se králův protektorát nelíbí československým Sokolům. Československé ministerstvo zahraničních věcí se však ve věci odmítlo angažovat s tím, že se jedná o vnitřní záležitost Království SHS.⁸⁶

V průběhu roku 1929 začalo docházet k postupnému sbližování Jugosokola a Chorvatského Sokola, dvou organizací dříve spíše nepřátelských. Společný nepřítel v podobě nedemokratického režimu je spojil. To vedlo vládu k myšlence rozpustit stávající sokolské i orelské organizace a zřídit jednu organizaci centrální, pod kontrolou státu, čímž by se zabránilo koncentraci opozičních sil v podobných organizacích. Navíc, tato taktika by režimu umožnila získat prostřednictvím nové státní organizace, která by byla do značné míry militarizovaná, velké množství potenciálních branců.⁸⁷

Opoziční síly se ve značné míře koncentrovaly zejména kolem Chorvatského Sokola. Počátkem srpna informoval vyslanec Šeba do Prahy, že „dle posledních zpráv koncentruje se nyní opoziční element v Chorvatském Sokole, jehož členstvo rapidně roste. [...] Vláda žádala Chorvatský Sokol, aby veřejně odsoudil jednání Pavelice a Perčece. Sokol to odmítl s poukazem, že se politikou nezabývá.“⁸⁸ V Bělehradě se ovšem proslýchalo, že Chorvatský Sokol je plný nacionalistů, kteří jeho prostřednictvím chtějí realizovat převrat. Chorvatský Sokol byl organizací poměrně značně militantní, disponoval svou jízdou, pěchotou i zbraněmi, proto z něj měl režim velké obavy. Navíc měl řadu místních organizací, díky nimž si udržoval vliv i na venkově a mohl šířit nacionální a také separatistické myšlenky.⁸⁹ Po změně názvu z Království SHS na Jugoslávii byl také Chorvatský Sokol jednou z mála organizací, která se tvrdošíjně bránila přejmenování.⁹⁰ Opoziční živly sílily také v srbské odnoži, tzv. Jugosokolu.

Situaci v Sokole nakonec vláda vyřešila tak, že jej nechala unifikovat a zestátnit. Všechny organizace, nejen sokolské, ale i Orel, musely vstoupit do Sokola Krá-

86 AMZV Praha, f. II. sekce, k. 4, Trezorové spisy II/1, Svatováclavské oslavy v Praze. Výprava Orla z SHS, 23. 2. 1929.

87 Tamtéž, f. II. sekce, k. 6, Trezorové spisy II/1, č. 29.091, Jugoslávie – chorvatská otázka, 26. 2. 1930.

88 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 42, 3. 8. 1929, s. 5–6.

89 Tamtéž, PZ – Konzulát Záhřeb 1930, Zpráva o provádění zákona ze dne 5. prosince 1929, 7. 2. 1930.

90 Tamtéž.

lovství Jugoslávie. Sloučení ovšem neprobíhalo tak jednoduše, jak si režim představoval. Svaz chorvatského Sokola, ale také srbský Sokol „Dušan Silný“ a jihoslovanské Orelské hvězdy, na rozdíl od Jugoslávského sokolského svazu, odmítly dobrovolně vstoupit do státní sokolské organizace. Režim se proto rozhodl řešit situaci radikálně. Dřívější kmenové a náboženské tělovýchovné organizace byly zrušeny a veškerý jejich majetek přešel pod nově zřízený státní Svaz Sokola Království Jugoslávie (Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije, SSKJ).⁹¹

Vláda zestátnění Sokola zdůvodňovala tak, že tímto opatřením bude odpolitizována tělovýchova a budou zlikvidovány separatistické tendence v jednotlivých národních odnožích Sokola. Naopak měla být vytvořena všenárodní organizace, která měla propagovat jednotnou státní myšlenku.⁹² Funkcionáři Sokola Království Jugoslávie neměli být napříště demokraticky voleni jako dřív, ale jmenováni vládou. Svaz pak jmenoval své podřízené činovníky v jednotlivých župách. Novým starostou Sokola Království Jugoslávie se formálně stal následník trůnu princ Petar Karađorđević, místostarosta dosavadní starosta Engelbert Gangl a jeho zástupce Đura Paunković. Takové uspořádání symbolizovalo jednak podřízenost nové organizace režimu, ale také jistou kontinuitu s předchozím stavem. Režim se snažil totiž prezentovat SSKJ v co nejlepším světle a trval na tom, že sokolská myšlenka v novém upořádání nijak neutrpěla. Ke změně údajně došlo pouze v organizační struktuře.⁹³ To však nebyla pravda. Jak podotkl ve své zprávě československý chargé d'affaires v Bělehradě Lev Vokáč: „Paralela s československým Sokolem je možná, ale podobnost je ve směrech opačných: kdežto československý Sokol vytvořil stát, zde Jugoslávie vytváří Sokol, aby držel stát, takže se nemůže dosud ještě mluvit o duchovních úspěších této ideje, která se provádí úředním aparátem v národu, který již svůj stát vytvořil.“⁹⁴ Vokáč jugoslávský Sokol spíše než k jeho československému ekvivalentu přirovnával charakterem k italským fašistickým milicím.

Nedlouho před vydáním zákona o zestátnění Sokola přišel starosta Jugosokola Engelbert Gangl na československou legaci v Bělehradě žádat o podporu a chtěl, aby československý Sokol vyslal k poradě do Lublaně některého ze svých předních činitelů, protože členové jugoslávského Sokola nemohli vycestovat. Chargé d'affaires Lev Vokáč to sice do Prahy sdělil, ale vyslání delegáta nedoporučil, protože by se podle něj jednalo o zasahování do vnitřních jugoslávských záležitostí,

91 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 1, 2. 1. 1930, s. 2–3.

92 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 68, 8. 12. 1929, s. 12–13.

93 N. ŽUTIĆ, *Sokolí*, s. 48.

94 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 68, 8. 12. 1929, s. 13

což by jistě vyvolalo nelibost jugoslávských oficiálních míst.⁹⁵ S tím souhlasil i Beneš, nicméně se vyjádřil, že československý Sokol bude o situaci v Jugoslávii informován.⁹⁶

Přestože československé ministerstvo zahraničních věcí se do věci nemínilo žádným způsobem míchat, československý tisk o změnách v Jugoslávii rychle informoval. Reakce byly různé. Například vládním kruhům blízké *České slovo* psalo o pozitivním přijetí zestátnění Sokola v Jugoslávii.⁹⁷ Jiné noviny, zejména levicové, krok kritizovaly a chargé d'affaires Vokáč proto již 7. prosince posílal Edvardu Benešovi zprávu, že jej ministr dvora Bogoljub Jevtić „důtklivě žádal, abych Vám tlumočil jeho prosbu, abyste působil na čs. tisk, aby psal příznivě a čelil útokům zaujaté ciziny, poněvadž podle Jevtiće: nový státní Sokol, který sloučí všechny plemenné tělovýchovné spolky, bude pokračovati v sokolské tradici na širší basi a připraví hlavně mládež venkovskou fysicky, morálně a vojensky pro život. Sokolská idea zvítězila, byvši povznesena jako státní všenárodní myšlenka nad plemena, stavy, náboženství a režimy. [...] Sokol pomůže konsolidaci národa a asimilaci menšin a zneškodní protistátní elementy. Nejde o reakční čin režimu, nýbrž o splnění jednoho z bodů programu státu.“⁹⁸ S podobnou žádostí se obrátil na Beneše i ministr spravedlnosti Srškić, který se domníval, že nepříznivou reakci československého tisku podnítila jugoslávská opozice. Vokáč do Prahy upozorňoval, že jugoslávské vládě velmi záleží na tom, jak bude československý tisk o změnách v jugoslávském Sokole informovat.⁹⁹ O tom svědčila i další intervence, tentokrát ministra zahraničí Vojislava Marinkoviće.¹⁰⁰ Beneš sice zpočátku váhal, protože věc považoval za jugoslávskou interní věc, ale když Jugoslávci dále naléhali, tak skutečně zasáhl, a jak psal do Bělehradu „dělal, co se dá“.¹⁰¹ Dne 7. prosince intervenoval přímo v Československé obci sokolské, aby se mírnila ve svých eventuálních prohlášeních a na nadcházejícím sjezdu se neusnesla na ničem, co by mohlo ještě více zkomplikovat situ-

95 Tamtéž, f. Telegramy došlé, č. 740/29, 2. 12. 1929.

96 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Rukopis telegramu E. Beneše do Bělehradu, 4. 12. 1929; Tamtéž, f. Telegramy odeslané, č. 736/29, 4. 12. 1929; AMZV Praha, f. II. sekce, k. 4, Trezorové spisy II/1, Přeměna jugoslávského Sokola, 5. 12. 1929.

97 *České slovo*, 8. 12. 1929. Dále srov. např. Národní politika, 10. 12. 1929.

98 AMZV Praha, f. Telegramy došlé, č. 753/29, 7. 12. 1929.

99 Tamtéž, f. Telegramy došlé, č. 755/29, 7. 12. 1929.

100 Tamtéž, f. Telegramy došlé, č. 758/29, 7. 12. 1929.

Dále srov. Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 68, 8. 12. 1929, s. 12–13.

101 Tamtéž, f. Telegramy odeslané, č. 736/29, 4. 12. 1929.

aci. Snažil se působit také na tisk, aby nepsal o situaci v jugoslávském Sokole nepřiznivě.¹⁰²

Českoslovenští katolíci zůstali zatím v postoji k zestátnění jugoslávských orelských organizací zdrženliví. Československá orelská organizace vyjádřila jugoslávskému Orlu podporu, ale zároveň zdůraznila, že se nehodlá míchat do jugoslávských vnitřních záležitostí.¹⁰³

Jugoslávská vláda si přála co nejvíce zlepšit obraz jugoslávského Sokola a také vysvětlit své kroky v Československu. Bezprostředně po zestátnění Sokola proto vyslala do Prahy bývalého ministra a někdejšího pražského studenta Slovince Alberta Kramera.¹⁰⁴ Kramer využil svých dobrých styků, které měl v Praze ještě z dob svých studií, a navštívil přední československé politiky i představitele Sokola. V rozhovoru s kancléřem prezidenta Masaryka Přemyslem Šámalem uvedl, že vláda byla k zestátnění Sokola a Orla donucena, když se do tělocvičných jednot po rozpuštění parlamentu přenesla politická činnost, která uvnitř těchto organizací vyvolávala hluboké nepřátelství a naprosto je paralyzovala.¹⁰⁵ Jugoslávská vláda také vzkazovala do Prahy, že má velký zájem na konání všesokolského sletu, který byl původně naplánován na červen 1930. Mezi československými Sokoly ale panovaly spíše pochybnosti, jestli vůbec bude za současné situace v Jugoslávii možné slet uskutečnit.¹⁰⁶

V Jugoslávii se také netrpělivě čekalo na vyjádření Československé obce sokolské (dále ČOS), jestli bude Sokol Království Jugoslávie přijat do Svazu slovanického Sokolstva.¹⁰⁷ V únoru 1930 vyslal jugoslávský státní Sokol do Prahy svého místostarostu Paunkoviče, aby vyjednal účast československých Sokolů na plánovaném všesokolském sletu v Bělehradě a také přijetí jugoslávského svazu do Svazu slo-

102 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Rukopis telegramu E. Beneše, 9. 12. 1929; Tamtéž, f. Telegramy odeslané, č. 741/29, 9. 12. 1929; Tamtéž, f. II. sekce, k. 4, Trezorové spisy II/1, Přeměna jihoslávského Sokola, 10. 12. 1929.

103 Pražský večerník, 21. 12. 1929.

104 Albert Kramer (1882–1943) – slovinský právník, politik a publicista. V roce 1910 získal v Praze doktorát filozofie, studoval také právo. V meziválečném období působil jako ředitel slovinských novin *Jutro*. V roce 1931 se stal členem režimem ustavené Jugoslávské národní strany. Ve stejném roce odešel jako vyslanec Království Jugoslávie do Prahy, ale brzy dostal nabídku, aby se stal ministrem školství v jugoslávské vládě a vrátil se do Bělehradu.

105 AKPR Praha, f. KPR, sign. T 1011/22, Jugoslávie, část I, Záznam kancléře Šámala z 10. prosince 1929.

106 Tamtéž, Dopis Vítězslava Štěpánka Dr. Kramerovi, 10. 12. 1929.

107 AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, Zpráva o provádění zákona ze dne 5. prosince 1929. Bez data, s. 3.

vanského sokolstva.¹⁰⁸ Bez zajímavosti není v této souvislosti poznámka chargé d'affaires Vokáče v telegramu do Prahy, že bez hojné účasti Sokolů z Československa by se bělehradský slet zřejmě vůbec nekonal.¹⁰⁹ Jugoslávský Sokol nakonec do Svazu slovanského Sokolstva přijat byl, což jugoslávská opozice Čechoslovákům ještě dlouho vyčítala, protože tím podle ní podle ní podpořili diktaturu a pomohli k jejímu upevnění.¹¹⁰

Na počátku roku 1930 psal chargé a'affaires Lev Vokáč do Prahy, že bělehradská vláda si uvědomuje, že se v případě Sokola unáhnila, a že se snaží situaci napravit různými ústupky tak, aby do něj znovu přilákala členy, zejména mladé lidi, kteří o něj jako o militaristickou organizaci nejevili zájem.¹¹¹ Ten měl zvýšit i slet, jenž se nakonec za hojné účasti československých sokolů a sokolek (do Bělehradu jich jelo na pět tisíc) konal v červnu 1930 v Bělehradě.

První proces s Vladimírem Mačkem

Československo se nezajímalo pouze o internovaného Svetozara Pribičeviče, ale také o osud Vladimíra Mačka, který byl v prosinci 1929 obviněn z podpory teroristů.¹¹² Na 17. prosince, tedy den narozenin krále Alexandra, byla v záhřebském pravoslavném chrámu naplánována slavnostní bohoslužba. Večer předtím našla policie v chrámu „pekelný stroj“, jenž měl v době bohoslužby vybuchnout a zabít vrcholné představitelé státu a armády v Záhřebu. Mačkovi režim kladl za vinu, že teroristy finančně podporoval.

Do Prahy se ještě před začátkem procesu dostal koncem dubna 1930 jeho obžalovací spis, který vyslanectví získalo „diskrétní cestou“, jak psal chargé d'affaires Vokáč.¹¹³ Zároveň upozorňoval na zajímavý fakt, že ve spise chybí zmínka o propojení obžalovaných atentátníků s chorvatskou zahraniční emigrací, což se objevovalo v tisku bezprostředně po zatčení koncem roku 1929. Legace do Prahy informovala také o tom, že mezi obhájci Vladimíra Mačka byl i známý právník a politik

108 Tamtéž, f. Telegramy došlé, č. 34/30, 31. 1. 1930.

109 Tamtéž.

110 AKPR Praha, f. KPR, sign. T 1011/22, Jugoslávie, část III, Dopis konzula Pukla kancléři Šamálovi, 23. 2. 1933.

111 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 5, 18. 1. 1930.

112 O průběhu vyšetřování a procesu blíže srov. V. MAČEK, *Memoari*, s. 129–133; B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj*, s. 273–275.

113 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 29, 17. 4. 1930.

Ante Trumbić a také Marko Ozanić, který byl zastáncem velkochorvatské myšlenky.¹¹⁴ Ovšem hlavní Mačkův obhájce Sekula Drljević byl krátce před procesem z politických důvodů internován.¹¹⁵

O procesu psal také československý tisk. Většina listů přebírala zprávy od ČTK nebo od svých dopisovatelů přímo v Bělehradě (např. *Prages Presse* a *České slovo*). Proto se československé noviny vesměs omezily pouze na popis průběhu procesu, aniž by ho nějak hodnotily.¹¹⁶ Nevoli jugoslávského vyslanectví vzbudily články otištěné v *Prager Tagblatt* a *Večerním listě* vydávaném Jiřím Stříbrným, které přebíraly zprávy tiskové agentury United Press. Podle jugoslávské legace byly tyto články tendenční, podsouvaly čtenářům nevinu obžalovaných a snažily se zesměšňovat soudce.¹¹⁷ Ostré články proti jugoslávskému režimu v souvislosti s Mačkovým procesem přinesl také tiskový orgán Hlinkovy strany *Slovák*, který kritizoval útlak Chorvatů ze strany Bělehradu. Jugoslávská strana dokonce uvažovala, že by zakázala jeho doručování do Jugoslávie, kde ho odebírala asi stovka příslušníků tamní slovenské menšiny.¹¹⁸

Proces byl nakonec ukončen po sedmi týdnech a jako hlavní poražený z něj vyšel režim, o němž se všeobecně soudilo, že si procesem zadal. Nakonec se potvrdilo, že neexistovaly žádné důkazy, že by Maček finančně podpořil atentátníky, kteří chystali bombové útoky v Záhřebu v prosinci 1929.¹¹⁹ Obžaloba se opírala o vynucené výpovědi svědků, československé vyslanectví referovalo do Prahy dokonce o mučení a pokusu o sebevraždu svědka, jistého majora Begoviće, následkem tvrdých výslechů.¹²⁰ O Mačkovi Lev Vokáč soudil, že je natolik opatrný a seriózní člověk, že by se jistě nezapletl s teroristy. Také ho označil za jediného způsobilého vůdce chorvatského národa.¹²¹ Po skončení procesu byl Maček v Záhřebu vítán jako mučedník a byla mu nasazena trnová koruna. Podle obecného názoru, který sdílelo i československé vyslanectví, režim proces s domnělými chorvatskými teroristy vykonstruoval, aby podpořil prodlužování svého trvání, které teroris-

114 Tamtéž, Politická zpráva č. 31, 30. 4. 1930, s. 4.

115 Tamtéž, s. 5.

116 Srov. např. Národní listy, 26. 4. 1930; Národní politika, 26. 4. 1930.

117 AJ Beograd, f. č. 38 – Centralní presbиро, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze č. 121/30, 27. 4. 1930.

118 AJ Beograd, f. č. 38 – Centralní presbиро, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze č. 131/30, 6. 5. 1930.

119 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 38, 25. 6. 1930, s. 2–3.

120 Tamtéž, s. 3.

121 Tamtéž.

tickou hrozbou zdůvodňoval, a zároveň aby se pokusil definitivně zničit Chorvatskou selskou stranu.

Po Mačkově zatčení převzal vedení HSS někdejší důvěrný přítel Stjepana Radiće Karlo Kovačević. Pod jeho vedením opoziční charakter strany pomalu vyprchával. O Velikonocích 1930 Kovačević přivedl do Bělehradu holdovací deputaci chorvatských sedláků a brzy dokonce začal s vládní podporou vydávat nový prorožimně laděný časopis *Seljački Glas*.¹²² Zatímco jeho náklad rostl, původně Mačkův *Dom* byl pravidelně konfiskován. Čtyři členové HSS (oficiálně však byla strana stále, stejně jako všechny ostatní politické strany, zakázána) pak v květnu 1930, tedy ještě během probíhajícího procesu s dr. Mačkem, dokonce vstoupili do vlády.¹²³ Jmenování někdejších zástupců opozice do vlády mělo být signálem, že režim touží po smířlivosti a konsolidaci. Většina příznivců HSS v čele s Mačkem, Predavcem a dalšími osobnostmi však zůstala nadále vůči režimu v tvrdé opozici.

V říjnu 1930 odjel vůdce HSS Vladko Maček do Československa, aby se léčil v Karlových Varech. Potíže s vydáním pasu podle svých vzpomínek neměl žádné, režim doufal, že snad podobně jako další členové vedení HSS zůstane v emigraci.¹²⁴ Bělehrad přesto žádal Prahu, aby jej o Mačkově pobytu podrobně informovala.¹²⁵ Jugoslávský režim se především zajímal o to, jestli Mačka v lázních někdo nenavštěvuje.¹²⁶ Vůči vlastnímu vyslanci, bývalému generálu Pešićovi, neměl ministr zahraničních věcí Marinković v otázce informování o Mačkově pobytu dost důvěry, raději se spoléhal na československé úřady.¹²⁷ Praha jako vždy vyšla Bělehradu vstříc a už koncem října Beneš vzkazoval do Bělehradu, že Maček se prozatím věnuje pouze léčení a neměl žádnou návštěvu.¹²⁸ Ministr Marinković se o výsledky sledování i nadále zajímal, už z toho důvodu, že Maček se z Karlových Varů vydal do Prahy, kde se koncem října chtěl účastnit zasedání Mezinárodního agrárního bureau.¹²⁹ Podle důvěrných zpráv jugoslávského tiskového attaché v Praze Živkoviće žádal Maček předního činitele agrární strany Milana Hodžu, zda by na zasedání nemohl on nebo někteří jeho kolegové také participovat. Hodža to však odmítl s vysvětlením, že účastníky kongresu mohou být pouze stranicky organizovaní

122 Tamtéž, Politická zpráva č. 35, 22. 5. 1930, s. 3.

123 Tamtéž, s. 4.

124 V. MAČEK, *Memoari*, s. 134.

125 AMZV Praha, f. Telegramy došlé, č. 614/30, 12. 11. 1930.

126 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1930, Rukopis telegramu E. Beneše do Bělehradu z 28. 10. 1930, s. 5.

127 Tamtéž, f. Telegramy došlé, č. 683/30, 11. 12. 1930.

128 Tamtéž, f. Telegramy odeslané, č. 563/30, 28. 10. 1930.

129 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1930, telegram vyslance Fliedra č. 614/30, 12. 11. 1930.

agrárníci, což v případě Chorvatů, kteří byli členy oficiálně zakázané strany, neplatilo. Zároveň Hodža vzkazoval do Bělehradu, že Maček se dle jeho názoru hodně změnil a vypadá to, že by mohla být vhodná doba k tomu, aby s ním režim začal vyjednávat.¹³⁰ Maček se naopak Hodžu snažil přesvědčit, aby československá vláda intervenovala u bělehradských vládnoucích kruhů, aby vyšly vstříc požadavkům HSS.¹³¹ To však Hodža také omítl s odkazem na pevnou pozici Alexandrova režimu u jeho zahraničních spojenců.¹³²

Hodža se však pravděpodobně ve svém odhadu Mačkova duševního rozpo-
ložení poněkud mýlil. Svědčí o tom novinový článek uveřejněný v *Allgemeine Bauernzeitung* v rakouském Eisenstadtu, který vznikl během Mačkova pobytu v Praze. Skutečnost, že článek vyšel právě v Eisenstadtu, nebyla náhoda. Toto rakouské město, známé také pod chorvatským označením Željezno, bylo centrem chorvatské menšiny žijící na rakousko-maďarském pomezí. Článek byl velmi kritický vůči politické a ekonomické situaci v Jugoslávii, což bělehradské vládnoucí kruhy v žádném případě nepotěšilo. Nařídily proto, aby jugoslávské vyslanectví v Praze vyšetřilo, kdo byl oním novinářem, který Mačka v Praze vyzpovídal, jaké byly jeho pohnutky k otištění článku a jaké je politické pozadí celé věci.¹³³ Vyslanectví o pár dní později uklidňovalo Bělehrad, že generální sekretář německé agrární strany Bund der Landwirte Josef Janausch, který rozhovor s Mačkem vedl, nemá v československém politickém životě žádný velký vliv, ani jako politik ani jako novinář.¹³⁴

Tato malá epizoda s ve své podstatě naprosto marginálním článkem, který navíc vyšel v rakouském provinčním městě, takže se mohl jen stěží dostat k širší čtenářské obci, dobře ilustruje „paranoii“ jugoslávského režimu usilujícího o potlačení každé, byť i sebemenší zmínky, jež by mohla vyznít v jeho neprospěch.

130 AJ Beograd, f. č. 38 – Centralni presbiri, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze č. 315/30, 15. 11. 1930.

131 T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, s. 100.

132 V. MAČEK, *Memoari*, s. 135.

133 AJ Beograd, f. č. 38 – Centralni presbiri, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Dopis centrální tiskové kanceláře attaché Živkovićovi, 28. 10. 1930.

134 Tamtéž, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze č. 327/630, 25. 11. 1930.

Opozice v Království SHS a Československo

Centrem politické opozice v Království SHS se stal Záhřeb. O dění v chorvatské metropoli se československé ministerstvo zahraničí dovídalo především ze zpráv záhřebského konzulátu. Tamní konzul Jindřich Andriál nesdílél v první polovině roku 1929 Benešův a Šebův opatrný optimismus ohledně politického vývoje v Království SHS a v tomto duchu i pravidelně informoval pražské ústředí, nejen prostřednictvím pravidelných politických zpráv, ale také formou osobních dopisů adresovaných přímo Edvardu Benešovi nebo jeho zástupci Kamilu Kroftovi. Zpočátku Andriál psal, že v Záhřebu zavládlo po převratu jisté ulehčení, že skončily bezvýsledné politické tahanice a zejména, že byla zrušena centralistická vidovdanská ústava.¹³⁵ Nálada v Záhřebu se však brzy změnila, už koncem zimy a na jaře 1929 popisoval Andriál atmosféru v chorvatské metropoli zcela jinak.¹³⁶

Osobně byl Andriál k novému režimu značně skeptický. Podle něj by mnohem lepším řešením než diktatura bylo ustavení neutrální úřednické vlády, která by situaci mohla vyřešit. K politickým stranám a poměrům v nich neměl konzul přílišnou důvěru, o čemž svědčí i jeho referát, který poslal do Prahy v dubnu 1929. O Demokratické straně uváděl, že jedno její křídlo by chtělo vojensky odstranit krále Alexandra, kterého pokládalo za překážku demokracie a také smíření mezi Bělehradem a Záhřebem, tj. mezi Srby a Chorvaty, a nastolit vládu v čele s Ljubou Davidovičem nebo profesorem Jovanem Žujovićem.¹³⁷ Toto křídlo mělo podle záhřebského zdroje podporu i u republikánů v Srbsku a také u Svetozara Pribičevíce. Druhé, umírněnější křídlo vedené Ljubou Davidovičem a reprezentované členy demokratické strany a podporované většinou Samostatné demokratické strany (mimo právě Pribičevíce), chtělo dát králi ještě jednu šanci. Ve spolupráci s ním bylo ochotno vypracovat novou ústavu a rozdělit Království SHS do sedmi až osmi provincií s velkou autonomií. Pokud by ovšem král jejich návrhy odmítl, bylo i toto mírnější křídlo připraveno připojit se k tomu radikálnějšímu.

Podle informací československého konzulátu vůdce demokratů Ljuba Davidović udržoval kontakty i s radikály, tzv. centrumaši, vedenými Mišou Trifunovićem.

135 Srov. např. AMZV Praha, PZ – Konzulát Záhřeb 1929, čís. 3 /dův./ 29, Mimořádná politická zpráva, státní převrat, 9. 1. 1929.

136 Tamtéž, čís. 30 /dův./ 29, Mimořádná politická zpráva o novém režimu v Král. SHS, 8. 2. 1929.

137 Jovan Žujović (1856–1936) – srbský geolog, univerzitní profesor. Zabýval se také politikou. Několikrát byl ministrem srbské vlády, za první světové války působil jako vyslanec srbské vlády v Paříži.

vičem¹³⁸ a také s Gregorem Žerjavem, který do své smrti v červnu 1929 fakticky vedl Samostatnou demokratickou stranu, byť oficiálně stál v jejím čele Svetozar Pribičević. Ten ovšem ve své vlastní straně měl jen malou podporu. Pisatel dopisu (konzul se nepodepsal, pravděpodobně aby nebyl v případě, že by byl dopis cenzurován, kompromitován) jej charakterizoval jako „do sebe zamilovaného egoistu s diktátorskými sklony, který je nenáviděn králem a Srby i ve vlastní straně a nemá ani důvěry radičevců“. ¹³⁹ Pribičević neměl podle konzula ani dostatečné vzdělání, aby byl schopen pochopit ekonomické otázky, ani charisma a kouzlo osobnosti, kterým by si naklonil sympatie voličů a politických kolegů. Navíc si řadu nepřátel získal i nedostatkem společenského chování. Andriál již v dubnu do Prahy hlásil, že se domnívá, že „Pribičević bude dříve nebo později zatčen.“¹⁴⁰

Chorvatská selská strana byla po smrti svého vůdce Stjepana Radiće podle konzula Andriála prakticky bez vedení, Vladko Maček byl údajně slabým vůdcem a „melancholikem tolstojovského typu“, Radićova manželka Marie ani další představitelé strany Josip Predavec, August Košutić či Juraj Krnjević, neměli dostatečné kvality pro to, aby mohli úspěšně vést politickou stranu.¹⁴¹ Navíc, podle další zprávy ze Záhřebu, se mezi radićovci vzrůstali příznivci atentátu na krále a změny zřízení na republikánské.¹⁴² To svým způsobem potvrzoval i britský vyslanec Howard Kennard, který ve své zprávě Státnímu tajemníkovi pro zahraniční věci Austinu Chamberlainovi o jugoslávských politicích psal, že Maček má obavy z růstu vlivu extremistů ve straně, vedených Marií Radićovou.¹⁴³

V Československu byli o veškerém dění odehrávajícím se v Jugoslávii velmi dobře informováni, zejména prostřednictvím bělehradské legace a konzulátů. O situaci se aktivně zajímal také prezident Masaryk, jak vyplývá ze záznamů jeho kan-

138 Miloš (Miša) Trifunović (1871–1957) – srbský a jugoslávský politik, člen Radikální strany. Několikrát působil jako ministr.

139 Archivu Ústavu T. G. Masaryka v Praze (dále AÚTGM Praha), f. Edvard Beneš I (dále EB I), k. 170, sign. R 309/2a, Korespondence 1929 – nesignováno, f. 3–4. Velmi podobný dopis obdržel od Andriála také Kamil Krofta. Srov. AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 13, Státy – politické poměry, Jugoslávie (Záhřeb) – informace o situaci 1928–1929, dopisy záhřebského konzula Andriála K. Kroftovi, dopis z 25. 4. 1929

140 AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, Čís. 89 /dův./ 29, Řádná politická zpráva za dobu od 21. února do 20. dubna 1929, 18. 4. 1929, s. 7.

141 AÚTGM Praha, f. EB I, k. 170, sign. R 309/2a, Korespondence 1929 – nesignováno, f. 3.

142 Tamtéž, f. 5.

143 Srov. Zpráva vyslance Kennarda o vůdčích osobnostech jugoslávské politiky z 3. 6. 1929. In: *Jugoslavia*, R. L. Jarman (ed.), s. 136.

celáře.¹⁴⁴ Na pražské ministerstvo zahraničí se často dostávaly i různé důvěrné materiály, např. mělo k dispozici stížnost, kterou proti své internaci napsal koncem května 1929 Svetozar Pribičević.¹⁴⁵ Do Prahy ji přímo Kamilu Kroftovi poslal záhřebský konzul Andriál. Ten také v soukromém dopise Kroftovi upozorňoval na vážnost situace. Směrem k osobě krále nešetřil kritikou: „Králí se už vůbec nevěří a poslední případ s Pribičevićem způsobil, že je považován za úplně neschopného, ježto opatřil Pribičevićovi, který byl už svými vlastními přívrženci dán „k ledu“ a proto poslán do Bělehradu, celou internací takovou popularitu, že dnes i ti radičevci vidí v něm svého vůdce a ten, jenž Pribičeviče měl nejméně v lásce (Srdjan Budisavljević) nabídl mu první pomoc.“¹⁴⁶ Andriál v dopise Kamilu Kroftovi popisoval podmínky Pribičevićovy internace a také upozorňoval, že jugoslávský politik je vážně nemocný (trpěl zánětem slepého střeva) a že se mu v Brusu nedostává náležité zdravotní péče.¹⁴⁷ Andriála také mrzel postoj československých politických kruhů a tisku k situaci v Jugoslávii. Zejména to, že nikdo se neodvážil napsat, že zatčení Svetozara Pribičeviče je nelegální.¹⁴⁸ Československý tisk o Pribičevićově zatčení informoval pouze sporadicky a bez náznaku jakéhokoliv hodnocení.¹⁴⁹ Podle Andriála měly záhřebské kruhy Čechoslováky za „slovanské židy“, jimž je každý dobrý jen, dokud jej potřebují a dokud má vysokou funkci.¹⁵⁰

Nejen záhřebský konzul Andriál, ale i vyslanec Šeba se opatrně zajímal o jugoslávskou opozici, jejím příznivcem ovšem v žádném případě nebyl. Sami opoziční představitelé byli z jeho postojů rozčarování a vyčítali mu přátelství s „reakcionářskou klikou“ a obdiv k absolutismu.¹⁵¹ Na druhou stranu Šeba byl vrcholným diplomatickým zástupcem ČSR v Jugoslávii a jakýkoliv bližší kontakt s opozicí by jej stavěl do dosti nepříjemné pozice. Bez ohledu na osobní sympatie prostě musel

144 AKPR Praha, f. KPR, k. 100, sign. D 8500, část Prezident T. G. Masaryk, Korespondence TGM, složka Lány 1930, Jugoslávie, Politická perzekuce, 3. 12. 1930.

145 AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 13, Státy, politické poměry, Složka Jugoslávie, Překlad.

146 Tamtéž, Složka Jugoslávie (Záhřeb) – informace o situaci 1928–1929, Dopis záhřebského konzula Andriála K. Kroftovi, 12. 5. 1929

147 Tamtéž.

148 Tamtéž, Složka Jugoslávie (Záhřeb) – informace o situaci 1928–1929, Dopis záhřebského konzula Andriála K. Kroftovi, 26. 6. 1929.

149 Srov. např. Ráno – pondělník Národních listů, 20. 5. 1929.

150 AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 13, Státy, politické poměry, Složka Jugoslávie, Jugoslávie (Záhřeb) – informace o situaci 1928–1929, Dopis záhřebského konzula Andriála K. Kroftovi, 26. 6. 1929.

151 APKR Praha, f. KPR, sign. T 1011/22, Jugoslávie, část I, Dopis Večeslava Vildera kancléři Šamalovi z 10. 4. 1929.

dodržovat oficiální politickou linii stanovenou ministrem Benešem a prosazovanou československým ministerstvem zahraničních věcí.

Šebova podpora jugoslávskému režimu se projevila i v červnu 1929, kdy Bělehrad navštívil proslulý skotský publicista a odborník na slovanskou otázku Robert Seton-Watson.¹⁵² Několikrát se osobně setkal také s vyslancem Šebou, který o obsahu rozhovorů podrobně referoval do Prahy.¹⁵³ Zároveň Šeba uvedl, že „korigoval některé tendenčně zkreslené zprávy, jichž se Seton-Watsonovi dostalo v Záhřebě.“¹⁵⁴ V Záhřebu britský publicista mluvil se zástupci opozice. O obsahu rozhovorů, které s nimi vedl, důvěrně referoval Šebovi. Skotský slavista si postěžoval, že po Radićově smrti nevidí bohužel v Chorvatsku nikoho s náležitými schopnostmi a politickým rozhledem, kdo by byl schopen opozici vést. Ani Maček podle Seton-Watsonovy zkušenosti neměl promyšlený program, jehož splnění by se snažil dosáhnout. Svědčil o tom i obsah jejich rozhovoru. Když se jej britský slavista prý zeptal, jaké jsou minimální požadavky opozice, uvedl Maček, že dualismus. Když jej Seton-Watson upozornil, že takové řešení je nevhodné a navíc se v minulosti (na příkladu Rakouska-Uherska) projevilo jako „naprosto nezpůsobilé a nebezpečné“, Maček hned navrhl zachování jednoty státu, ale s rozsáhlou autonomií pro jednotlivé oblasti.¹⁵⁵ Seton-Watson shrnul postoje chorvatské opozice tak, že „sami nevědí, co chtějí.“¹⁵⁶ Zároveň Chorvatům vytýkal neochotu odejít do Bělehradu, kde by se údajně mohli ve vyšších funkcích v centrálních úřadech podílet na správě státu. Chorvatské ministry hodnotil poměrně kladně.¹⁵⁷ Seton-Watson hovořil v Bělehradě také s králem, nicméně o tomto rozhovoru, kromě dojmu, že král zřejmě nepomýšlí na brzkou změnu režimu, Šebovi nic bližšího nesdělil. Brit se setkal také

152 Robert Willian Seton Watson (1879–1951) – známý též pod pseudonymem Scotus Viator. Britský publicista a historik, který se zabýval dějinami slovanských národů. Již od počátku 20. století byl uznávaným odborníkem na národnostní poměry v Rakousku-Uhersku. Za první světové války podporoval myšlenku vytvoření samostatného československého státu. V meziválečném období sehrál důležitou roli při vzniku londýnské School of Slavonic Studies.

153 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 32, 21. 6. 1929.

154 Tamtéž, s. 1.

155 Tamtéž, s. 2–3. Podle Šebových informací (ovšem z jiného zdroje), by jednotlivé oblasti mělo tvořit Slovinsko s Mezimuřím (hlavním městem by byla Lublaň), dále Chorvatsko, Slavonie, severní Dalmácie a západní část Bosny (s centrem v Záhřebu), zbytek Bosny, Hercegovina, jižní Dalmácie, Černá Hora a část Sremu (hlavním městem se mělo stát Sarajevo), Vojvodina, Bačka, Banát, zbytek Sremu, centrální Srbsko, část Starého Srbska až po linii Kruševo – Čuprija by tvořily další zemi (s centrem v Bělehradě) a poslední zemí by bylo jižní Staré Srbsko a Makedonie (hlavním městem by bylo Skopje).

156 Tamtéž, s. 3.

157 Tamtéž, s. 3.

s předákem srbské opozice Ljubou Davidovićem, který si mu postěžoval, že je režimem velmi pečlivě sledován.¹⁵⁸ Seton-Watson neviděl jugoslávskou politiku pouze jednostranně. Podle Šeby sice nebyl jako odpůrce diktatur všeho druhu nadšen z nového jugoslávského režimu, nicméně sám uznával, že politická situace v Království SHS dosáhla takového stavu, že k vyhlášení diktatury muselo dojít. Osobou, která byla za zkorumpovaný parlamentní systém podle něj zodpovědná, byl někdejší dlouholetý ministerský předseda Nikola Pašić.

V květnu 1930 vydal Seton-Watson anglické memorandum odsuzující absolutistický režim v Jugoslávii a jeho důsledky.¹⁵⁹ Kritizoval zrušení politických a občanských svobod, neschopnost vlády vypořádat se s korupcí, postup režimu vůči nesrbským národům i národnostním menšinám a také vůči Sokolu a církvi. Znovu zopakoval, že zásadním problémem pro Jugoslávii jsou nevyřešené vzájemné srbsko-chorvatské vztahy. O králi a ministerském předsedovi Živkovićovi se vyjádřil, že jsou „vzhledem ke svému vzdělání a mentalitě naprostí amatéři v teorii ústavní vlády a v politických vědách. Ačkoliv otázka vydání nové ústavy je evidentně nad jejich síly, zdá se, že v této záležitosti preferují rady dalších amatérů, místo toho, aby využili těch několika odborníků, jimiž jejich země disponuje.“¹⁶⁰ Po zavraždění chorvatských vůdců ve skupštině v červnu 1928 měl král podle Setona-Watsona jmenovat úřednickou vládu podobnou Černého vládám v Československu a s existujícími politickými stranami vyjednávat o reformách. Až pokud by jednání nikam nevedlo, měl král reformy vyhlásit královským dekretem. Zároveň Seton-Watson vyjádřil přesvědčení, že současní vrcholní jugoslávští činitelé, kteří nejsou schopni efektivně spravovat svou zemi, by neměli mít podporu Velké Británie. V říjnu 1930 pak uveřejnil sérii článků v československých *Lidových novinách*. Obojí vyvolalo značnou vlnu kritiky od zastánců a podporovatelů jugoslávského režimu a také britské legace v Bělehradě.¹⁶¹ Opozice to však vnímala jako velké povzbuzení.

158 Tamtéž, s. 5.

159 KOLEKTIV AUTORŮ (eds.): *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906–1941. II. dio 1918–1941*, Zagreb – London 1976, č. 179, s. 193–200.

160 Tamtéž, s. 193.

161 Srov. Dopisy britského vyslance v Bělehradě Nevila Hendersona Setonu-Watsonovi z 19. 4. 1930 a 25. 7. 1930. Tamtéž, č. 181, s. 201–203; č. 183, s. 204–205.

Katolická opozice v Jugoslávii a solidarita československých katolíků

Jugoslávský režim se snažil nejen o kontrolu politického a společenského dění, ale také o regulaci náboženského života v zemi. Privilegovanou církví byla srbská pravoslavná církev, se kterou byla už v roce 1920 sloučena černohorská pravoslavná církev. Vyznavače islámské víry se králi podařilo dostat pod svou kontrolu v roce 1930, kdy se tehdejší nejvyšší představitel muslimů v Jugoslávii reis-ul-ulema Mehmed Čaušević, stojící v čele Islámské náboženské obce (Islamska vjerska zajednica), odmítl přestěhovat ze Sarajeva do Bělehradu a byl nahrazen režimu nakloněným muslimským předákem Ibrahimem Maglajlićem.¹⁶²

Katolická církev byla druhou největší církevní organizací v zemi, hlásilo se k ní kolem 37 % obyvatelstva, k pravoslavné církvi podle údajů z roku 1931 asi 48 %.¹⁶³ Po vyhlášení diktatury se katolická církev velmi rychle stala jejím ideologickým odpůrcem. Kvůli zákazu všech politických shromáždění se církevní obřady a mše staly příležitostí pro setkávání obyvatel. Režimu se nedařilo katolickou církev dostat pod svou kontrolu, tak alespoň soustavně pracoval na jejím oslabování. Ministerstvo kultu např. dlouhodobě přidělovalo katolické církvi několikanásobně nižší finanční prostředky než pravoslavné církvi, což katolické církvi znesnadňovalo její fungování.¹⁶⁴ Zestátnění a represe ze strany režimu se dotkly také katolických organizací Orač (Orel), které byly paralelou k československému Orlu. Ty se nehodlaly připojit k Sokolu, s nímž ideologicky nesouhlasily, z oficiálních míst k tomu ale byly nuceny. Proti Jugoslávskému Sokolu a také ideologii „integrálního jugoslávství“ brzy začala vystupovat i církev samotná.¹⁶⁵ Katolíci pod vedením Iva Protulipce založili místo Orla ilegální organizaci s názvem Kříž (Kříž).¹⁶⁶

Katolíci i nadále vystupovali proti Sokolu. Hlavním postavou těchto výpadů se stal Slovinc Josip Srebrnič,¹⁶⁷ jenž byl biskupem na Krku. V roce 1931 vydal brožuru *Tyršev duh* (Tyršův duch), v níž kritizoval ideologické základy sokolského

162 S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije*, s. 138–139.

163 Tamtéž, s. 141.

164 Tamtéž, s. 139.

165 N. ŽUTIĆ, *Sokoli*, s. 83.

166 Tamtéž, s. 83–85.

167 Josip Srebrnič (1876–1966) – slovinský kněz a filozof. Biskupem na Krku byl v letech 1923–1961. Byl odpůrcem unifikačních tendencí režimu krále Alexandra. V letech 1941–1943 vystupoval proti šovinistické a antichorvatské politice italských okupačních sil a organizoval humanitární pomoc pro vězně z italského koncentračního tábora na ostrově Rab. Lidská práva se snažil bránit také v době německé okupace v letech 1943–1945. Po roce 1945 se stal kritikem proticírkevní politiky komunistické Jugoslávie.

hnutí a Tyrše vykresloval jako „notorického ateistu“ a z toho, že je ateistickou organizací, která své členy odvádí od víry, obvinil i Sokol Království Jugoslávie.¹⁶⁸ SKJ reagoval vydáním rezoluce s názvem *Putevi i ciljevi Sokola Kraljevine Jugoslavije* (Cesty a cíle Sokola Království Jugoslávie), v níž se vyjádřil, že respektuje svobodu vyznání. V následujícím roce pak vyšla další Srebrničova brožura *Crkvi slobodu!* (Svobodu církvi), v níž kritizoval vzdělávací a kulturní politiku diktátorského režimu.

Po vydání tzv. Záhřebských punktací v listopadu 1932 vydali chorvatští biskupové v čele s Antunem Bauerem a Josipem Srebrničem další prohlášení proti sokolskému hnutí, v němž tvrdili, že se jedná o protináboženskou organizaci.¹⁶⁹ Střet mezi katolickou církví a Sokolem trval i nadále. Režim, jenž se cítil dotčen tím, že církev útočí na jím zřízenou organizaci, obviňoval katolickou církev, že prohlášení vydala z popudu Vatikánu nebo dokonce Mussoliniho.¹⁷⁰

To samozřejmě nepřispívalo k dobrým vztahům mezi režimem a katolickou církví. V lednu 1933 napsal chorvatský katolický biskup Antun Bauer pastorální dopis, v němž obvinil režim ze znemožňování výuky katolického náboženství ve školách a z podpory proticírkevní kampaně ze strany Jugoslávského Sokola. SKJ pak Bauera kvůli jeho výpadům proti Sokolu zažaloval. Spory mezi Sokolem a katolickou církví v Jugoslávii se zmírnily až na přelomu let 1933 a 1934 v souvislosti se změnou mezinárodní situace. V té době narůstaly obavy Jugoslávie z italských expanzivních tendencí. Vzhledem k tomu, že Jugoslávie nechtěla Itálii provokovat a že Itálie byla úzce provázána s Vatikánem, zmírnil režim svou rétoriku vůči katolické církvi a dokonce jí slíbil podporu ve sporech se Sokolem.¹⁷¹

Situace katolické církve v Jugoslávii samozřejmě neušla pozornosti československých katolíků. Jejich tisk, ať už se jednalo o brněnský *Den* nebo pražský *Čech*, psal poměrně často o náboženském a kulturním útisku jugoslávských katolíků ze strany pravoslavných a režimu. Různé informace o Jugoslávii, často až poněkud senzačního charakteru a ne vždy ověřené, tiskl také pražský deník *Lid* pod vedením šéfredaktora Františka Vondráčka, jinak známého bulharofila, což vůči němu vzbuzovalo nedůvěru jugoslávského vyslanectví v Praze. Zdrženlivější v postojích vůči jugoslávskému režimu byl naopak hlavní tiskový orgán Šrámkovy lidové strany *Lidové listy*. Ty občas dokonce tiskly články dodávané jugoslávským vyslanectvím,

168 N. ŽUTIĆ, *Sokoli*, s. 87–88.

169 Tamtéž, s. 92.

170 Tamtéž, s. 99.

171 Tamtéž, s. 100.

kteřé jugoslávský režim představovaly v lepším světle, než provinční katolický tisk.¹⁷² Avšak i *Lidové listy* koncem roku 1931 začaly své názory na jugoslávský režim radikalizovat, a to zejména v souvislosti s volebním zákonem a demonstracemi, které provázely první parlamentní volby po zavedení diktatury.

Československé katolické kruhy také udržovaly kontakt se slovinskými i chorvatskými katolickými představiteli, církevními i politickými, od nichž získávali informace o situaci v Jugoslávii. Jakousi hlavní spojkou mezi československými a jugoslávským katolíky byl redaktor brněnských katolických novin *Den* a činovník brněnského Orla Joža Matoušek. Ten svými zprávami a svou aktivitou natolik iritoval jugoslávské vyslanectví v Praze, že žádalo, aby byla v Jugoslávii kontrolována veškerá pošta, která je na jeho jméno odesílána ze Záhřebu a z Lublaně.¹⁷³ Tisk lidové strany jistě nepatřil v Československu mezi ty nejvlivnější a nejčtenější listy, avšak na způsobu, jakým informoval o jugoslávských poměrech, Bělehradu velmi záleželo. O tom, jakou váhu Matouškovým zprávám přikládal bělehradský režim, svědčí i to, že na pokyn Centrální tiskové kanceláře nechal pražský tiskový attaché jugoslávského vyslanectví v redakci časopisu *Lid* ukrást originál Matouškova dopisu šéfredaktorovi Vondráčkovi, který informoval o studentských demonstracích na univerzitě v Záhřebu a který poté zaslal do Bělehradu.¹⁷⁴

Československý katolický tisk informoval o situaci jugoslávských katolíků i v roce 1933, na jaře toho roku navíc mohutně reklamoval překlad knihy biskupa Srebreniće *Crkvi slobodu*, který pořídil brněnský orelský činovník Kučera.¹⁷⁵ Jugoslávské situaci se věnoval i Hlinkův *Slovák*, a to takovým způsobem, že na jaře 1933 se znovu uvažovalo, že by měl být v Jugoslávii zakázán.¹⁷⁶

* * *

V lednu 1929 došlo v Království SHS k zásadní vnitropolitické proměně. Československým spojencům se sice změna způsobu vlády na nedemokratický příliš nelí-

172 AJ Beograd, f. č. 38 – Centralni presbiri, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 331/30, 29. 11. 1930.

173 Tamtéž, složka 1932, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 19/32, 23. 1. 1932.

174 Tamtéž, složka 1932, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 81/32, 19. 2. 1932.

175 Tamtéž, složka 1933, Zpráva tiskového attaché Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 59/33, 14. 3. 1933.

176 Tamtéž.

bila, avšak žádným způsobem samozřejmě nemínili zasahovat do vnitropolitických poměrů ve spojenecké zemi. Naopak, ministr Beneš se snažil Království SHS (Jugoslávii) na mezinárodní scéně co nejvíce podporovat. V Království SHS již záhy po vyhlášení diktatury začaly působit různé opoziční proudy. Mnozí příslušníci jugoslávské opozice se snažili hledat podporu pro boj s režimem i v zahraničí, včetně Československa, k němuž měli mnozí z nich blízko, protože v Praze studovali nebo díky tomu, že za první světové války spolupracovali s příslušníky československého zahraničního odboje. Od československé parlamentní demokracie očekávali pomoc proti diktatuře, avšak té se jim nedostalo. To vyvolávalo v řadách jugoslávské opozice zklamání a rozčarování. To však na postoji Čechoslováků nic nezměnilo.

SUMMARY

Shortly after the proclamation of a dictatorship by King Alexander in the Kingdom of SHS the first opposition groups began to take shape against the new regime. On the one hand, there were representatives of former Croatian and also Serbian political parties, and on the other there were also members of various organizations (for example, Sokol) or churches (particularly the Catholic Church). The opposition utilized various means for their political struggle. Besides the more moderate methods such as, for example, the dissemination of illegal print materials, or the organization of demonstrations, they went all the way to more extreme measures – even including terrorist attacks – which were organized especially by Macedonian and Croatian separatists. At the same time they attempted to gain as much support as possible from abroad for their political struggles at home. Czechoslovakia (where many of the opposition representatives had personal and also political ties from the past) was of the countries where they sought alliances. However, their efforts in the ČSR were not usually greeted with sympathy. The official Czechoslovak foreign policy, despite the Yugoslav regime change and its utterly and manifestly undemocratic character, nevertheless continued to stay the course that had been established by Minister of Foreign Affairs Edvard Beneš. This entailed the closest possible cooperation within the framework of the Little Entente and bilateral relations, and Czechoslovakia did not intend to meddle in any way into their internal political situation. Unofficial contacts were likewise cultivated very circumspectly. This Czechoslovak stance engendered disappointment among the ranks of the Yugoslav opposition.

STUDIE

Bouřlivá léta: Baťovské podnikatelské aktivity v širší střední Evropě za druhé světové války¹

MARTIN MAREK

Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně

Tempestuous Years: Baťa's Business Activities in Wider Central Europe during the Second World War

This study focuses on the dealings of concerns during the Second World War. Based on the example of Baťa, the author describes the development and transformation of the concern's business activities on the eve of the war and during the war itself within the wider territory of Central Europe, which is for the purposes of this study limited to the lands of Hungary, Yugoslavia, Bulgaria and Romania. In the treatment of this subject there was a deliberate preference for a problem-based orientation, because it also enables the revelation of some more general questions connected with the phenomenon of Baťa's business activities. There is space dedicated to the practical steps taken as well as to the preservation of the concern's property in markets where they had already operated in the past, and also to evaluation of the methods that were to have provided for expansion into territories that had not yet been occupied. In this context, a reconstruction is provided for institutional and personal ties in particular between the controlling compa-

1 Studie vznikla v rámci řešení grantového projektu GA ČR P410/12/P287 *Středoevropské aktivity Baťova koncernu za druhé světové války: příčiny, expanze, následky*.

ny in Zlín, the affiliated financial centers with headquarters in Switzerland and the United States, and finally with the individual subsidiary companies in the countries that were analyzed.

Key words: Baťa concern, Central Europe, Balkans, Second World War, business activities

Příslušná studie si klade za cíl upozornit na baťovské podnikatelské aktivity za druhé světové války rozprostřené po regionu širší střední Evropy, zejména v jeho východní polovině. Pochopitelně širě baťovských zájmů na daném prostoru nedovoluje detailně popsat v rozsahu předkládaného příspěvku všechny aktivity, které zde koncern vykonával. Také ve všech případech by to nebylo ani účelné s ohledem na studie, které byly již od šedesátých let k regionu postupně vypracovány. Odmyslíme-li si některé nepřesné nebo zkreslené interpretace, ovlivněné tehdejšími panujícím společensko-vědním diskurzem nebo se podřizující jeho nárokům, máme zde několik poměrně reprezentativních faktografických studií k významnějším lokalitám, které baťovský koncern svými aktivitami z větší či menší míry ovlivnil.²

V předkládaném příspěvku se vydám jiným směrem. Po pečlivém zvážení jsem se rozhodl ilustrovat vývoj a proměny baťovského podnikání v daném regionu na koncernových společnostech sídlících na území vymezeném ze severu Maďarskem a z jihu Bulharskem. V rozměrech východo-západních jsem zase postupoval tak, aby přirozenou hranici na východě tvořilo rumunské pobřeží Černého moře

-
- 2 Z těch nejpodstatnějších studií uvedme alespoň tyto: Bohumil LEHÁR, *Dějiny Baťova koncernu (1894–1945)*, Praha 1960; Václav KRÁL, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945. II.*, Praha 1958 (zejména kapitola „Baťův koncern“, s. 452–466); Anthony CEKOTA, *The Stormy Years of an Extraordinary Corporation. The Bata Shoe Organization 1932–1945*, Perth Amboy 1984; Henrieta MORAVČÍKOVÁ, *Social and Architectural Phenomenon of the Bataism in Slovakia. (The example of the community Šimonovany – Baťovany – Partizánske)*, Sociológia 36, 2004, č. 6, s. 519–543; Božena MALOVCOVÁ a kol.: *História jednej myšlienky: Svit (1934–2009)*, Spišská Nová Ves 2009; Kemal HRELJA – Martin KAMINSKI, *Borovo: Jugoslavenski kombinat gume i obuće*, Slavonski Brod 1971; Ivana ŽEBEC, *Utjecaj Češko-ga kapitala na razvoj Vukovara u razdoblju između dva svjetska rata*, Društvena istraživanja 17, 2008, č. 1–2, s. 101–124; Hegedus KÁLMÁN, *Tisza Cipőgyár Martfű*, Szolnok 1974; Zbigniew GUZOWSKI – Olgierd JĘDRZEJCZYK, *Czterdzieści lat południowych zakładów skórzanych w Chelmku*, Chelmek 1972; *Historyczny zarys powstania i rozwoju Śląskich Zakładów Przemysłu Skórzanego Otmęt w Krapkowicach*, Władysław Piechota (ed.), Krapkowice 1984; *Company Town of the Baťa Concern: History – Cases – Architecture*, Ondřej Ševeček – Martin Jemelka (eds.), Stuttgart 2013; Ondřej ŠEVEČEK – Martin JEMELKA, *Německé podnikání Baťova koncernu: studie k hospodářským a sociálním dějinám hornoslezského továrního města Ottmuth (Otmęt)*. I. a II. díl, Slezský sborník 111, 2013, č. 1, s. 61–86 a 2013, č. 2, s. 237–274.

a od západu ji dělila alpská bariéra jugoslávského Slovinska. Výběr geografického území nebyl proveden nahodile, ale s tím cílem, aby zachytil země s různým záběrem a kompaktností koncernových aktivit a současně umožnil sledovat jejich odlišnou genezi. Ta totiž může napovědět o způsobu, jakým koncern přistupoval k podnikání v jednotlivých časových horizontech. Podnikatelské subjekty soustředěné do jugoslávského Borova patřily k historicky nejstarším, finančně nejnáročnějším a ekonomicky nejrozvinutějším zahraničním investicím baťovského koncernu. A podobně tomu bylo i v případě bukurešťských úřadoven a bučanských provozů v Rumunsku, kde koncern bezpečně zakotvil již ve 30. letech a dokonce prosadil zcela novou technologii, dosud ve svých prozovech nikde neužívanou. Počátek regulérního podnikání koncernu v Érsekújváru a především v Martfü, tehdy v administrativní správě Maďarska, a v bulharské Sofii a Ichtimanu přišel až v podvečer válečného konfliktu v Evropě a v obou případech se jejich rozmach pojí s územní expanzí obou států na úkor svých sousedů.

Šíře aktivit a jejich geneze nebyla pochopitelně jediným zohledňujícím kritériem. Rovněž bylo přihlédnuto k tomu, aby se popisované subjekty nacházely v odlišných administrativně-politických celcích. Všechny čtyři země reprezentovaly v předvečer války konstituční monarchie, jejichž liberální režim, pokud se jej vůbec podařilo v meziválečném období rozvinout, se na přelomu 30. a 40. let potýkal s autokratickými tendencemi prosazovanými rozhodující částí domácích mocenských elit. Neméně důležité pro vývoj v daných zemích bylo zdolání politických a mocenských výzev, které s sebou přinesl vzestup regionálních velmocí – Německa a Itálie. V případě Jugoslávie vyvrcholil proces válečným střetnutím, které přineslo dezintegraci státu a jeho obyvatelstvu následky krvavého konfliktu místy přerůstající v regulérní občanskou válku.

Válečný konflikt v Jugoslávii měl přímý dopad i na podnikatelské aktivity koncernu v celém sledovaném regionu. V souvislosti s politickým vývojem ve střední Evropě v polovině 30. let zareagovalo koncernové vedení zřízením „záložního“ střediska v nizozemském Eindhovenu, později přesunutého do britské Cambridge. Po jeho sestavení byly postupně řídicí pravomoci rozloženy mezi koncernovou centrálu ve Zlíně a několik regionálních evropských center. Administrativní kontrola balkánských, maďarských a tzv. levantských společností byla svěřena do kompetence jugoslávského Borova a tato praxe přetrvávala až do napadení Jugoslávie čtveřicí agresorů z řad zemí Osy Berlín-Rím (Německem, Itálií, Maďarskem a posléze i Bulharskem). S rezidui tohoto organizačního schématu, zejména v rozhodujících personálních otázkách, se pak budeme setkávat po celou etapu druhé světové války.

Při výběru tématu byla úmyslně preferována problémová orientace, neboť umožňuje rozkrývat i některé obecnější otázky spojené s fenoménem baťovského podnikání. V článku se proto zaměřuji i na pragmatické kroky realizované jak pro udržení koncernového majetku na trzích v minulosti již obsluhovaných, tak i vyhodnocení metod, které měly zabezpečit expanzi na dosud neobsazených územích. V této souvislosti se pokouším tam, kde prameny dovolí podobnou rekonstrukci, určit zejména institucionální a personální vazby mezi mateřskou společností, spřízněnými finančními centry a jednotlivými dceřinými společnostmi ve sledovaných zemích. S ohledem na povahu lobbingu v mechanismech meziválečného baťovského podnikání se dále pokouším alespoň na některých zjištěných příkladech objasnit charakter neformálních kontaktů a zákulisních jednání při prosazování koncernových zájmů u jednotlivých autoritativních režimů. V rámci studie se tak zaměřuji i na charakter komunikace koncernu s vládními a veřejnoprávními orgány jednotlivých zemí.

Podobným způsobem bylo přikročeno k výběru časové etapy; pro ohraničení tématu průběhem druhé světové války nehovoří jen její opomíjení ze strany odborné a laické veřejnosti, ale existují i některé hlubší důvody, které se ve vyhrocené atmosféře války obnažily. Studie má totiž ambici přispět k porozumění, jak se chovaly světové koncerny a jejich osazenstva při mimořádné politické a ekonomické krizi, jakou bezpochyby reprezentují druhá světová válka a nástup autoritativních režimů v oblasti.

Vzhledem k zacílení studie na tuto podstatnou etapu vývoje Baťova koncernu a vzhledem k jejímu geografickému rozložení, které v dosavadním historickém bádání zůstávaly fakticky bez většího povšimnutí české historiografie, a jednak také pro její problémovou orientaci si její zpracování vyžádalo rozsáhlou heuristiku. Z důvodu absence relevantní literatury k tématu vychází studie v mnoha svých závěrech primárně z obšírného a velmi náročného archivního výzkumu. Ve studii využívám širokou paletu pramenů uložených v archivech na územích Česka, Slovenska, Maďarska, Chorvatska, Švýcarska a Velké Británie. Podobně široce rozpažená je i vlastní metoda bádání, která je v této studii použita. Tento široký přístup sice může ohrozit soudržnost výkladu, na druhé straně umožňuje použitím odlišných hledisek otevřít prostor podstatný k položení některých nových otázek.

Koncernový charakter baťovského podnikání

V průběhu 30. let dospěl ke svému úspěšnému završení proces přeměny rodinné firmy na koncernovou společnost s nadnárodní působností. Vývoj firemní internacionalizace můžeme přitom pozorovat přinejmenším od raných 20. let.

Během této fáze zvládl koncern propojit veškeré vstupy a výstupy spojené se svým podnikáním do jednoho funkčního celku. Jeho podniky prováděly veškeré operace spojené s těžbou a zpracováním surovin, přípravou polotovarů, technickou podporou, výrobou i prodejem finálních výrobků, tedy procesy, které se v odborné terminologii označují jako vertikální integrace. Podobně integrace označovaná v literatuře za horizontální, při které dochází na nejrůznějších úrovních k finančnímu a personálnímu propojování jednotlivých právně samostatných podniků, byla již dlouho před vypuknutím válečného konfliktu u Bati završena. Analogickým způsobem postupovalo rovněž propojování kapitálových skupin; k financování jednotlivých baťovských projektů se přidávala různá finanční centra, navzájem spojující své zájmy četnými kapitálovými vazbami a peněžními operacemi. Výsledkem integračních procesů se stal komplex vybavený jednotnými požadavky a zájmy.

Před druhou světovou válkou působil na světovém trhu obuvnický koncern se zřetelně vyprofilovaným centrem usazeným ve Zlíně, investičními partnery ve švýcarském, nizozemském, lucemburském a severoamerickém zázemí a sítí vzájemně propojených dceřiných společností vybavených s ohledem na panující vnější podmínky různou mírou autonomie. Dceřiné podniky řídicí se platnou legislativou sídelních zemí obsazovaly statutární orgány výhradně nebo z větší části příslušníky domácích států. Upřednostnění se přitom dočkaly takové osobnosti, které disponovaly dostatečným symbolickým kapitálem, aby mohly před domácí vládní administrativou účinně prosazovat baťovské zájmy. Představitelé jednotlivých koncernových firem pak udržovali exkluzivní vztahy s vysoce postavenými politiky a úředníky bez ohledu na to, jednalo-li se o evropské a americké demokratické země, nebo o autoritativní režimy (nacistické Německo, fašistickou Itálii, stalinistické SSSR atd.). Koncernový charakter podnikání tak umožňoval pracovat s každým existujícím režimem, který nepopíral cíle podnikání – vyrábět a zhotovené zboží zpeněžit.

S rozdrobeností baťovských firem po nejrůznějších zemích světa však vystávalo reálné nebezpečí, že národnostně i politicky různorodé baťovské reprezentanty od sebe oddělí nacionalismus a převládající dobové ideologie (fašismus, nacismus, korporativismus, demokracie a jiné). Nicméně koncernová politika fungující

na principu jednotných ekonomických zájmů orientovaných na zisk, efektivitu a výkon dokázala tyto dezintegrační tendence účinně tlumit. Jednotlivé koncernové zájmové skupiny byly propojeny poměrně silnými ekonomicko-společenskými pouty, která odolávala nejrůznějším tlakům i svodům silných protihráčů z řad domácích politických i ekonomických elit.

Zahraníční expanze

Pro koncernovou podnikatelskou strategii byla v mírových dobách charakteristická výrazná expanzivní politika a pokus o monopolizaci svého postavení na zahraničních trzích. Pronikání do zahraničí postupovalo již od svých prvopočátků obvykle v několika navazujících krocích. V první fázi se mezi domácími podnikatelskými subjekty hledali obchodní partneři, kterým se v rámci běžných obchodních operací prodávala zlínská obuv. Pokud trh vykazoval z dlouhodobého hlediska vyšší odbytové možnosti, následovalo zřízení dceřiné obchodní společnosti. Záviselo pak na finančních perspektivách, personálních kapacitách, charakteru spolupráce s místními odběrateli a administrativním nátlaku, jestli dceřiná společnost dosavadní prodej en gros doplnila, nebo nahradila provozováním vlastní obchodní sítě.

Další krok při firemní expanzi spočíval v přenosu výroby na příslušný zahraniční trh. Zahájení výstavby továren za hranicemi Československa na počátku 30. let se řadí spíše k obranné taktice Zlína. V čase nástupu hospodářské krize totiž stále více zemí chránilo domácí výrobu celními a obchodními bariérami. Uzavírání perspektivních trhů střední a později i západní Evropy stimulovalo dosavadní obchodní strategii směrem k ofenzivním projevům. Namísto vývozu obuvi se do zahraničí expedovaly investiční zařízení, finanční kapitál a kvalifikovaný personál, které zaručovaly další udržení trhů. Finanční náročnost tohoto procesu se současně promítla do dosavadního privátního charakteru rodinné firmy. Přizváním zahraničních kapitálových skupin se proměnily mocenské struktury, rozšířil se okruh rozhodujících činitelů. Monocentrická struktura moci ustoupila polycentrickému uspořádání, kde si Zlín ale udržel zásadní kompetence. Vybavením novými více méně institucionalizovanými mocenskými orgány se baťovské podnikání posunulo z národního na nadnárodní rámec.

Ani válečný poměr nepřinesl do těchto zásad výraznější zvrat. Koncernové vedení pružně zareagovalo na (z)formování dvou válečných bloků vytvořením několika regionálních center, ze kterých koordinovalo další rozpínání. Vystavilo tak

sice reprezentanty jednotlivých koncernových společností hrozbě protiopatření ze strany příslušné politické správy, neboť mezinárodní obchodní a finanční transakce a přesuny kapitálu byly vládními úřady monitorovány. Nicméně dopady nebyly pro chod koncernu nikterak fatální. Hlubší zásahy jsou zdokumentované jen ve spojeneckém anglo-americkém táboře. Pokud operace přesáhly stanovené legislativní normy, tak proti nim politická správa příslušných zemí zakročila. Ze strany Velké Británie a USA se dočkaly zablokování některé baťovské firmy z neutrálních a spojeneckých zemí (jako např. Sapaco Sao Paulo, Viacao Sao Paulo, Casa Bata Valparaíso, Bata Shoe Panama, Bata Shoe Port-au-Prince, Fabrica de Calzado Peruana Lima, Leader St. Moritz, Guaranty Trust Company New York), podezřelé z napojení na nepřátelskou cizinu a z práce v jejich prospěch. Jejich zařazení na tzv. černé listiny, jak se přezdívalo americkému The Proclaimed List of Certain Blocked Nationals a jeho britskému protějšku v The British Statutory List, je pak vylučovalo z obchodních operací na území státu, který je na listinu zařadil. Současně zapovídalo domovským firmám provádět s nimi obchodní operace v zahraničí. Ve spojeneckém Egyptě pak došlo kvůli podezření z realizace zapovězených obchodních operací s nepřátelskou cizinou a sympatií k Německu k internaci pětice reprezentantů tamní baťovské společnosti včetně jejího představitele Jindřicha Bati, bratra tehdejšího šéfa koncernu.³

Nejvýznamnější zahraniční firmy Baťova koncernu pak svým rozsahem a objemem výroby, obchodními operacemi a mocenským postavením na regionálních trzích kopírovaly zlínskou centrálu. Vedle říšskoněmeckého Ottmuthu, jehož pozice vyrostla s nástupem německé hegemonie na evropském kontinentě a spolu s ní také skončila, se podobnými parametry mohlo pochlubit jugoslávské Borovo. Jeho nástup na pozici regionálního lídra o několik let předběhl situaci v Ottmuthu. Ale to se již dostáváme na půdu sledovaných zemí.

3 *The Proclaimed List of Certain Blocked Nationals : Promulgated Pursuant to the Proclamation of July 17, 1941*, Washington 1941; Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze (dále jen AMZV), fond Londýnský archiv – důvěrný, karton 177; zejména britské archivy uchovávají rozsáhlé množství informací k zařazení baťovských firem do „černé listiny“. Mezi jinými se projednávaly aktivity firem diskutovaných v této studii, blíže The National Archives, London (dále jen NA London), BT 271/52, zejména „Memorandum: Jan Bata Group“ a příložené seznamy „A“ a „B“.

Koncernové aktivity ve střední a jihovýchodní Evropě na konci 30. let

Geopolitické změny spojené s nástupem nacistického Německa a fašistické Itálie proměnily strategická rozhodnutí i pozici jednotlivých firem uvnitř Baťova koncernu. Koncernové vedení, pečlivě monitorující a vyhodnocující mezinárodní vývoj, prosadilo v polovině 30. let zformování „záložního“ střediska. Jeho počátky sahají až do roku 1936, kdy došlo k sestavení rozměry nepatrného účetního oddělení ve Vídni, které kontrolovalo i některé středoevropské a balkánské společnosti. Po okupaci Rakouska hitlerovskými vojsky bylo středisko likvidováno a jeho osazenstvo doplněné o zlínské pracovníky bylo přemístěno v březnu 1938 do Eindhovenu. Po přesunu byly postupně pravomoci rozloženy tak, že vedení západních organizací převzala nizozemská společnost Abex, později přemístěná do britské Cambridge a následně do severoamerického Marylandu, administrativní kontrola balkánských, některých středoevropských a tzv. levantských společností spadala do kompetence jugoslávského Borova, švédský Stockholm měl na starost řízení aktivit koncernu v pobaltských zemích a Zlínu připadla úloha střežit československé, polské a německé továrny a prodejní síť.⁴

Součástí změn se stala i nová strategická koncepce přijatá v roce 1938. Od dosavadní podoby, která vycházela z ekonomických dispozic, se nová verze lišila důrazem kladeným na zabezpečení chodu koncernu pro případ války. V letech 1938 a 1939 byly postupně konstruované dva strategické plány (pařížský a tilburský⁵), které při projektování vycházely z předpokladu vypuknutí válečného konfliktu. Výsledkem strategických úvah bylo přiblížení výroby hlavním západoevropským a zejména zámořským odbytištím a tím odvrácení nebezpečí ztráty těchto trhů v případě jejich izolace od mateřské základny ve Zlíně.

4 Blíže Moravský zemský archiv v Brně, fond Obuvnický průmysl – Svit, s. p., Zlín (dále jen MZA Brno, fond Svit), signatura (sign.) I/2, karton (k.) 280, inventarizační číslo (inv. č.) 243 – zpráva „Abex“ z 10. 4. 1946; Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Zlín, fond Kotva s. r. o. Zlín (dále jen SOkA Zlín, fond Kotva), k. 64, inv. č. 291 – dopis Iona Cristei, 10. 9. 1947; NA London, BT 271/52 – „Memorandum: The Bata Group“ a „Memorandum: Jan Bata Group“; Jan Antonín BAŤA, *Těžké časy*, Česká Lípa 2008, s. 27, 294; Inocenc KRUTIL, *Nevšední osudy Baťova exportéra*, Zlín 1995, s. 72–75, 82–93.

5 Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Zlín, fond Baťa, a. s. Zlín (dále jen SOkA Zlín, fond Baťa), sign. I/4, k. 95, inv. č. 145 – příkaz J. A. Bati z Paříže z 26. 5. 1938; SOkA Zlín, fond Baťa, sign. I/3, k. 42, inv. č. 104 – příkazy z Tilbury z 25. 4. 1939. Blíže k obsahu obou strategických plánů a jejich zavádění do koncernové praxe srov. Martin MAREK, *Strategie Baťova koncernu v letech 1938–1939*, Hospodářské dějiny – Economic History 25, 2010, č. 2, s. 167–197.

Přestože strategické plány blíže nespecifikovaly podnikatelské aktivity ve středoevropském prostoru, neznamená to, že by vlivem mezinárodní situace koncernové vedení na tento region zanevřelo. Nezanedbatelná část aktivit plynula i do této oblasti. Přitom se na jejich charakteru promítala řada různorodých, nezřídka protichůdných jevů, jako dobíhání dřívějších investičních projektů, krátkodobé oživení předválečné ekonomiky, potřeba urychlit výrobu zařízení pro zámořské baťovské společnosti, přípravy na válku a také budování nacistického velkoprostorového hospodářství, které zpřístupnilo baťovskému podnikání dosud uzavřené trhy. Hlavní investiční vlna přitom do středoevropského regionu přišla s kratším zpožděním, směřovala sem až po mnichovských a především pak po březnových událostech roku 1939.

Realizace investičních záměrů postupovala kontinuálně navzdory rychlým politickým zvrátům, na které byly předválečná a válečná dekáda bohaté. Politické mezníky si sice leckdy vynutily taktické ústupky, formální majetkoprávní změny a personální zásahy, nicméně v investičních, organizačních, technologických a produkčních procesech a strukturách si koncern zachovával výraznou kontinuitu. Kupodivu ani tak závažné státoprávní změny jako zániky státních celků nedosáhly na dříve rozplánované kapitálové investice; postupná výstavba továren a přilehlých obytných kolonií ve slovenských Šimonovanech a českém Sezimově Ústí a Zruči nad Sázavou proběhla bez ohledu na to, že Československo vystřídal nejprve dualistický stát česko-slovenský a následně německý protektorát nad Čechami a Moravou s vazalským Slovenským státem („Slovenský štát“) vyplňujícím jeho východní polovinu. Podobně dalekosáhlé geopolitické změny ve střední Evropě nenarušily realizaci technické pomoci poskytnuté jugoslávské státní administrativě při výstavbě továrny na plynové masky v Obilíčevu, přestože tamní ministerstvo obrany začalo o projektu vyjednávat ještě s firmou malodohodového spojence, aby ji o dvě léta později uzavřelo se stejným podnikatelským subjektem za asistence a porozumění kompetentních berlínských úřadů.⁶

Na vnější podněty dokázalo koncernové vedení poměrně flexibilně reagovat. Negativním důsledkům se snažilo předcházet vlastní aktivitou. Představitelé odvraceli četné hrozby, kterým bylo koncernové podnikání opakovaně vystaveno,

6 Blíže k celé problematice zřízení a personálního vybavování Obilíčevo srov. Moravský zemský archiv v Brně, fond Fatra a. s. Napajedla (dále jen MZA Brno, fond Fatra), k. 7, inv. č. 58; Tamtéž, k. 2, inv. č. 19; Tamtéž, fond Fatra, k. 2, inv. č. 7. Částečně se k výstavbě a technické spolupráci vyjadřují rovněž Jaroslav WICHEREK – Karla DOKULILOVÁ, *Fatra Napajedla 1935–1998. Stručné dějiny*, Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (rukopisná studie v držení: Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Zlín), s. 24.

a zdánlivé patové situace zvládali obracet ve svůj vlastní prospěch. Vrátime-li se ještě jednou k násilným rozkladům státních celků, můžeme na nich zdařile ilustrovat, jak se i tato fatální událost promítla do programu další expanze. Síť baťovských prodejen na jižním Slovensku a na Podkarpatské Rusi, společně s továrnou v Nových Zámcích, se po maďarském záboru stala platformou pro další expanzi koncernu na dosud „nekolonizované“ území agresora. Podobný scénář se opakoval po obsazení jugoslávské části Makedonie bulharskými vojsky; tamní obchodní síť se stala novým impulzem pro rozšíření podnikatelských aktivit v Bulharsku.

Jugoslávský koncern

Na slibně se rozvíjející obchody na území Jugoslávie měla od roku 1922 dohlížet nově zřízená obchodní společnost Bata cipele i koža d. d. v Zemuni, později přesazená do Záhřebu. Ve 20. letech se její prodejní aktivity slibně rozrůstaly, těsně před ukončením dekády prošlo rukama zaměstnanců této společnosti až 1,5 milionu párů obuvi ročně. Situace se zásadně změnila s nástupem hospodářské krize ve 30. letech. Tamní vládní administrativa se snažila její dopady odvracet posilováním obchodních překážek, což pro zlínskou obuv představovalo ztrátu konkurenceschopnosti. Upadal dovoz, vršily se ztráty. Zabránit odpadnutí perspektivního jugoslávského trhu mělo zřízení továrny, jejíž provoz byl zahájen v létě 1931. Teprve o půldruhého roku později (12. ledna 1933) byla rozřešena povinná registrace a získáno zákonné oprávnění k jejímu provozu. Pojmenování nové společnosti se ještě několikrát upravovalo, než se ustálilo na názvu Bata, jugoslavske tvornice guma i obuće d. d. Borovo.⁷

V těsném sepětí s rodícím se průmyslovým kolosem se začalo s budováním sídelního útvaru Borova. V souladu s dobovými trendy uplatňovanými v urbanismu tehdejších moderních průmyslových měst rozvrhli zlínské projektanty urbanistické řešení oddělující produkční, komerční, společenské a rezidenční celky pásy zeleně a komunikačními liniemi. Místní stavební oddělení pak dodávalo jejich zpracované osnově tvar. V zázemí expandujícího podniku povstalo v průběhu 30. let zahradní město se sto čtyřiceti podnikovými domky. Převažovaly čtyřdomky (89),

⁷ K založení obou společností a jejich obchodním aktivitám srov. K. HRELJA – M. KAMINSKI, *Borovo*, s. 32–34. Datum založení obchodní společnosti potvrzuje i výčet dceřiných firem uveřejněný v tuzemské studii, blíže B. LEHÁR, *Dějiny Baťova koncernu (1894–1945)*, s. 294. Dále se k zahájení prodejních a výrobních aktivit vyjadřuje také Hugo von HAAN, *Die Arbeitsbedingungen in der rationalisierten Schuhfabrik Bata in Borovo, Jugoslawien*, Genf 1938.

v menším počtu doprovázené dvojdomky (26) a jednodomky (21). Okrajově se objevily i osmidomky (5).⁸ V komerční zóně si našla místo budova obchodního domu, která se sousedním hotelem plnila rovněž společenské a reprezentativní funkce. Sportovní hřiště uzpůsobené provozování nejrůznějších disciplín zase dominovalo rekreační zóně.

Doba rozkvětu

Negativní scénář ekonomického propadu se podařilo v roce 1931 přepsat. Deficit byl zastaven, tržby začaly opět vykazovat zisky. Souběžně s budováním vlastní výroby v zemi totiž firma zásadně změnila i svou obchodní strategii. Zatímco dříve soustředila odbyt do rukou velkoobchodníků, po krizovém vývoji učinila z prodeje prioritu rozvoje, a proto přenesla zodpovědnost za jeho vývoj na vlastní provozovny. To se okamžitě promítlo ve statistikách. V roce 1930 obsluhovala firma jen dvacítku prodejen, do konce roku 1933 jich bylo již 125. Vzestupný trend se podařilo udržet i v dalších letech. V roce 1939, kdy jejich počet kulminoval, bylo na území Jugoslávie již rozseto 583 prodejen nejrůznějších typů. Vedle území tehdy likvidovaného Československa se jednalo o stát s nejhustším pokrytím prodejny Baťa. V Evropě ji počtem 371 prodejních jednotek z pozdálí sledovalo Polsko. Větším počtem – avšak na nepoměrně rozsáhlejší území – disponovala pouze tehdejší síť vytvořená v Britské Indii, ve které se koncem 30. let nacházelo 668 prodejen.⁹

Tricátá léta představují pro baťovské zájmy v Jugoslávii podstatné rozšíření a prohloubení podnikatelských aktivit. Jugoslávské společnosti v čele s tamní firmou Baťa dosáhly v koncernovém uspořádání rozsahem i rozměry výroby výjimečného postavení. Na jugoslávském území organizovaly těžbu surovin a jejich zpracování, řídily rozsáhlý sortiment výroby (obuv, gumové výrobky, stroje), zajišťovaly veškeré pomocné výrobní procesy, vedly expedici zboží a zhodnocovaly ho ve vlastních provozovnách (prodejnách). Za účelem získání nezávislosti na dodavatelích některých pomocných surovin pro světový baťovský koncern bylo z příkazu šéfa Jana A. Bati rozhodnuto zakoupit v Jugoslávii pozemky pro šlechtění a pěstování subtropických technických plodin (lufy, sóje, ricinu, sezamu, bavlny, moruše a dal-

8 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. I/10, k. volný, inv. č. 14 – nedatovaná tabulka „Bata hrvatske tvornice gume i obuće d. d. Borovo“.

9 Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Zlín, fond Exico – export a import zboží, a. s., Zlín (dále jen SOkA Zlín, fond Exico), k. 1, inv. č. 5; SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVI, k. 1835, inv. č. 70.

ších). V roce 1937 došlo k pořízení dvou tisíců hektarů orné půdy, luk a pastvin nedaleko makedonského města Strumica. Za asistence zlínských odborníků se zde započalo okamžitě s budováním vzorného hospodářství.¹⁰ Mimoto byla v zemi zřízená velkoobchodní společnost Kotva, která za provizi zhodnocovala na tuzemském i zahraničním trhu produkty koncernových společností i firem stojících mimo jeho rámec.

K dovršení úplné vertikální integrace scházely jugoslávskému projektu pouze koželužny, neboť záměru na jejich vybudování se po několik let bránila tamní administrativa. Koncern postrádal patřičné živnostenské oprávnění a musel se po tu dobu spokojit s dodávkami od svých smluvních partnerů. To však nezabránilo v monopolizaci při výrobě a prodeji obuvi na jugoslávském území. Výroba se koncem 30. let ustálila přibližně na 100–120 tisících párech týdně, tedy na 5–6 milionů párů ročně. Do napadení země Německem vytlačila tamní firma Baťa prakticky veškerou konkurenci, podařilo se jí na jugoslávském trhu ovládnout plných devadesát procent obchodu s obuví.¹¹

Význam jugoslávských společností již koncem 30. let začal přesahovat hranice sídelního státu. Zejména s rostoucí nestabilitou středoevropského regionu v roce 1938 se posilovalo jejich postavení v koncernu. Jak již bylo řečeno, tamní firma Baťa byla vybrána za jedno z regionálních center, kteroužto funkci pak naplňovala po tři roky. V borovském ústředí byla zformována účetní centrála vybavená kvalifikovaným zlínským personálem, který zde kalkuloval každodenní chod některých koncernových společností a projektoval jejich další rozvoj. Borovo vykonávalo průběžný dohled nad projekty i v námi sledovaných zbývajících třech zemích. Veškerá zásadní rozhodnutí se však uváděla do praxe až po jejich prodiskutování se zlínskou centrálou.

Výjimečná pozice jugoslávských společností na počátku druhé světové války souvisela rovněž s geografickým umístěním baťovské metropole Borova. Po dva roky

10 Vedle klimatických nároků se musel koncern vyrovnat s legislativou, která regulovala vykupování půdy od křesťanských vlastníků. Nákup pozemků se proto soustředil do muslimského (tureckého) osídlení na svazích nad řekou Strumicou. Centrem baťovského statku se stala vesnice Hamzali (Хамзали) a Nova Mahala (Нова махала). Pozemky byly zakoupeny také v okolních vesnicích za tím účelem, aby mohly být směněny za parcely v Hamzali a tím byl celý prostor efektivně sceleň. Půda byla získána od 125 rodin s 819 členy, kteří byli ve dvou vlnách vystěhováni do Turecka. Materiály naznačují, že proces vykupování pozemků a vystěhováání usedlého obyvatelstva měl souvislost s tehdejšími mezistátními dohodami o opcích obyvatel. Při podpisu smluv na ně proto dohlížel jak turecký konzul, tak jugoslávští zmocněnci. Blíže SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XV, inv. č. 205; Tamtéž, sign. XXVII, k. 1886, inv. č. 12.

11 I. ŽEBEC, *Utjecaj Českoga kapitala*, s. 110.

představovalo toto místo přirozenou spojnici Zlína s provozy na území formujícího se bloku Spojenců. Přes tamní společnost se realizovaly četné reexportně-importní operace.¹² V blízkosti Borova byly zřízeny rezervní sklady, kam mělo být přednostně expedováno vybavení pro projektované zahraniční továrny. A továrnou prošly desítky kvalifikovaných zaměstnanců, kteří zde po kratší nebo delší dobu vyčkávali na vydání nezbytných povolení pro vstup do třetích zemí. V ojedinělých případech se dokonce dočkali zaměstnanci vyslaní ze zlínských provozů do Jugoslávie přemístění na dočasná působiště do těch evropských zemí, které dosud stály mimo válečný konflikt. Kupříkladu zaměstnanec Františka Marka přesunutého v červnu 1939 do Borova zachytíme v říjnu téhož roku již v provezech nedávno zřízené společnosti Cikta v Maďarsku. Teprve po tříměsíčním pracovním pobytu v Nových Zámcích, tehdy ovšem přejmenovaných na Ěrsekújvár, odcestoval v lednu 1940 z nařízení firemního vedení do keňské Nairobi, tehdejší britské Východní Afriky.¹³

Provoz účetní centrály fungoval až do napadení země Jugoslávie zeměmi Osy Berlín-Řím v roce 1941. A navzdory oslabení vlastní pozice v baťovském světovém koncernu po kapitulaci jugoslávské armády dozorovalo nyní již chorvatské Borovo na výstavbu provozoven zřízených na území Bulharska a s maďarskou vládní administrativou vyjednávalo nadále detaily k zřízení nové továrny v Potisí. Nehledě k tomu, že v této tříleté periodě zakotvilo Borovo v baťovských projektech rozmístěných po okolních zemích i personálně. S jeho úředníky se pak můžeme setkat u sesterských společností hned na několika vysokých postech.

Těsně po napadení

Obsazení Jugoslávie německou, italskou, maďarskou a se zpožděním i bulharskou armádou přineslo zemi ohromné oběti na životech i materiální škody. Jejím rozkouskovaním do osmi státních celků se roztrhaly přirozené společenské a ekono-

12 Napovídají tomu i interní příkazy ředitele Maloty z přelomu let 1939 a 1940, ve kterých se navzdory hrozícímu nebezpečí vyjadřuje velmi otevřeně např. k organizačnímu rozdělení koncernu na celky spravované z různých míst a k trvajícimu obchodnímu spojení se západními společnostmi: „Poslat šéfovi rozdělení Kotev a vzorkoven na ty, které ovládáte ze Zlína a na ostatní“; „Jak jste vyřídil pojištění zásilek expedovaných přes krycí firmy v Itálii“; „Je nutno uvažovat o exportu strojů do Ameriky. Snad by byla možná cesta tak, že bychom vyváželi dílce např. do Borova, kde by se dodělala frema a jiné hrubé věci, jakož i provedla montáž a odtud by vyšly jako jugoslávský vývoz.“ Blíže SOkA Zlín, fond Baťa, sign. I/4, k. 74, inv. č. 55.

13 Blíže Tamtéž, sign. II, k. 1122, inv. č. 88, pořadové číslo (poř. č.) 51.

mické vazby budované minimálně po celou existenci versailleské Jugoslávie, ale místy i dlouhá desetiletí předtím. Pro koncernové majetky to znamenalo, že se náhle ocitly na územích okupovaných nebo anektovaných Německou říší, Italským královstvím, Maďarským královstvím, Bulharským carstvím a Albánským královstvím (spojeným personální unií s Itálií a jeho vojsky také obsazené). Největší část baťovských nemovitostí se pak ocitla na území Nezávislého státu Chorvatsko, které se podobně jako obnovené Černoohorské království dostalo pod italskou hegemonii. V prvním případě doplněné ještě o německé vojenské jednotky kontrolující v severních a západních částech Chorvatska strategické body a komunikace. Zbytkové území, na kterém povstalo Srbsko, bylo ovládáno německými vojsky. Mimoto německé útvary kontrolovaly různé soubory území bývalé Jugoslávie pro jejich strategický význam, ať již z hlediska zásobování potravinami a nerostnými surovinami, dopravní infrastruktury či politického nátlaku na své spojence.¹⁴

Nejsnazší řešení pro baťovské aktivity přinášela situace na územích pod italskou a maďarskou kontrolou. Tyto země byly již obsluhované koncernovými firmami s definovanou obchodní a produkční strategií a vybavené vlastními nemovitostmi. Majetky na zabraných územích byly do jejich struktur integrovány.¹⁵

Kritičtější situace nastala na území Německé říše. Koncernové zájmy zde reprezentovala teprve po zřízení protektorátu zbudovaná velkoobchodní společnost Beag, zajišťující plynulé zásobování německého trhu baťovskou obuví. Ke koncernu náležela také firma Ota, Schlesischen Schuh-Werken A. G., spravující továrnu v Ottmuthu a síť prodejen ve velkých německých městech. Před německou správou bylo ale předstíráno, že se jedná o firmu udržující si na koncernu nezávislost. Na nově zabraná území (Rakousko, Sudety, Lotrinsko) firma Ota svými obchodními aktivitami výrazněji nezasahovala.

Obtíže nastaly také při nakládání s nemovitostmi na makedonském území obsazeném Bulharskem.¹⁶ V Bulharsku působila baťovská velkoobchodní společ-

14 Miroslav ŠESTÁK – Miroslav TEJCHMAN – Lubomíra HAVLÍKOVÁ – Ladislav HLADKÝ – Jan PELIKÁN, *Dějiny Jihoslovanských zemí*, Praha 1998, s. 447–452.

15 Poněvadž o podnikatelských aktivitách koncernu v Maďarsku budu ještě pojednávat, uvedu ve zkratce alespoň situaci na území italského záboru. Po invazi jejich vojsk převzala tamní baťovská společnost VECA na okupovaných územích Slovinska, Dalmácie a Černé Hory příslušné prodejny do své kompetence. Připojení nových 48 prodejen se však stalo z hlediska zásobování z dosud nedobudované italské továrny neřešitelným problémem. Jejich počet byl proto redukován na 27 vyhodnocených za nejvíce perspektivní. SOkA Zlín, fond Kotva, k. 60, inv. č. 277 – zápis valné hromady konané 14. března 1942.

16 K vymezení území okupovaného Bulharskem srov. Jan RYCHLÍK, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000, s. 318–319 a TÝŽ – Miroslav KOUBA, *Dějiny Makedonie*, Praha 2003, s. 174–177.

nost, která tyto majetky převzala. Jejich pravidelné zásobování obuví od sesterských továren v zahraničí však nemohla zajistit pro celní politiku bulharského státu. Jediným řešením, jak zabránit úplnému uzavření obchodní sítě v Makedonii, se stalo přiblížení výroby místu spotřeby. Tamní vedení se po konzultacích s koncernovým vedením ve Zlíně a svými partnery v Borovu rozhodlo vybudovat v Bulharsku vlastní tovární provozy.

Většinu koncernových nemovitostí na zabraných územích reprezentovaly prodejny. Výjimku představoval zemědělský komplex Strumica budovaný na makedonském území, nyní pod bulharskou kontrolou. Všechny ostatní významnější výrobní a těžební provozy se nacházely na územích nově vytvořených satelitních států Chorvatska a Srbska.

Chorvatsku dominovala společnost Bata, Hrvatske tvornice gume i obuće d. d., Borovo, reprezentující nejvýznamnější firmu v portfoliu baťovských společností v jižní Evropě. I když redukce území zapříčinila odpadnutí 339 z 565 prodejen¹⁷ a zaměstnanost v továrně a prodejnách poklesla přibližně na polovinu předválečného stavu,¹⁸ stále se řadila k nejvýznamnějším podnikatelským subjektům v zemi. Její mnohostranné aktivity v Chorvatsku doplňovaly v oblasti textilní a konfekční výroby společnosti Stolin, textilna industrija d. d. Vukovar a po tři roky provozovaná stejnojmenná pobočka se sídlem v Brčku a v Borovu. Strojírenské zázemí představovala firma Majstor d. d. se sídlem v Borovu, provozující po několik let důl a vysokou pec na železnou rudu v Bešlinaci a lignitový důl v Gunjevci u Nové Gradišky.¹⁹

Situace v Srbsku se zkomplikovala pro neexistenci samostatné firmy Baťa. Působila zde však trojice společností zřízených nedlouho před vypuknutím války osobami spřízněnými s koncernem. Po rozpadu jednotného státu suplovala funkci baťovské firmy bělehradská společnost Tomaks, a. d. založená v dubnu 1940. Jak už

17 Blíže k umístění prodejen na území Chorvatska a na zbývajícím území srov. „Izkaz tangenata za poreznu 1942. godinu tvrdke Bata hrvatske tvornice gume i obuće d. d. u Borovu, koje se odnose na područje Nezavisne Države Hrvatske“ a „Izkaz tangenata za poreznu 1942. godinu tvrdke Bata hrvatske tvornice gume i obuće d. d. u Borovu, koje se odnose na područje bivše Kraljevine Jugoslavije mimo N. D. H.“, Osijek, 25. 1. 1944. Državni Arhiv u Vukovaru, Arhivski sabirni centar u Vinkovcima, fond Borovo, Jugoslavenski kombinat gume i obuće Vukovar (dále jen DA Vukovar-Vinkovci, fond Borovo), sign. DAVU-SCVK-216/SI – 1, kniha 61.

18 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1887, inv. č. 17 – „Poslovno Izvješće Bata Hrvatske tvornice gume i obuće d. d. u Borovu za poslovnu godinu 1941“; Tamtéž, sign. I/10, k. volný, inv. č. 19.

19 Tamtéž, sign. XXVII, k. 1880, inv. č. 9 – „Zpráva o založení společností koncernu Baťa v Jugoslávii“, Zlín, 9. 4. 1946.

název napovídá, jednalo se o akronym sestavený z počátečních písmen dlouholetého baťovského ředitele Tome Maksimoviće. Po vzoru baťovských Kotev se dosud soustředila na vývoz domácího zboží, mezi nímž figurovaly dřevařské a těžařské suroviny, rukodělné výrobky atd.²⁰ Už v červenci 1941 bylo pojmenování upraveno na Bata, a. d. Beograd. Ruku v ruce s tím proběhlo její kapitálové posílení. Firma však vlastní dílenskou výrobu neprovozovala, pouze koordinovala řídicí funkce v Srbsku, k čemuž si vystačila s půldruhou desítkou pracovníků. Výroba dřevěné obuvi a opracování kůží byla soustředěná do podobně mladé bělehradské společnosti Nebojša a. d., jejíž vznik se datuje 22. květnem 1939. Výrobou dřeváků a dřevěných podpatků se pak měla zabývat v červnu 1939 založená společnost Celotvor a. d. Beograd, která však plnila jen minimum z předepsaných povinností.

Vedení jihoslovanských firem

Výstavba společností v čle jugoslávského státu se pojí se jménem ředitele Tome Maksimoviće. U tamních baťovských aktivit stál od samých počátků. Již v roce 1919 vedl v Bělehradě baťovskou prodejnu. Osobní zkušenost ho pojila i s Československem. Nejenže pravidelně zajížděl do Zlína, ale po šest let (1927–1933) pracoval pro koncern na Moravě. Do Borova se vrátil 14. února 1933 a stoupal dále po žebříčku, až dosáhl postu prokuristy a generálního zplnomocněnce. Oficiálně byl do této pozice potvrzen 13. června 1936 a vykonával ji až do napadení Jugoslávie, kdy se z obavy před zatčením rozhodl uprchnout na srbská území.²¹ V krizovém čase ho zastoupil vedoucí nákupního oddělení Jakub Klouda, vyslaný sem ze Zlína již v roce 1934. V Borovu působil Klouda ve funkci technického vedoucího továrny po celou dobu války. Funkci neformálního vedoucího továrny si pak zopakoval ještě jednou, a to když před náporom osvobozeneckých armád utekli exponenti chorvatského státu.²² V továrně je reprezentoval Dr. Ing. Tomislav Bulat, dosazený

20 Tamtéž, sign. XXVII, k. 1887, inv. č. 16 – „Vorschlag für die Statuen der Gesellschaft „TOMAX“ A. G.“, Bělehrad, 7. 2. 1940.

21 Bliže Tamtéž, sign. II, k. 1092, inv. č. 53, poř. č. 35. K jeho jmenování prokuristou srov. Tamtéž, sign. XXVII, k. 1887, inv. č. 17 – „Izvadak iz trgovačkog registra Okružnog kao trgovačkog suda u Osijeku“. K dalším osudům Maksimoviće snad jen doplníme, že se nedlouho po svém útěku zapojil do budování administrativy v Srbsku. Dne 20. října 1941 pak byl jmenován do čela Komisariátu pro uprchlíky. Silvija KREJAKOVIĆ – Urška STRLE, *Rekvijem za harmoniku: Slovenci u kontekstu masovne odmazde u Kraljevu*, Dve Domovini – Two Homelands: Razprave o izseljenstvu – Migrations Studies, 2011, č. 33, s. 79.

22 Bliže ke Kloudovi srov. SOKA Zlín, fond Baťa, sign. II, k. 1116, inv. č. 82, poř. č. 3.

12. května 1941 do podniku novým chorvatským ustašovským režimem jako komisař.²³

Dohled chorvatských úřadů vyhlášený nad firmou Bata, Hrvatske tvornice gume i obuče d. d. u Borovu, jak zněl její nový název, nevyhovoval zlínskému koncernovému vedení. Obávalo se omezení v rozhodovacích kompetencích nad podnikem. Vyvinulo proto značné úsilí k jeho odstranění. Lobování, do kterého bylo zapojeno mnoho osob i institucí, přineslo do půl roku své plody. Aby zrušením komisařské správy nebyl krácen komisař Bulat, byl prosazen do funkce generálního ředitele a podpředsedy společnosti (funkci předsedy vykonával Jan A. Baťa, byť v této době již jen formálně). Zájmy nového režimu zde spolu s ním hájil také primátor Záhřebu Ivan Werner, komisař Obchodní komory v Osijeku Ing. Milan Blažeković, prezident Průmyslové komory v Záhřebu Ing. Radoslav Lorković. Zlínskou centrálu zde reprezentovali německý ředitel a člen správní rady firmy Baťa JUDr. Albrecht Miesbach společně s českým ředitelem Ing. Františkem Malotou. Zastoupení v chorvatské firmě Baťa měl i Dr. Georg Wettstein za baťovské investiční skupiny sídlící ve Švýcarsku. Až na Wettsteina bychom tyto osoby našli také v institucionálních orgánech dalších baťovských společností na území chorvatského státu.

Stěžejní postavou pro kapitálové investice v sousedním Srbsku se stal prof. Dr. Velimir Bajkić. Podobně jako Maksimović spojil svou kariéru s koncernem ještě v předválečných jugoslávských časech.²⁴ Za druhé světové války bychom pak nenašli na srbském území koncernovou firmu, v jejíž správní radě by nezasedal. Souběžně s tím vykonával obvykle i funkci prezidenta, jako tomu bylo u firem Bata, Nebojša, Celotvor. Na rozdíl od reprezentantů chorvatských koncernových firem, kteří byli po osvobození Jugoslávie postaveni před soud, se jeho kariéra úspěšně rozvíjela i nadále. Stal se významnou postavou zestátněného obuvnického sektoru.²⁵

23 DA Vukovar-Vinkovci, fond Borovo, sign. DAVU-SCVK-216/SI – 1, kniha 61 – „Izvrjeće upravnog odbora Bata, Hrvatske tvornice gume i obuče d. d. XXI. radovitom zboru dioničara“. Pokud se týče útěku Dr. Bulata, odsouzeného v poválečné Jugoslávii v nepřítomnosti k trestu smrti, další jeho stopu lze zachytit v Brazílii. Bulat zde zkontaktoval Dr. Jiřího Udržala zastupujícího nové zlínské vedení znárodněného podniku Baťa. Podle slov Udržalových zde Bulat čekal na vydání argentinského víza, jež mu měl přislíbit Tomík Baťa. Současně měl s Bulatem udržovat písemný kontakt Jan Baťa, který se snažil získat jeho svědectví ve prospěch sporu s Tomíkem Baťou o udržení kontroly nad koncernem. Blíže MZA Brno, fond Svit, sign. I/2, k. 267, inv. č. 182.

24 K jeho jmenování členem správní rady srov. SOKA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1887, inv. č. 17 – „Izvadak iz trgovačkog registra Okružnog kao trgovačkog suda u Osijeka“.

25 Tamtéž, sign. XXVII, k. 1877, inv. č. 3 – opis dopisu od Šimandla pro ČZKG, n. p. z 14. 8. 1946.

Do funkce výkonného ředitele srbské firmy Baťa byl postaven Alexander Djošić, u firmy Nebojša byl na tento post uveden Božidar Arambašić. Ve statutárních orgánech srbských společností bychom našli celou řadu osob blízkých tehdejší vládní administrativě (Dr. Sava Obradović, Boro Milojević, Radivoje Kangrga, Aca Pavlović²⁶). Rovněž zlínská centrála pamatovala na své zájmy. Podobně jako v Chorvatsku je hájila dvojice JUDr. Miesbach a Ing. Malota. Na pozici technického a administrativního poradce u srbských firem působil zlínský odborník Vladimír Skála, u nějž stejně jako u Kloudy v Chorvatsku bylo jeho postavení formálně stvrzeno zvolením do statutárních orgánů. Koželužnu, jejíž zřízení v Bělehradě se koncernu přece jen podařilo před místní administrativou a konkurencí prosadit, spravoval zlínský odborník František Pohanka.²⁷ Pouze reprezentanta švýcarských kapitálových skupin bychom v statutárních orgánech bělehradských společností hledali marně. Tato absence souvisela s investiční politikou koncernu na Balkáně a genezí jejich tamních firem.

Kapitálová expanze

Před srbskými úřady bylo reálné kapitálové pozadí skrýváno za půldruhou desítku osob vydávaných za vlastníky akcií.²⁸ Pro tuto roli se vedle Miesbacha a Maloty pro-

26 V případě Aci Pavloviće se jedná o osobu dlouhodobě svázanou s baťovským podnikáním na jugoslávském území. Již v první polovině 30. let jej zachytáváme v podnikových záznamech, které ukazují jeho relevantní postavení ve firmě. Tak např. 26. srpna 1933 reprezentoval na XII. řádné valné hromadě akcionářů Baťa, Cipele i koža d. d., Zagreb balík 100 akcií. Hrvatski Državni Arhiv, Zagreb, fond 151 – Savska Banovina. Odjeljenje za trgovinu, obrt i industriju, k. 64.

27 Blíže k českým zaměstnancům v Jugoslávii, délce jejich pobytu v Borovu a vykonávané profesí srov. vyplněné poválečné formuláře *Prijavnica za strane državljanе* uložené in: Državni Arhiv u Vukovaru, Arhivski sabirni centar u Vinkovcima, fond Mjesni narodni odbor Borovo Naselje, k. 12 a tamtéž, k. 22.

28 Osoby pověřené za akcionáře podepisovaly obdobná Prohlášení: „Prohlašuji, že na moje jméno [připsáno tužkou – M. M.] registrovaných 1000 (tisíc) kusů akcií firmy Baťa a.s. Zlín a proto mi z těchto akcií nenáleží nijaké právo. Beru na vědomí, že skutečný vlastník těchto 1000 (tisíce) kusů akcií, Baťa a.s., Zlín, může kdykoliv a bez jakéhokoliv důvodu podle svého vlastního uvážení tuto registraci na moje jméno odvolati. Současně se zavazuji, že použiji hlasovacího práva na tyto akcie pouze na základě instrukcí zástupce firmy Baťa a.s., Zlín.“ A dále je k tomuto textu tužkou připsáno: „Uvedené prohlášení jest podepsáno na samostatném exempláři od každého akcionáře a soubor všech podepsaných prohlášení jest založen u p. Balajky. 29. / 2. 1944 Hanák“. SOKA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1880, inv. č. 9 – koncept „prohlášení“. Totožné prohlášení bylo vystavováno i pro ostatní jihoslovanské firmy.

půjčili vesměs manažeři příslušných firem a osoby místní honorace. Veškerý základní kapitál srbských společností byl ale ve výhradním vlastnictví zlínské firmy Baťa, která je převzala do svého portfolia od firmy Baťa v Borovu hned na počátku okupace Jugoslávie.²⁹ Tím se majetková struktura srbských společností částečně lišila od situace v Chorvatsku.

Nejvýznamnější evropská investice koncernu na jih od československé hranice – výstavba jugoslávského/chorvatského Borova – byla hrazená z prostředků mateřských společností ve Zlíně a kapitálových skupin spravovaných švýcarskou advokátní kanceláří Georga Wettsteina, Charlese Juckerse, Hanse Bergera a Wilhelmine Meier.³⁰ Konkrétně při posledním navýšení základního kapitálu odsouhlaseném na mimořádné valné hromadě firmy Bata, Hrvatske tvornice gume i obuče d. d. u Borovu dne 24. března 1942 a následně uhrazeném³¹ připadly ze stopadesátimilionového základního kapitálu zlínské firmě Baťa akciové podíly v nominální hodnotě 74 750 000,- kuna, desetimilionovým podílem disponovala napajedelská firma Fatra. Mimoto se zlínskou centrálou byl spojen osud akcií v nominální hodnotě 17 750 000,- kuna, připsaných do osobního vlastnictví šéfa koncernu Jana A. Bati. Investiční partner baťovského podnikání, Bündner Schuhfonds

29 Tamtéž, sign. I/10, k. volný, inv. č. 14. Ve prospěch převzetí akciového kapitálu firem Nebojša a. d. Beograd, Bata a. d. Beograd a Celotvor a. d. Beograd v hodnotě 1 950 000 kuna se argumentovalo posílením hospodářského vlivu v jihovýchodní Evropě, což mělo být v zájmu německé říše: „Es handelt sich um Aktien serbischer Gesellschaften, die zum Baťa – Konzern gehören, an den Erlangen dieser Aktien hat die Fa Baťa A.G. Zlin insoferne Interesse, dass sie auf so eine Weise 100 %-ige Eigentümerin des Aktienkapitales der Firmen Nebojša a.d. und Baťa a.d. Beograd wird. Dadurch wird die Möglichkeit eines wirtschaftlichen Durchdringens nach Serbien grösser. Da es sich dabei um den süd-östlichen europäischen Raum handelt, steht bei der wirtschaftlichen Bewältigung dieses Raumes auch das Interesse des Reiches in Frage.“ Tamtéž, sign. XXVII, k. 1880, inv. č. 9 – nedatovaná zpráva „Übernahme der Aktien Nebojša a.d., Bata a.d., Beograd und Celotvor a.d. Beograd“.

30 Společný postup se západoevropskými a severoamerickými investory jako Schneiderem, Solvayem, Mannesmannem, Phillipsem, Rotschildem aj. při vývozu kapitálu na Balkán představoval v kapitálové politice československých podnikatelských subjektů spíše pravidlo. Vyplýval z jejich kapitálové provázanosti se silnějšími zahraničními partnery. To na jedné straně umožňovalo jejich expanzi, na druhou stranu to problematizuje určení odesílatele kapitálu. Blíže Alice TEI-CHOVÁ, *Příspěvek k poznání zahraničních spojů finančního kapitálu v Československu*, in: Sborník Vysoké školy pedagogické, Filosofie-historie I, Praha 1957, s. 53–71. K obchodní výměně a rozsahu „československých“ investic v jednotlivých balkánských zemích ve třicátých letech 20. století srov. Paul N. HEHN, *A Low Dishonest Decade: The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of World War II, 1930–1941*, New York – London 2002, s. 256–268.

31 Při tomto posledním navýšení akciového kapitálu bylo 40 milionů kuna uhrazeno firmou Baťa ve Zlíně v rámci německo-chorvatského clearingů. Dalších 60 milionů rublů bylo splaceno z rezervních fondů borovské firmy Baťa.

Stiftung (B. S. F. Stiftung), sídlící ve švýcarském Svatém Mořici, kontroloval akcie v nominální hodnotě 47,5 milionů kuna.³²

Pro pochopení významu této společnosti pro koncern v jihoslovanském prostoru jsou důležité informace nejen o složení investorů a výše jimi kontrolovaného základního kapitálu, ale i rekonstrukce jeho vývoje. V průběhu pouhých sedmi let vzrostl základní kapitál firmy Baťa v Borovu třicetkrát, a to navzdory markantním územním ztrátám. Podle zápisu v obchodním rejstříku činil původní základní kapitál firmy Bata, jugoslavske tvornice guma i obuće d. d. Borovo až do 9. února 1935 pět milionů dinárů. S tímto datem se pojí navýšení na dvacet milionů dinárů.³³ K dalšímu růstu došlo na počátku války, kdy koncernový management určil jeho výši na 40 milionů kuna.³⁴ Prakticky obratem byl základní kapitál posílen na zmíněných 150 milionů kuna.

Pochopitelně na posledních dvou navýšeních se podepsala prudká inflace chorvatské měny. Vedení současně reagovalo rovněž na to, že výše akciového kapitálu již delší čas nekorespondovala se skutečnou hodnotou majetku v zemi; ostatně mimo své majetky patřil firmě Baťa Borovo veškerý akciový kapitál všech ostatních chorvatských koncernových společností. A konečně nezanedbatelným argumentem pro růst základního kapitálu se staly daňové úlevy: „Tato malá výše kapitálu,“ píše se ve zlínské instrukci do Borova, „je přímo škodlivá, jelikož podle daňového zákona dodatková daň stanoví se podle rentability uloženého kapitálu. V našem případě je procento rentability velké, následkem čehož je velká doplňková daň.“³⁵

Podobným růstovým „šokem“ si prošla rovněž chorvatská koncernová firma Stolin Vukovar. Při svém založení v roce 1937 činil její základní kapitál 2 miliony dinárů, o dva roky později byl zesílen na 5 milionů dinárů. K dalšímu zvýšení o 10 milionů kuna došlo na základě usnesení valné hromady z 20. září 1943. Za války se tak nominální hodnota základního kapitálu vyšplhala na 15 milionů kuna. Naproti tomu těžební a strojírenská firma Majstor, d. d. byla jednou z mála jihoslo-

32 Po válce odhadoval Charles Juckers cenu tohoto svého zkonfiskovaného podílu na 3,8 milionů švýcarských franků. Blíže „Fragebogen B. für Firmen“, St. Moritz, 23. 7. 1943, in: Schweizerisches Bundesarchiv in Bern (dále jen SchBA Bern), Bestand: E2001-07, Aktenzeichen: B.34.66.1, Signatur: E2001-07#1970/348#29*. Část tohoto kapitálu byla v držení druhé investiční společnosti sídlící ve Švýcarsku, Leader A. G., St. Moritz. Tamtéž.

33 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1887, inv. č. 17 – „Izvadak iz trgovačkog registra Okružnog kao trgovačkog suda u Osijeka“.

34 Tamtéž – „Društvena pravila tvrtke Bata, Hrvatske tvornice gume i obuće d. d. u Borovu“.

35 Tamtéž – „Zvýšení akciového kapitálu“, Zlín, 17. 2. 1942.

vanských společností, které se podobný scénář vyhnul. Od svého založení v roce 1939 si udržela hranici 5 milionů dinárů (později kuna).

Pouze pro doplnění uvedme, že totožný scénář byl sestaven i pro koncernové společnosti v Srbsku. Stanovy firmy Tomaks při jejím spuštění hovoří o 500 tisících dinárů.³⁶ Na valné hromadě 25. července 1941, na které bylo odsouhlaseno již zmíněné přejmenování na Baťa, bylo schváleno navýšení o 4,5 milionu dinárů. To ale nebyl poslední pohyb, o dva roky později byl pětimilionový kapitál zdvojnásoben.³⁷ Identický pohyb opisovala firma Nebojša. Po vytvoření Srbska činil její základní kapitál 1,25 milionu dinárů, na valné hromadě konané 31. července 1942 bylo odsouhlaseno jeho navýšení na 5 milionů. O rok později byl kapitál zdvojnásoben. A konečně prakticky stejný postup bychom zaznamenali rovněž u nejmenší z baťovských společností v Srbsku: dvousettisícový základní kapitál firmy Celotvor byl usnesením valné hromady 30. července 1943 zdesetinásoben.

V průběhu pouhých dvou let byl jen základní kapitál baťovských společností v Srbsku více než zdesetinásoben. Při rozpoutání války činil 1,95 milionu dinárů, v polovině roku 1943 se vyšplhal na 22 milionů dinárů. V Chorvatsku nevycházela relativní čísla sice tak přesvědčivě, ale i přesto představuje rozdíl mezi 21,95 miliony dináry při zahájení války oproti 172 milionům kuna o dva roky později úctyhodný výsledek.

Tento exkurz nebyl samoúčelný, ale měl na příkladu Jugoslávie ilustrovat způsob, jakým za války docházelo k expanzi koncernu prostřednictvím kapitalizace dceřiných společností. Zlínská centrála, výhradní majitel společností v Srbsku a většinový v Chorvatsku, využívala svého mimořádného postavení při vybavování dceřiných společností finančním kapitálem a technologickým zařízením.³⁸

36 SOKA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1887, inv. č. 16 – „Vorschlag für die Statuen der Gesellschaft „TOMAX“ A. G.“, Bělehrad, 7. 2. 1940.

37 Tamtéž, sign. I/10, k. volný, inv. č. 14.

38 Jestliže v letech 1936 a 1937 směřovalo do Jugoslávie spotřebního zboží, investičního zařízení a finančních prostředků za 9,6, resp. 7,8 milionů Kč, pak v roce 1938 to již představovalo 14,2 milionů Kč a v roce 1939 dokonce 25,3 milionů protektorátních korun (dále jen K). Pak sice následoval tříletý útlum (7 milionů K v roce 1940 následovaný 2,6 miliony K v roce 1941 a konečně 5,1 miliony K v roce 1942), zato s roky 1943 a 1944 přišel nový rozkvět dodávek do zemí jugoslávských nástupců. V roce 1943 to představovalo sumu 14,4 milionů K a v roce 1944 neuvěřitelných 58,9 milionů K. Detailní záznamy k expedici spotřebního zboží, investičního zařízení a finančních prostředků z československých/protektorátních koncernových továren na jugoslávský trh prostřednictvím firmy Baťa a. s. Zlín v letech 1935–1945. Srov. SOKA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1880, inv. č. 9.

Přestože dceřiné společnosti dosahovaly při svém hospodaření kladných výsledků,³⁹ dividendy se neproplácela. Zisky končily se souhlasem valných hromad akcionářů složených ze zlínských reprezentantů a místních fiduciářů⁴⁰ v rezervních fondech, ze kterých se pravidelně odčerpávaly na posílení základního kapitálu. Tento postup byl možný i díky tomu, že dceřiné firmy utržily dostatek financí na provoz za spotřební zboží zlínské centrály, jejichž uhrazení se souhlasem Zlína oddalovaly. Se splácením technologických zařízení dodávaných od koncernových firem z protektorátu se to mělo podobně, snad jen s tím rozdílem, že termíny splácení byly ještě delší, obvykle víceleté. Dceřiné společnosti tím oddalovaly splácení dluhů za investice a takto uspořené prostředky mohly využít při činnosti přinášející okamžitý výnos.

Jak již bylo řečeno, zesilováním základního kapitálu snižovaly dceřiné společnosti daňová břemena, neboť v těchto zemích byla za války zavedená pro odčerpání válečných zisků dodatková daň, vypočítávaná podle rentability uloženého kapitálu. Podobně na zesilování základního kapitálu jugoslávských společností ale vydělávaly i mateřské společnosti Baťa, Kotva či Fatra v protektorátu. Na domácím trhu dosahovaly stabilně vysokých výnosů, které by v případě nízkých nákladů generovaly zvýšené daňové sazby. Tím, že mateřské společnosti mohly vykazat vysokou hodnotu pohledávek za dceřinými společnostmi, dosáhly snížení daňového základu. Mateřské společnosti navíc své investice v podobě akciového kapitálu ukládaly v zahraničí, čímž rovnoměrně rozprostíraly svá finanční rizika. Současně posilovaly na cizích trzích svou konkurenceschopnost. Nehledě k tomu, že rostoucí dluhy dceřiných společností je udržovaly v subalterním postavení vůči zlínské centrále.

39 Firma Baťa v Borovu, nejvýznamnější jihoslovanská koncernová společnost, vykazovala stabilně vysoké zisky, dokonce i v roce 1941 to bylo 10,35 milionů kuna, o rok později 11,17 milionů kuna. Tamtéž, sign. XXVII, k. 1887, inv. č. 17 – „Poslovno izvjesće Bata Hrvatske tvornice gume i obuće d. d. u Borovu za poslovnu godinu 1941“ a „Geschäftsbericht der Kroatischen Gummi- und Schuhfabriken A. G. Bata in Borovo für Geschäftsjahr 1942“.

40 Slovem fiduciář se rozumí osoba, která je majitelem podle smluvně dohodnutých podmínek pověřená správou a nakládáním s majetkem. Vlastník (tedy fiduciant) obvykle převede majetek na fiduciáře a ponechá jej v jeho správě, který je naproti tomu povinen nakládat s tímto majetkem zodpovědně a vzhledem k majiteli zcela transparentně. S ohledem na nároky jednotlivých vládních administrativ snažících se za války eliminovat zahraniční vliv na domácí ekonomiku využíval koncern této formy správy majetku velmi často.

Stav za války

Válečný konflikt v Jugoslávii a rozpad jednotného státu pochopitelně poznamenal chod největší tamní koncernové firmy v Borovu. Zatímco ještě v první polovině roku 1940 pracovalo dvacet šest standardizovaných dílen na výrobu kožené obuvi a čtyřicet tři na gumovou obuv, o půldruhého roku později, i přes odeznění nejprudších bojů, se počet propadl na deset dílen kožených a čtyři gumové. Ani v následujících letech se počet dílen se základním obuvním výrobním programem nezvyšoval. Příčiny tohoto neuspokojivého stavu byly hned dvě. S rozpadem jednotného státu se pro Borovo stala silnou zátěží ztráta 60 % prodejen, na jejichž odbytu byla kapacita továrny dimenzována. Jejich náhlé ocitnutí se v celní cizině představovalo stěžejí zvládnutelnou situaci. Kondici firmy současně zatěžovala surovinová politika země. Podobně jako kdekoli v okupované Evropě zásobování válečné výroby postupovalo na úkor spotřebního průmyslu, na který se pak nedostávalo základních surovin. Obuvní výroba byla v tomto směru zvláště zranitelná, neboť konzumovala téměř nebo výhradně importované suroviny (kaučuk, bavlnu, kůži).

Borovské vedení čelilo této nepříznivé situaci zaváděním alternativních výrobních programů. Civilnímu sektoru (řadovým konzumentům) nabídlo vedení náhradní produkty jako dřeváky a obuv s dřevěnou podešví, nebo všestranný servis v podobě správkáren obuvi, opraven ponožek a punčoch prodlužující životnost produktů. Za účasti zlínských odborníků byla v Borovu také spuštěna výroba regenerátu ze starých a použitých gumových součástí.⁴¹ Pro tyto alternativní výrobní programy nechalo borovské vedení vybavit odstavené standardizované dílny. Jejich počet se rychle vyšplhal až ke dvaceti a na této úrovni se udržoval i v dalších letech.⁴²

Pochopitelně programové změny se podepisovaly na množství vyráběné standardní obuvi. Při napadení Jugoslávie, v roce 1941, se výroba snížila na pouhých 1,4 milionu párů. I když v následujících letech borovské provozy chrlily až dva miliony párů ročně, pořád to nepředstavovalo ani polovinu předválečné produkce.⁴³

Výrazně odlišná situace panovala v Srbsku. Zdejší mladé firmy se teprve před válkou zařizovaly na výrobu. S politickými změnami došlo k přeformulování jejich programu. Prakticky jedinou fungující výrobní společností se za války stala Neboj-

41 Blíže k technické pomoci srov. Protokol z XXI. řádné valné hromady konané 22. 9. 1942 in: DA Vukovar-Vinkovci, fond Borovo, sign. DAVU-SCVK-216/SI – 1, kniha 61.

42 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. I/10, k. volný, inv. č. 14.

43 Tamtéž.

ša. Regulérní výrobu spustila až na přelomu let 1941 a 1942. S plynulým stoupáním výroby, která dosáhla 193 400 párů obuvi svého vrcholu v roce 1943, rostl uměřeně i počet obslužného personálu: od stovky při spuštění po její trojnásobek v prvním pololetí roku 1943.⁴⁴

Expanze v Maďarsku

Abychom se seznámili s historií baťovské výroby v Maďarsku za druhé světové války, musíme se přesunout o jednu desítku let hlouběji do minulosti a přibližně o tři desítky kilometrů severně od maďarsko-slovenské hranice spočívající na Dunaji. Roku 1931 totiž zakoupilo zlínské vedení firmy Baťa od Magyar Kereskedelmi Bank zavedenou koželužnu v Nových Zámcích, se kterou byly zlínské podniky již delší dobu v čilém obchodním styku. Brzy poté zahájili noví majitelé na továrním komplexu sérii stavebních úprav, aby rozšířili kapacitu koželužen. A neskončilo jen u opracování kůží. Jelikož náklady spojené s převozem vyčíněných kůží do firemních podniků ve slovenských Šimonovanech a v moravském Zlíně a Třebíči prodražovaly finální produkty, přikročilo baťovské vedení v roce 1936 k doplnění novozámeckých provozů obuvnickými dílnami.⁴⁵

Do nového státu

Českoslovenští zákazníci se však dlouho z tamních bot těšit neměli. Nástupem nacistického Německa poklesl zájem západních velmocí o střední Evropu. V průběhu roku 1938 se celý region stal svědkem rozsáhlých územních změn. Po anšlusu Rakouska a odstoupení Sudet Německé říši a Těšínska Polsku se o svůj podíl přihlásila také maďarská vláda.

Jižní část Slovenska, kterou si Budapešť nárokovala, patřila k poměrně vyspělým regionům s dostatečnými příjmy místní populace. To se odráželo i na výsledcích tamních baťovských prodejen. V roce 1937 přesahoval jejich obrát 42 mi-

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Štátny oblastný archiv v Nitre, Inventár k fondu Cikta účastinárska spoločnosť továreň na výrobu obuvi Nové Zámky. Partizánske 1964 (strojopis držený v: Štátny oblastný archiv v Nitre). K rozložení továrních objektů srov. nedatovanou zprávu „Situácia továrenských objektov fy. Cikta Nové Zámky“, in: Štátny oblastný archiv v Nitre, fond Cikta, továreň pre výrobu obuvi Nové Zámky (dále jen ŠOA Nitra, fond Cikta), k. 6.

lionů Kč.⁴⁶ Inkoust na papíře s maďarskými požadavky ještě nestačil zaschnout, když koncernové vedení, snad z lítosti nad ztrátou tak vyspělého trhu, přijalo nečekané řešení. Nesnažilo se zachránit zařízení a materiál jejich evakuací do slovenského vnitrozemí. Namísto toho se rozhodlo vybudovat na předpokládaném odstoupeném území z dosavadních firemních statků novou společnost. Patrně již tehdy vedení pojalo záměr využít záboru k zakotvení na chráněném maďarském trhu, kam se po několik let pokoušelo proniknout.⁴⁷

V první fázi hledala zlínská ředitelna způsob, jakým zabezpečit svůj vliv na nové společnosti. S ohledem na předpokládaný zábor území Maďarskem měla být projektovaná firma svěřena do rukou loajálních slovenských zaměstnanců maďarského původu. Již 3. října byl sestaven seznam úspěšných baťovských vedoucích, který obsahoval dvanáct jmen. Mezi nimi vynikal okrskář z Lučence Jenö Plesko, který si za dosavadních devět let působení ve firmě uložil na podnikovém kontě 89 tisíc Kč.⁴⁸ O druhém jednateři, advokátu Dr. Jánosi Mohácsymu, toho není bohužel příliš známo. Snad jen to, že v minulosti zastupoval firmu při několika právních jednáních. Majetek nové společnosti jim měl být prozatím svěřený formou pronájmu.

Vytvoření nové společnosti provázel i na baťovskou praxi nebyvalý spěch. Její vznik se datuje 11. říjnem 1938. Toho dne uzavřeli u veřejného notáře Dr. Arnošta Spieglera společenskou smlouvu Jan Tuša, zastupující Jana A. Baťu, a Ing. Vítězslav Balajka za firmu Baťa a. s. Zlín. Nová společnost disponovala kmenovým kapitálem ve výši 500 tisíc Kč, přičemž firma Baťa se zavázala splatit 400 tisíc Kč a J. A. Baťa zbývajících 100 tisíc Kč. Celková částka byla také okamžitě složena a formálně byla předána k dispozici určeným jednatelům Pleskemu a Dr. Mohácsymu. Jednatelé představovali výkonné orgány společnosti, měli novou firmu zastupovat před soudy, úřady i mimo ně. Mohli jejím jménem uzavírat smlouvy, najímat a vypovídat obchodní místnosti, činit nákupy, přijímat a propouštět úředníky, jmenovat a odvolávat prokuristy.⁴⁹

46 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1901, inv. č. 6 – „Soupis prodejen dle politických okresů“, Zlín, 31. 10. 1938.

47 Jedna z referencí z první poloviny 30. let hodnotí pokusy následovně: „Uvažovali jsme o výrobě v zemi a o zřízení detailních prodejen; zatím byly tyto plány odloženy.“ Tamtéž, sign. XXVI, k. 1835, inv. č. 70.

48 Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Zlín, fond Cikta, Tiszföldvaru Martfü, a. s. pro výrobu a prodej obuvi, Zlín (dále jen SOkA Zlín, fond Cikta), k. 2, inv. č. 2 – „Soupis významných zaměstnanců firmy Baťa z 3. 10. 1938“

49 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 1, inv. č. 1 – „Společenská smlouva“, č. j. 964/1938.

Současně se stanovením základních parametrů byla nastolena i otázka pojmenování společnosti. Protože se předpokládal její zábor sousedním státem, byla vybavená dvojjazyčným názvem Spoločnosť pre výrobu a predaj obuvi s. r. o. „Cikta“ – Cipőgyártási és kereskedelmi társaság kor. fel. „Cikta“. Pod tímto jménem provedl také téhož dne Krajský soud zápis do živnostního rejstříku. Společnost se měla usadit v Komárně.⁵⁰

Během několika následujících dnů byly zhotoveny všechny potřebné smlouvy, vybraným zaměstnancům byly svěřeny plné moci a rozjelo se vyjednávání na úřadech. Jedinému bašovskému úředníkovi stačilo osm říjnových dní, aby na 24 okresních úřadech jižního Slovenska dosáhl přepsání všech prodejen z firmy Baťa na Ciktu.⁵¹ Vyřízení všech formalit proběhlo v nejvyšší čas, nedlouho nato se započalo se zábořem jihoslovenského území Maďarskem.

Hledání pozice v horthyovském Maďarsku

Jakkoli se z předchozího výkladu mohlo zdát, že procesy kolem vytvoření nové společnosti byly sice hektické, leč prováděné uvážlivě, s rozvahou, přičemž zábor tento proces pouze završil, pak realita byla odlišná a rozhodně nepostrádala napětí. Obsazení provázel nebyvalý chaos, rozvrat a nepokoje. Na zboží i na samotných prodejnách vznikly nemalé škody.⁵² A ve vzduchu visela navíc hrozba, že na zabraném území dojde k nucenému ukončení bašovských podnikatelských aktivit. Baťovští úředníci proto na maďarských úřadech rozeběhli jednání. Podnikání „Bať“ se

50 Blíže k registraci společnosti srov. Magyar Nemzeti Levéltár, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, fond A Martfői Tisza Cipőgyár iratai (dále jen Szolnok Leveltar, fond Martfői Cipőgyár), inv. č. XXIX 5 – 1 b.

51 Úředníci místních politických správ, kteří ve zjitřené atmosféře blížícího se obsazení horečně vyřizovali nejrůznější agendu, se příliš nehrnuli ke zpracovávání žádosti soukromé firmy. Chyběly navíc instrukce nadřízených orgánů. K nečekaně rychlému vyřízení požadavků přispělo nejen enormní nasazení Novosada, jak se pověřený bašovský úředník jmenoval. Neochotu a bezradnost dokázal rozptýlit poskytovanými finančními prostředky. Dokazuje to účet spojený s organizací převodů, který předložil k proplacení. Nejvyšší částku v účtu ve výši 1 841,70 Kč tvoří tzv. položky bez dokladů: spadalo sem ověřování příslušných dokumentů, podání žádosti s kolký, plné moci atd. Běžně však figurují odměny zaznamenané jako „odměna“, „odměna referentovi“, „odměna referentovi a úředníkům za psaní“, „odměna za urychlené vyřízení“, „odměna za práci v noci“ nebo odměna označená slovy „za psaní“, „písačkám“ atd. SOKA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1901, inv. č. 6 – „Cestovní účet pro firmu Cikta, spol. pre výrobu a predaj obuvi s.r.o. v Komárně“, nedatovaná zpráva.

52 Blíže ŠOA Nitra, fond Cikta, k. 1.

stalo předmětem kuloárních debat. Koncernoví představitelé dosáhli až na pracovní maďarského ministra průmyslu, obchodu a živností Antala Kundera. K jejich setrvání se interně vyjadřovala většina členů vlády, dokonce i ministerský předseda Béla Imrédy měl k dalšímu působení koncernu v Maďarsku vyslovit svůj názor. Ale ani na nejvyšší vládní úrovni se při svém postupu nezastavili. Šéf baťovských podniků Jan Baťa vstoupil v Paříži také do styku se synem prvního muže v Maďarsku, regenta Horthyho. Horthy junior se pak o baťovské zájmy v Maďarsku aktivně zaslazoval.⁵³

Předmětem všech jednání bylo udržení továrny a stávající sítě více než sto dvaceti prodejen na jihu Slovenska a Podkarpatské Rusi. Jednalo se o rozsáhlé majetky, jen pohledávka za odstoupené tovární budovy, stroje a zařízení činila 9,2 milionů Kč. Většinu však představovaly prodejny se zařízením v hodnotě 17,2 milionů Kč a úroky z nich za 100 tisíc Kč.⁵⁴ Maďarští vládní činitelé měli pro koncern nečekané porozumění a byli vstřícní jeho podnikání na svém území. Abychom si uvědomili, z čeho pramenilo jejich pochopení pro Baťu, musíme si představit situaci na přelomu roku 1938 a 1939, kdy byla jednání v plném proudu. Maďarské obuvnictví nesneslo srovnání se světovou špičkou. Bylo méně výkonné, převládala živnostenská výroba a její produkty byly pro velkou část maďarských obyvatel příliš drahé. Navíc během světové krize byl omezen import levnějších druhů ze zahraničí. Spotřeba obuvi nedosahovala úrovně západní ani střední Evropy. Prolomit spirálu vysokých cen a nízké spotřeby mohla jen tovární výroba, o kterou projevovala místní administrativa zájem. Vládě se však nezdálo reálné, že by z tuzemských zdrojů mohla povstat významnější společnost. Alespoň ne taková, za kterou by nestál kapitál označený podle tehdejších měřítek za židovský. To si však vyžaduje alespoň

53 Při jednáních se zlínskými reprezentanty v lednu 1939 měl Horthy ml. reagovat z počátku podrážděně, neboť se obával, že koncern hodlal využít zprostředkovacích služeb některé jiné zájmové skupiny. Když se zklidnil ubezpečením, že se s ním dále počítá, rozhovořil se o svém vztahu ke koncernu. Podle záznamů dostupných ve Zlíně se měl vyjádřit následovně: „Horthy připomínal svůj rozhovor s p. Baťou v Paříži a naznačoval, že doufá, že jeho snahy nebudou marné atd. Uspokojil jsem ho, že jakmile se stane stavba nové továrny aktuální, počítáme s jeho přímou či nepřímou spoluprací, ale že dnes, kdy je věc ve stádiu příprav a parlamentního boje, nechceme jeho jméno exponovat. To vzal s uspokojením na vědomí. Ke Kunderovi [ministroví průmyslu, obchodu a živností – M. M.] tentokrát Horthy nešel, připravoval se na cestu do Egypta.“ K tomu ještě baťovský úředník na adresu Horthyho asistenta poznamenal: „Jeho sekretář dr. Fekete je šantala, ale na vybíhání různých intervencí a žádostí je dobrý.“ SOkA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2 – Záznam z jednání firmy Baťa v Maďarsku datovaný 28. 1. 1939.

54 Tamtéž, k. 7, inv. č. 14 – dopis Ústřednímu svazu průmyslu v Praze, 21. 5. 1948.

drobné připomenutí, jaké měl antisemitismus v Maďarsku pozadí a kdy celý proces krystalizoval.

Maďarská společnost prožívala dlouhodobě značné znejistění. Rezonovaly v ní argumenty o škodách způsobených zemi po první světové válce Trianonskou mírovou smlouvou, na jejímž základě se bývalé území Uher dočkalo osekání na pouhou třetinu. Za hranicemi přitom zůstaly vedle všech velkých nemaďarských národních skupin také na tři miliony osob hlásících se k maďarské národnosti. Revize mírových smluv pak po dvě desetiletí strukturovala podobu zahraniční politiky Maďarska. Stala se současně předmětem debat i na vnitropolitické scéně, takže se v literatuře hovoří o syndromu Trianonu. Frustrace se obracela i do nitra maďarské společnosti zejména s ekonomickou krizí 30. let, která postihla obyvatele zvláště tvrdě. Zesilovaly hlasy žádající očištění Maďarska od jinonárodních skupin, nejhlasitěji prosazované extrémní pravici kolem Ference Szálasiho. Jen pár dní po anšlusu představila maďarská vláda první antisemitské zákony určující kvóty pro výkony jednotlivých povolání a pro přístup ke vzdělání. Na rozdíl od norimberských rasových zákonů přistupovala k maďarským osobám židovského původu ještě na základě jejich religiozity.⁵⁵

Květnový zákon z roku 1938 pracoval s dvacetiprocentním zastoupením židovského obyvatelstva, ale několik měsíců po jeho vyhlášení se očekávalo další zosílení. Mělo dojít k úplné marginalizaci tzv. židovského vlivu na hospodářství a na veřejný život obecně. V maďarské administrativě však rostla obava z ekonomických turbulencí při takto silných zákrocích. Připouštěl se proto vstup zahraničních investorů, panovaly pouze obavy z říšskoněmeckých investic. Pro budapeštské vládní kruhy připravilo nacistické Německo anšlusem Rakouska značné znepokojení. Na hranicích Maďarska se náhle ocitla velmoc, z jejíž rétoriky byl znát stále neukojený hlad po nových územích. Pokud by se nacistické vedení rozhodlo k dalšímu postupu, armáda malého podunajského státu, dlouhodobě navíc oslabená důsledky mírových smluv, by nebyla schopná účinné obrany. Vládní kruhy v Budapešti si proto nepřály posílení vlivu nacistického režimu v zemi prostřednictvím maďarského hospodářství. A tím se dostáváme zpět k Baťovi.

Od počátku jednání představovala firma Baťa z oslabeného pomnichovského Česko-Slovenska pro maďarskou administrativu vítanou alternativu. Disponovala dostatečným kapitálem, technologiemi a bohatými zkušenostmi. Na zabraných územích k tomu již dlouhodobě působila, což v podmínkách národního státu

55 Deborah S. CORNELIUS, *Hungary in World War II. Caught in the Cauldron*, New York 2011, s. 73–77.

bylo politicky lépe průchodné. Ale i tak se dal očekávat větší odpor z řad zástupců hájících zájmy malých obuvnických živnostníků.⁵⁶

Ministr Antal Kunder, který v lednu 1939 vyjednával se zmocněnci ze Zlína, se zavázal obhajovat vstup Baťova koncernu na maďarský trh ohledy na veřejný zájem. Argumentaci hodlal postavit na konzumentech, pro které představovaly levnější produkty u Bati výraznou finanční úlevu. Baťovští představitelé se naproti tomu měli zavázat ke splnění dvou podmínek. V krátkodobém horizontu neměli rozšiřovat výrobní kapacity, připouštělo se pouze doplnění strojového parku pro zkompletování nabízené obuvní kolekce. Důvodem pro tuto dočasnou stagnaci výroby se staly blížící se parlamentní volby. Ministři se zalekli následků, které by jejich exponování pro Baťu mohlo v předvolebním zápase vyvolat. Druhá podmínka pracovala s časově delším horizontem. Podle ní se měli představitelé koncernu zavázat, že postaví továrnu v Potísi, nejlépe kolem města Szentese.

Vývoj koncernové politiky dává tušit, že kontury jednání z počátku roku 1939 určily baťovskou strategii v dalších měsících a letech. Jakmile se v předjaří roku 1939 uzavřely volební místnosti, podmínka o dočasné stagnaci výroby padla. V letech 1939 a 1940 firma Cikta podstatně zesílila svou výrobní kapacitu. V rozmezí pouhých dvou let sestavila a vybavila osm kožedělných a dvě gumárenské obuvnické dílny, strojový park dodala mateřská společnost ve Zlíně. Finanční kondici maďarské společnosti posilovala dodávkami koncernového zboží, které zúročené na tamním trhu přinášelo nové společnosti cennou hotovost. Baťovská metropole vypomohla Ciktě také vyslanými instruktory⁵⁷ a sdílením technologických

56 „Ministr Kunder je nám nakloněn, ba záleží mu do jisté míry na tom, abychom se v Maďarsku pevně usadili. Příčina je ta, že Kunder nevidí možnost, aby v dohledné době se v Maďarsku vyvinula domácí křesťanská továrna na obuv, a že ceny obuvi v Maďarsku jsou nepřiměřeně vysoké. Stejně stanovisko zaujímá ministr nových území Jaross a jeho státní sekretář Siloszy. Kunder mně také naznačil, že i ostatní členové vlády (i min. předseda) souhlasí s jeho názorem. Upozorňuje nás ovšem na to, že bude nutno překonat několikýr odpor, jak v parlamentě, tak i na veřejnosti a to jednak odpor některých politických stran (klerikálové skupiny Zichyho, živnostníci a socialisté), jednak agitaci ševců a továrníků obuvi. Proto nutno postupovat zvolna a opatrně.“ SOKA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2 – Záznam z jednání firmy Baťa v Maďarsku, 28. 1. 1939 (zvýrazněno v originále).

57 V jedné ze žádostí odeslané na maďarské ministerstvo obchodu a průmyslu se uvádí požadavek na vyslání 21 zlínských instruktorů, mezi nimiž neměli chybět osobní referenti, účetní, nákupčí, techničtí pracovníci a instruktoři výroby. Instruktoři měli působit v Martfű obvykle 6 nebo 12 měsíců. Blíže k žádosti a seznamu instruktorů srov. Szolnok Leveltar, fond Martfűi Cipőgyár, inv. č. XXIX 5 – 3 b.

postupů.⁵⁸ Od spuštění maďarských provozů se současně maďarští zaměstnanci školili v moravské koncernové centrále, přičemž materiály účetního Tibora Klukona nasvědčují, že jejich proškolení bývalo naplánováno do detailů. Po absolvování kurzů si s sebou ještě odváželi instrukční materiál, aby mohli zlínské standardy zavádět do maďarských provozů.⁵⁹

Výstavba továrního města

Baťovští představitelé nezapomněli na svůj závazek přenosu výroby ze zabraných území do „dolní“ země. Vyjednávání s maďarskými firmami na odkoupení továrny v Sombatahely a v Pésci patrně nevedla ke kýženému výsledku. Proto se strategie přeorientovala na výstavbu vlastního závodu. Výběrem vhodného pozemku byl pověřen Tomo Maksimović, jehož společnosti v Borovu byl maďarský trh svěřen do péče. Veškerá zásadní rozhodnutí však činil až po jejich prodiskutování se zlínskými partnery. To se týkalo i výběru pozemků v Maďarsku, které měly splňovat nej přísnější nároky na infrastrukturu. Vyhlédnuté parcely v Martfü, rozprostírající se osmnáct kilometrů od Szolnoku, tato kritéria naplňovaly: železniční stanice byla vzdálená pouhých třicet metrů od vyjednávaného pozemku a v jeho přímém sousedství protékala mohutná řeka Tisza, splavná od hranic s Podkarpatskou Rusí až po její ústí do Dunaje.⁶⁰

Nákupu předcházela důkladná rekognoskace terénu a zajištění detailních informací o geologických, hydrologických, půdních i klimatických poměrech a podmínkách. Až pak firma Cikta tyto pozemky zakoupila (1940). Plány výstavby továrního města vypracované zlínským architektem Jiřím Voženílkem respektovaly baťovské projekce o průmyslovém prostoru. Základní myšlenkou tzv. ideálního

58 Koncernová centrála uzavřela s firmou Cikta také smlouvu o „technické pomoci“ při výrobě syntetického gumového zboží z Buny. Jejím uzavření předcházela diskuze zúčastněných ředitelů o vzájemném sdílení technických informací ve věcech výroby ze syntetického kaučuku. Už realita tohoto jednání dává tušit, že obsah výměny by zůstal zcela jednostranný. Vyspělejší subjekt (zlínské provozy) by poskytl slabšímu protějšku (továrně v Martfü) formou licence technologické postupy potřebné při zavádění nových výrobních procesů. Blíže srov. Tamtéž, inv. č. XXIX 5 – 2 b.

59 Tamtéž, inv. č. XXIX 5 – 2 e – „Klukon Tibor tanulmányi munkaterve Zlinben, ahol gyakorlatot szerez számviteli és üzemgazdasági munkákban“, Érsekújvár, 30. 5. 1939. Karton obsahuje záznamy o výběru a zaškolení i dalších zaměstnanců i v pozdějších letech, jakož i četné instrukční příručky.

60 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2 – Záznam z jednání firmy Baťa v Maďarsku datovaný 28. 1. 1939.

průmyslového města, které mělo být v Martfű realizováno, se stalo organické propojení sfér výroby, spotřeby, rekreace a bydlení do jednoho funkčního souboru.⁶¹

Při projektování Martfű se počítalo s výstavbou osmi tří- až pětietážových továrních budov, dvou přízemních továrních budov, vlastní kotelny pro výrobu páry a pro parní turbínu, gumárnu, koželužnu a papírnu, dvou tříetážových obchodních domů, deseti tříetážových svobodáren pro ubytování svobodných zaměstnanců, dále tříetážové budovy pro potřeby spolčovací a kulturní (divadlo, kino), pětietážového hotelu, dvouetážové ambulance, pětietážové nemocnice vybavené operačním sálem, dvou tříetážových škol, kostela, sportovního hřiště, 66 šestidomků, 33 čtyřdomků, 71 dvoudomků, dalších drobných staveb, zázemí pro technický servis, osobního a nákladního přístavu na Tise atd.⁶² V důsledku probíhající války se však podařilo realizovat jen menší část výstavby.

S vlastní výstavbou továrny a obytné kolonie v jejím sousedství se započalo v roce 1941. Stavební práce pak plynule pokračovaly i v následujícím roce. Za dvě stavební sezóny se podařilo zkonstruovat první tovární budovu i několik rodinných domků. Koncem roku 1942 proběhlo přestěhování dvou obuvnických dílen z Nových Zámků do Martfű. Na staveništích se neúnavně pracovalo i v následujícím roce. Byla dokončena tříetážová tovární budova s protileteckými kryty v suterénu. Spuštění se dočkaly i další, méně robustní tovární budovy. Některá patra výrobních provozů však musela vzápětí ustoupit potřebám zaměstnanců – byly v nich zřízené svobodárny a ubytovny. Dokončeno bylo současně několik rodinných domků. Výstavba Martfű však zaostávala za plány. Rychlostí zejména nedostačovala výstavba domků.

Přesto v srpnu 1943 padlo rozhodnutí přemístit firemní centrálu s kompletní administrativou, jakož i podstatnou částí výroby z Nových Zámků do Martfű. V Nových Zámcích zůstala jen koželužna, gumárna a výroba těžké pracovní obuvi (bagančat).⁶³

Přemístěním provozů do Martfű vyvstala akutní potřeba dalších továrních prostor. Pokračování ve výstavbě, jak předpokládaly dříve vypracované plány, se však s rokem 1944 téměř zastavilo. Byla dokončena jen svobodárna zvaná Domov, určená pro spočinutí sta pracovníků. Současně byla započata výstavba papírny a ně-

61 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XV, k. 1672, inv. č. 17 – „Průvodní zpráva k regulačnímu plánu továrního sídliště Martfű“, J. Voženílek.

62 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2 – Dopis adresovaný Ministerstvu průmyslu v Budapešti z 27. 6. 1945.

63 Tamtéž, k. 7, inv. č. 14 – Nedatovaná zpráva „Vývoj společnosti Cikta r. t., Tiszaöldvár, Martfű“.

kolika rodinných domků. Dokončit se je však nepodařilo pro probíhající válečné operace.

Na podzim 1944 již Rudá armáda překročila Karpatský oblouk a postupovala dále do nitra panonské nížiny. Dne 7. října byla podnikovým vedením nařízena okamžitá evakuace zaměstnanců do Nových Zámků, odpíračům bylo vyhrožováno vojenskými soudy. Zaměstnanci proto příkazu raději uposlechli. Podnikovému vedení scházely zpracovaný plán postupu evakuace. Tam, kde se nepodařilo koordinovat jednotlivé záchranné procesy, nastupovala živelnost. Válka se krátce nato přelila do blízkosti Martfü. Tovární komplex se ocitl vprostřed těžkých bojů, několikrát se vystřídal jeho držitel. Při bojích bylo na továrnu svrženo několik zápalných pum, které rozpoutaly ničivý požár. Protože zaměstnanci byli odveleni, chyběly síly, které by jej uhasily. Vyhořely sklady obuvi a osmdesát procent rezervních strojů vzalo za své. Těžce poškozené byly i jednotlivé tovární budovy⁶⁴ a podobně majetek evakuovaných byl nenávratně poškozen.

Integrace a kapitál

Integraci Bati do maďarské ekonomiky určovaly specifické podmínky. Jak již bylo řečeno, nástup koncernu se setkal s pokusem maďarské administrativy vytlačit kapitál v držení osob označovaných za „židy“. Docházelo tedy běžně k situacím, kdy zlínské vedení muselo na vyzvání maďarské administrativy osvědčit, že ve vedení firmy nezasedají osoby židovského původu a z hlediska maďarského práva ji tak nelze považovat za židovskou.⁶⁵

Kroky podnikané v Maďarsku však odhalují zcela pragmatický přístup koncernového vedení k této otázce. Antisemitské požadavky svých partnerů si ve Zlíně uvědomovali a od počátku s nimi aktivně operovali. Antisemitismus strukturoval ekonomickou strategii koncernu, podržel si místo v interních analýzách maďarské-

64 Tamtéž; Přehledný generel továrního areálu s vyznačenými válečnými škodami a plánovanou poválečnou výstavbou lze dohledat v archivu v maďarském Szolnoku, blíže Magyar Nemzeti Levéltár, Jász-Nagykanizsa-Szolnok Megyei Levéltár, fond Jász-Nagykanizsa-Szolnok megye foispanjanak iratai, inv. č. 11947.

65 Při jednáních o kapitalizaci společnosti tlumočil ing. Balajka do Zlína tento pokyn maďarské administrativy: „Máme ihned zaslati: a) ověřený opis s německým překladem, že firma Baťa je árijská. b) křestní listy všech zakladatelů a členů správní rady ze Zlína, a to i rodičů, dědečka, babičky a oddací listiny rodičů.“ SOkA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2 – Nedatovaná cestovní zpráva ing. Balajky.

ho trhu i v prognózách dalšího vývoje.⁶⁶ S antisemitismem se operovalo také v instrukcích vypracovaných zlínskou ředitelnou pro baťovské zmocněnce, kteří byli ustanoveni vyjednat podmínky pro vybudování továrny s přílehlou kolonií v Martfű. Na požadavek ze Zlína měla firma Cikta bez úředního vyzvání deklarovat, že nebude zaměstnávat osoby označované podle maďarského práva za „židy“; jinak snad ani nelze číst slova „zaměstnáme jen křesťany“ hned v prvním bodě předkládaného závazku.⁶⁷ Tímto svým aktivním přístupem očekávala od ministerské rady vystavení nezbytných povolení.

Prosazování baťovských zájmů v novém státě bylo svěřeno několika příslušníkům maďarské honorace, respektovaným v politických a hospodářských kruzích. Ve správní radě bychom našli barona Stefana Spleneyie, bývalého předsedu Úřadu pro zahraniční obchod, dále barona Gáspára Urbána, župana v Szolnoku, ověřeného horthyovským režimem v roce 1941 vojenským řádem vítěz, a Dr. Ing. Vilmosa Misángyie, profesora na technice vykonávajícího současně post předsedy Svazu maďarských koželuhů. Zlínské zájmy reprezentovala dvojice ředitelů JUDr. Albrecht Miesbach a Ing. František Malota. V počátcích firmy se sporadicky objevovala i jména dalších kvalifikovaných baťovských úředníků, jako Vítězslava Balajky, Jana Tuši nebo Bohumila Mlýnka, zastupujících zájmy Jana A. Bati, či výkonného ředitele firmy Jenö Pleska. V dalších letech v zápisech pak figurují výkonný ředitel Jenö Sarkozy, který na dosavadním postu nahradil Jenö Pleska, prokurista Ing. Alexius Benedek a dále zlínské delegáti Dr. Ladislav Babinec, Josef Vašátka a Karel Haering, pověřeni zlínskou ředitelnou zastupovat zájmy šéfa koncernu a firmy Baťa.⁶⁸ Kompetence baťovských úředníků byla potvrzena v notářsky ověřených plných mocích, ale hlavně se o jejich postavení dočteme v písemných pokynech, které si ze Zlína vezli. Zlínská centrála si ponechávala po ce-

66 „Maďarsko má nyní tolik obyvatel jako ČSR a vyhlídky na vybudování prosperující továrny jsou dobré. Právní řád je zde spolehlivější než jinde. Konkurenční závody jsou výhradně, až na jednu malou výjimku, v rukou židovských. Maďarská vláda připravuje radikální protizidovské zákony, ale obává se, že nastanou poruchy v obchodě a v průmyslu. Proto by uvítala naši činnost v Maďarsku a to spíše než např. kapitál říšskoněmecký. Bude ovšem účelné, abychom při projektu nové továrny buď fakticky, nebo pro forma kooperovali s maďarským kapitálem (To má na mysli p. Horthy). Naše bankovní spojení (Budapešťská komerční banka) je sice (jako všechny banky v Maďarsku) převážně v rukou židovských, ale patrně se brzy přeorientuje. Je to nejsolidnější banka. Formální účast domácího kapitálu se dá provést jejím prostřednictvím.“ Tamtéž – Záznam z jednání firmy Baťa v Maďarsku, 28. 1. 1939.

67 Tamtéž, Instrukce z 10. 10. 1940.

68 Srov. záznamy o valných hromadách in: Szolnok Leveltar, fond Martfűi Cipőgyár, inv. č. XXIX 5 – 1 a.

lou dobu existence firmy Cikta rozhodující pravomoc při její správě; dokonce maďarské archivy naznačují, že ve Zlíně se sestavovaly závěrečné zprávy pro valné hromady akcionářů, které zplnomocnění účastníci jen formálně stvrzovali svými podpisy.⁶⁹

Vývoj se nezastavil ani u dosavadní majetkové struktury firmy. Při zahájení činnosti v roce 1938 byl do rukou jednatelů formálně složen kmenový kapitál ve výši půl milionu československých korun. V souvislosti s jeho převodem na maďarskou měnu, kde půlmilionová částka představovala 71,2 tisíce pengö, došlo k jeho navýšení na 200 tisíc pengö. Dosavadní poměr 4 : 1 udržovaný při rozdělení podílů mezi firmou Baťa a jejím šéfem zůstal v platnosti i nadále.⁷⁰ K drobnému posunu došlo v roce 1940, kdy byl kmenový kapitál rozšířen o 20 tisíc pengö. Formální správu nad tímto podílem si podržel ředitel Plesko.⁷¹

Ještě než se necháme nést dále časem, měli bychom se chvíli zastavit u let 1939 a 1940, neboť konečnému rozdělení jmění mezi akcionáři i jeho výši předcházelo několik scénářů, později nerealizovaných. Ještě v roce 1939 se diskutovalo při-brání baťovských společností v anglickém Tilbury a nizozemském Bestu jako investorů Cikty, to však následně překazily devizové předpisy. V dalším kole vstupovali do jednání reprezentanti několika baťovských center. Ke kapitalizaci se vedle zlínských delegátů (včetně ředitele Ing. Vavřečky) vyjadřovali reprezentanti Borova (Maksimović) a švýcarských holdingových skupin (Dr. Wettstein), ke kterým byli přizváni i zástupci maďarského bankovního sektoru (ředitel Conrad z Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Budapest). Z jednání o navýšení kmenového kapitálu na 800 tisíc pengö nakonec sešlo. Pravděpodobně i pro nároky poslední jmenované finanční instituce, která měla disponovat nadpoloviční většinou (450 tisíc pengö). Švýcarské skupiny se měly spokojit s podílem ve výši 150 tisíc pengö a zbytek si měli rozdělit firma Baťa ze Zlína a její majitel.⁷²

Zásadní změna pro kapitálový vývoj firmy přišla téměř o dva roky později. Na vyzvání úředních míst přistoupilo vedení k transformaci své společnosti. Změ-

69 Tamtéž.

70 Tamtéž. V moravské centrále se rovněž schvalovaly veškeré návrhy maďarské ředitelny na změny ve stanovách, kterými se uváděl jejich obsah do souladu s tamní legislativou. Szolnok Leveltar, fond Martfüi Cipőgyár, inv. č. XXIX 5 – 2 c.

71 H. KÁLMÁN, *Tisza Cipőgyár Martfü*, s. 34.

72 Blíže v programu pro Pleska od Maximoviće in: SOkA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2. Provázanost Borova, Cikty a Wettsteinovy kanceláře zdařile ilustruje popis zachycené korespondence britskými zpravodajskými službami, ve které se pojednává o plánech na výstavbu Martfü a peněžních operacích s baťovskou firmou Hidenou ve prospěch zřizované bělehradské pobočky Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Budapest atd. Blíže NA London, BT 271/52.

na právní formy nastala k 15. prosinci 1941, kdy zakončila svoji činnost společnost s ručením omezeným, kterou následujícího dne nahradila akciová společnost. Toto datum nebylo vybrané náhodou. Podle maďarského advokáta Dr. Ference Heineho, nejvyhledávanější kapacity v daňových záležitostech v zemi, se dal hospodářský rok 1941 tímto postupem daněprostě likvidovat. Očekávaná úspora měla činit 2 miliony pengö.⁷³ S touto transformací se pojí také oficiální přesun sídla do Martfü. Základní kapitál nově vytvořené akciové společnosti činil 2 miliony pengö. Většinu si rozdělili zlínské majitelé, podíly v nominální hodnotě 50 tisíc pengö (počítaje v to i starší dvacetitisícový vklad ředitele Pleska) byly svěřené do péče maďarských reprezentantů. Jejich přibráním se mělo vyhovět platné legislativě vyžadující u akciových společností účast alespoň sedmi podílníků. Maďarští reprezentanti přitom majetkově neměli na společnost Cikta prakticky žádný vliv.⁷⁴

Dosavadní neobvykle nízká hodnota základního jmění společnosti Cikta by mohla vyvolat iluzi o jejím neúspěchu. Cikta si však hospodářsky vedla dobře, po celou dobu dosavadní existence byla zisková. V roce 1940 se dokonce čistý zisk ve výši 200 047,32 pengö blížil výši základního jmění.⁷⁵ Důvodem jeho podhodnocení byla obava ze zákroku maďarské národní banky, která vytrvale žádala „přibrání maďarského kapitálu v té výši, aby měl ve společnosti majoritu.“⁷⁶ To představovalo pro baťovskou manažerskou formu řízení akutní hrozbu. Koncernovní reprezentanti proto nehodlali vlastní iniciativou kolem navýšení základního jmění riskovat konfrontaci s budapeštskými finančními kruhy. Baťovskému vedení by se pak obtížně manévrovalo a nebylo jisté, zda by neztratilo nad firmou kontrolu. Proto udržovali

73 „Uzavře-li se totiž obchodní rok 1941 dnem 15. prosince 1941, to znamená datum proměny k. f. t. [= s. r. o.] na R. T. [= a. s.] se opravuje na 15. prosince 1941, vyhneme se povinnosti podat daňové přiznání spol. k. f. t. za rok 1941, neboť spol. forma k. f. t. přestala před uplynutím obchodního roku, tedy přestala být dle zákona daňovým subjektem a na místo daňového přiznání k. f. t. podá se daňové přiznání R. T. za dobu od 15. prosince do 31. prosince 1941. Prakticky to znamená, že v případě, že se rozhodneme pro tento způsob zdanění výsledků obch. roku 1941, musíme bilančovat k. f. t. dnem 15. prosince 1941, kterážto bilance by sloužila současně jako východisková bilance pro R. T. a 31. prosince 1941 sestavila by se první bilance R. T. Tato bilance by se upravila podle výsledků týdne 51. a 52. (½ měsíce) a 24-ný násobek tohoto výsledku tvořil by daňový základ pro rok 1942. [...] Vzhledem k tomu, že naše knihy jsou uzavřeny dnem 31. prosince 1941, museli by jsme stornovat veškeré závěrečné knihování zpětně až po 15. prosinec 1941. Prakticky je to sice těžké, ale proveditelné, aniž by hrozilo nebezpečí pokutování.“ Szolnok Leveltar, fond Martfüi Cipögyár, inv. č. XXIX 5 – 2 e, blíže k celé problematice rovněž Tamtéž, inv. č. XXIX 5 – 1 b.

74 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 1, inv. č. 1.

75 Tamtéž, záznam z II. valné hromady konané v Nových Zámcích, 25. 9. 1940.

76 Tamtéž, Dopis Národní bance pro Čechy a Moravu, 29. 11. 1943.

základní kapitál po dlouhá léta v respektu k minimálním výměrám požadovaným ze zákona.

Teprve když si při sondážích v roce 1943 vedení firmy ověřilo, že tato hrozba pominula, rozhodlo se přikročit k navýšení základního dvoumilionového kapitálu. Zájem domácích investorů podílet se na kapitalizaci, byť minoritně, ochladl po jasném vyjádření, že Cikta nehodlá vyplácet z upsaného kapitálu dividendu.⁷⁷ Při vyjednávání s Národní bankou pro Čechy a Moravu byla diskutována částka osmi milionů, které měl základní kapitál po navýšení dosáhnout. Zečtyřnásobení do-
savadní sumy bylo ospravedlněno situací v Maďarsku, kde konkurenční společnosti i menší velikosti jako Dermata – Koloszvár (4,8 milionů pengö) nebo Wolfner Budapest (9 milionů pengö) přesahovaly kapitálem několikanásobně Baťův projekt.⁷⁸ Nakonec se podařilo s protektorátními a maďarskými úřady vyjednat navýšení základního jmění na 5 milionů pengö odpisem pohledávek firmy Baťa, které tehdy činily již 16,7 milionů protektorátních korun. Na „upsání“ kapitálu se podíleli 4 775 tisíce pengö firma Baťa ze Zlína, 125 tisíce Kotva Budapest a 100 tisíce šéf koncernu Jan A. Baťa (v zastoupení).⁷⁹ To byl poslední realizovaný pohyb v průběhu druhé světové války.

Prozatím jsme sledovali vývoj společnosti Cikta zabývající se primárně výrobou a prodejem obuvi. Nebyla to však jediná koncernová společnost podnikající na maďarském trhu. Souběžně s akcionováním firmy Cikta na konci roku 1941 začala zlínská ředitelna podnikat kroky ke zřízení velkoobchodní společnosti, kterou by pokryla své komerční aktivity na trhu.⁸⁰ Společnost vznikla 14. října 1942 a její plný název zněl Kotva, Export – Import és Árukereskedelmi r. t. Budapest. Předmětem podnikání se jako i v jiných případech stal nákup a prodej zboží en gros, exportně-importní operace a zastoupení domácích i zahraničních firem. Stoprocentním vlastníkem Kotvy se stala firma Cikta, která upsala stopadesátitisícovou částku na úhradu základního kapitálu. Stejná situace se pak opakovala o dva roky později (19. září 1944), kdy základní jmění narostlo intervencí Cikty na 300 tisíc pengö.⁸¹

77 Tamtéž, 25. 10. 1943.

78 Tamtéž, 29. 11. 1943.

79 Tamtéž, 25. 10. 1943.

80 Podle plánu schváleného Čiperou a Malotou 2. 11. 1941 se mělo na akcionování budapeštské Kotvy podílet sedm upisovatelů: zlínská Kotva (46 000 pengö), Ing. Malota (2 000 pengö), Dr. Miesbach (2 000 pengö), novozámecká Cikta (97 000 pengö), Plesko (1 000 pengö), Benedek (1 000 pengö) a Kubovics (1 000 pengö). Blíže Szolnok Leveltar, fond Martfűi Cipőgyár, inv. č. XXIX 5 – 1 a.

81 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2 – Nedatovaný „Informační přehled firmy Kotva – Budapest“.

Situace za války

Jak již bylo řečeno, základem pro baťovské podnikání v Maďarsku se staly slovenské a podkarpatoruské majetky koncernu na územích obsazených Maďarskem v letech 1938 a 1939. Statistiky se sice ve svých závěrech mírně rozcházejí, dávají však orientačně přesvědčivá čísla, ze kterých vyplývá, že obchodní síť v době záboru přesahovala 120 prodejen. K nim v roce 1941 přibýlo dalších 57 z území okupovaného v Jugoslávii. Pod křídla Cikty se tak spojily bývalé československé majetky, ohodnocené na 26,5 milionů korun, s bývalým jugoslávským vlastnictvím Borova, které po odečtení všech pohledávek na nich váznoucích bylo vyčíslené na 10,5 milionů kuna.⁸² Struktura 236 prodejen firmy Cikta v Maďarsku ve dnech po připojení bývalých jugoslávských prodejen vypadala následovně: obvod Komárna obsluhoval 36 prodejen, obvod Nových Zámek 33 prodejen, obvod Košic 37, Užhorod 35, Chust 38, Novi Sad 28 a konečně Sombor 29 prodejen.⁸³ Otevírání nových prodejen probíhalo také na území původního Maďarska, tento proces nebyl ale nijak výrazný. Zájmy firmy Cikta zde hájili místní velkoobchodníci.

Od skokových přírůstků v maďarské obchodní síti se pochopitelně odvíjela i zaměstnanecká otázka. V období mezi druhým pololetím 1939 a prvním pololetím 1941 vykazovaly maďarské prodejny Cikty stabilně kolem 330 zaměstnaných osob. Připojením severojugoslávských území počet prodejního personálu rázem přerostl čtyřstovkovou hranici, kolem které pak osciloval i v dalších letech.⁸⁴ To personální vývoj v továrních provozech vykazoval plynulejší, ač výrazně vzestupný průběh. Na svých počátcích Cikta zaměstnávala přibližně osm set továrenských pracovníků, přes tisícovku se přehoupla v roce 1940. V následujících dvou letech se její stav rozšířil o další tři stovky zaměstnanců. Nejvyššího počtu ale bylo dosaženo

82 Tamtéž – Protokol sepsaný v továrně Cikta r. t. Ersekujvár, 17. 3. 1942. Blíže k podmínkám kupní smlouvy ze 17. června 1942 o převzetí 57 prodejen, kterou mezi sebou uzavřely firmy Cikta a Baťa Borovo srov. také Szolnok Leveltar, fond Martfüi Cipögyár, inv. č. XXIX 5 – 3 b.

83 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2. Maďarské materiály se rozepisují o 234 prodejnách, blíže A „Cikta“ Cipögyártási és kereskedelmi r. t. Tiszaföldvár (Martfüi) – I. évi jelentése és zarszámadása 1942 üzletéről in: Szolnok Leveltar, fond Martfüi Cipögyár, inv. č. XXIX 5 – 2 a. Během války se množství prodejen a jejich administrativní členění změnilo, což lze vyčíst z přebíracích protokolů vystavených při zpětném začleňování prodejen do obchodní sítě firmy Baťa po zabrání území Československem v roce 1945. Obvod Nové Zámky tehdy obsluhoval 26 prodejen, Komárno 26, Levica 24, Lučenec 18, Košice 19 prodejen. Blíže k jejich rozdělení podle typů v rámci jednotlivých administrativních celků srov. ŠOA Nitra, fond Cikta, k. 4.

84 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 7, inv. č. 14 – Nedatovaná zpráva „Érszekujvár – Maďarsko (do r. 1944)“.

v prvním pololetí roku 1943, kdy se výkazy zastavily těsně pod hranicí osmnácti set zaměstnanců. Další pololetí již obrací trend v personálním obsazení továrny opačným směrem, úbytek dosahuje v dalších dvou pololetích stovek zaměstnanců.⁸⁵

Výsledky tovární výroby v Maďarsku byly nečekaně příznivé. V prvním roce „sjednoceného“ velkého Maďarska (1942) vykazaly statistiky výroby v Nových Zámcích a v Martfű 1 118 000 párů obuvi, v dílnách v jihomaďarském Villány se nadto vyráběly dřevěné podešve a fungovala zde koželužna až do jejího prodeje v roce 1943.⁸⁶

Přestože se jednalo o produkčně nejúspěšnější rok, nedokázaly tamní závody svou výrobou poptávku zaplnit. V tomto smyslu však našly oporu v protektorátních koncernových továrnách. Zatímco v letech 1936–1938 vyvážel zlínský koncern do Maďarska průměrně 15 tisíc párů obuvi ročně, pak v roce 1939 to již byly 53 tisíce a v následujícím roce 62 tisíce. Další léta jsou pak ve znamení razantního nárůstu importu baťovské obuvi do země. V roce 1941 to bylo 113 tisíc párů, v následující sezóně již 275 tisíc a prakticky stejným výsledkem skončil i rok 1943. Nejvyššího výsledku však bylo dosaženo v samotném závěru války: v roce 1944 se z protektorátu vyvezlo 526 tisíc párů obuvi.⁸⁷

Tento nárůst dovozu do Maďarska v druhé polovině války reagoval na postupný sestup výroby v Martfű a v Nových Zámcích. V roce 1943 se podařilo z jejich dílen zásobit prodejny a velkoobchodníky již jen jedním milionem párů obuvi. Tento sestupný trend následoval i v prvním pololetí roku 1944, kdy výroba nedokázala překonat půlmilionovou hranici.⁸⁸ Na podnik dopadala nařízení o redukování výroby, požadavkům výroby nestačily pro pokračující válku ani dodávky surovin. Od roku 1941 byla již většina tradičních surovin (kůží) vázána přiděly s cílem omezit jejich spotřebu pro civilní sektor. Na tato omezení dokázala firma pružně zareagovat proměnou dosavadního výrobního programu. Kožedělná produkce se dočkala útlumu ve prospěch alternativní výroby dřeváků s textilním svrškem. Obě hlavní surovinové položky v té době nepodléhaly předpisům vázaného hospodář-

85 Tamtéž.

86 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 1, inv. č. 1 – Zasedání ředitelny z 30. 12. 1943; Szolnok Leveltar, fond Martfűi Cipőgyár, inv. č. XXIX 5 – 1 a (Kozgyulesi jegyzokonyvek 1939–1949) – Zpráva správní rady Cikta r. t. Tiszaföldvár (Martfű) za rok 1942.

87 SOkA Zlín, fond Cikta, k. 2, inv. č. 2 – Export obuvi do Maďarska, Zlín, 4. 5. 1948.

88 Tamtéž, k. 2, inv. č. 2. Maďarský historik Hegedus Kálmán uvádí poněkud odlišné statistické výsledky výroby, než jak jsou zaznamenány v materiálech správní rady. (Podle Kálmána dosáhla produkce v roce 1939 celkem 550 000 párů, 1940 – 936 000 párů, 1941 – 942 000 párů, 1942 – 1 190 400 párů, 1943 – 1 089 300 párů a 1944 – 893 000.) Přestože se čísla určitým způsobem liší, výše uvedený trend nepopírají. H. KÁLMÁN, *Tisza Cipőgyár Martfű*, s. 49.

ství. Dřeva byl na maďarském trhu stále nadbytek, textilie se pořizovaly zejména v Itálii.⁸⁹ Tolik snad k ilustraci baťovských aktivit v Maďarsku.

Pod Karpatským obloukem

Historie baťovského podnikání v Rumunsku se začala psát ve 20. letech, kdy sem začala proudit zlínská obuv. O její pravidelný odbyt se měla starat firma Bata S. A. R. București, založená v roce 1930. Firma postupně zřídila a provozovala vlastní prodejny v Bukurešti, Kišiněvě a Galaci. Slibný rozjezd však zastavila hospodářská krize. Pod tíhou následků krize, která srazila v průběhu tří let výkonnost místního nevyvinutého obuvnického a kožařského průmyslu o celou jednu třetinu, prosadila rumunská vláda další posilování prohibitivních cel a zavedla kontingentování dovozu. Baťovské prodejny přišly o možnost pravidelných dodávek ze Zlína, a proto byly v roce 1932 jako nerentabilní likvidovány.⁹⁰ Koncern se však trhu s 18 miliony obyvatel nehodlal vzdát, byť z hlediska odbytu patřilo Rumunsko k méně vyvinutým; přes polovinu tamní spotřeby saturovala domácí ruční výroba.⁹¹

Rumunský trh a Baťův koncern v předvečer války

Bukurešťská společnost Baťa patřila po celé meziválečné období k největším odběratelům zlínské obuvi na rumunském trhu. Na konci 30. let odebírala přes sto tisíc párů obuvi ročně, v roce 1941 to bylo dokonce 197,6 tisíce párů.⁹² Obuv však nebyla jediným vývozním artiklem, se kterým se snažila zlínská centrála uspět na rumunském trhu. Při mezistátních jednáních na samém konci existence československé republiky prosazovali její reprezentanti vedle desítek tun obuvi také kontingenty pro desítky tun strojírenského zařízení, sportovní letadla a za své slovenské podniky žádali o zakomponování požadavku na vývoz desítek tun syntetických vláken a živočišného uhlí.⁹³

89 Szolnok Leveltar, fond Martfűi Cipőgyár, inv. č. XXIX 5 – 1 b.

90 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVI, k. 1835, inv. č. 70.

91 Tamtéž.

92 SOkA Zlín, fond Kotva, k. 67, inv. č. 300 – nedatovaná zpráva „Přehled obratu a výsledků“.

93 Při jednáních o stanovení kontingentů pro Rumunsko na rok 1939 požadovali reprezentanti firmy Baťa pro svůj výrobní koncern konkrétně: osmdesát tun sněhovek a galoší za 2,65 milionů Kč (výrobce Baťa a. s.), dvacet tun železobráběcích strojů za 400 000,- Kč (výrobce MAS, prodej

Prosazování koncernových zájmů přitom pokračovalo bez většího zakolísání i po začlenění českého území do Německé říše. Na německo-rumunských jednáních v Berlíně počátkem května 1939 hájil zájmy koncernu Ing. Kohlík, v minulosti působící jako československý obchodní atašé v Bukurešti. Jaroslav Hošek, baťovský úředník, který Kohlíka instruoval, do Zlína hlásil: „[...] ode mne naše požadavky velmi dobře zná, a můžeme tedy počítati s tím, že je dobře obhájí.“ Tento způsob vyjednávání přitom Hošek považoval za klíčový pro uplatnění koncernových zájmů i do budoucna. Do Zlína proto vzkázal: „Jest to pro nás velmi důležité míti při takových jednáních, kterými se rozhoduje o našem vývozu na celý rok, dopředu osobu, která k jednáním potřebnou látku týkající se nás ovládá z paměti. Jenom tak jest možno se nadíti, že hlavní požadavky nezaniknou ve směsi celé řady požadavků různých firem.“⁹⁴

Financování Bata S. A. R. București odpovídalo strategii, které se koncern ve 30. letech přidržoval. Vedle mateřské centrály, reprezentované obvykle firmou Baťa nebo přímo šéfem koncernu Tomášem a následně Janem A. Baťou, přikročily k uhrazení akciových podílů spřízněné zahraniční kapitálové skupiny. Další následující finanční úpravy pak obvykle znamenaly jen navyšování vloženého obnosu při respektování předchozího procentuálního rozložení akcií. Poslední úprava provedená po fúzi Bata S. A. R. București se společností Romcar S. A. R. București v roce 1940 znamenala nárůst akciového kapitálu Bati na 6,5 milionů lei. Švýcarské skupiny kontrolovaly 56,5 % akcií, šéf koncernu Jan Baťa si podržel 38,4 % a konečně 5,1 % disponovali vytipovaní věrní rumunští a jugoslávští reprezentanti, jejichž složení se měnilo podle aktuálních potřeb koncernu. V různých letech mezi nimi figurovali: Ing. Mihai Berindei, Teodor Emandi, Ion Ialea, Eugenia Ionescu, Tome Maksimović či Bogdan Tomáš.⁹⁵

prostřednictvím Kotvy), deset turistických letadel ve váze 3 tun za 700 000,- Kč (výrobce Zlínská letecká společnost, prodej prostřednictvím Kotvy), padesát tun umělého vlákna Slovlny za 750 000,- Kč (výrobce Svit Batizovce, prodej prostřednictvím Kotvy), padesát tun celofánu Prosvit za 1,1 milionu Kč (výrobce Svit Batizovce, prodej prostřednictvím Kotvy), pětadvacet tun živočišného uhlí za 400 000,- Kč (výrobce Baťa a. s., prodej prostřednictvím Kotvy) a patnáct tun nitrocelulózy za 250 000,- Kč (výrobce Baťa a. s., prodej prostřednictvím Kotvy). Odběratelem většiny tohoto zboží se měla stát koncernová společnost Bata SAR, București. Blíže SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVI, k. 1826, inv. č. 7 – jednání z února 1939.

94 Tamtéž, inv. č. 13.

95 SOkA Zlín, fond Kotva, k. 64, inv. č. 290 – zpráva „K situaci společnosti SAR, Drata SAR, Cotva SAR v Bukurešti“, 5. 2. 1949. Ke složení akcionářů srov. protokoly správních rad in: Tamtéž, k. 67, inv. č. 300.

Jak již bylo výše řečeno, obuv nebyla jediným artiklem nabízeným na rumunském trhu. Své místo si zde hledaly rovněž pneumatiky vyráběné v moravských Otrokovicích a chorvatském Borovu. S jejich uplatněním na trhu byly spojené velké předpoklady, dokonce koncern v roce 1936 zřídil specializovanou společnost pro výrobu a prodej pneumatik Veloromana S. A. R. București. Nadšené očekávání však brzy vyprchalo. Nejlepších výsledků dosáhl obchod v roce 1939, kdy společnost prodala 3 160 pneumatik. S řízeným hospodářstvím prosazovaným za války klesal její význam, až se obchod s pneumatikami zastavil a v pořadí druhá koncernová společnost byla uvedena do klidu.⁹⁶

Podobně jako u tamní firmy Baťa se také na složení akcionářů Veloromany podepsala koncernová strategie uplatňovaná v meziválečném období. Do kapitalizace se zapojili švýcarští investoři; ve čtyřmilionovém kapitálu disponovala investiční skupina Leader A. G. ze Svatého Mořice většinou akcií (56,75 %), mimoto její exponent Dr. Hans Berger spravoval drobný akciový podíl (0,75 %).⁹⁷ Zlínská ředitelna jménem Jana Antonína Bati kontrolovala menší díl (37,5 %). Zbytek byl v držení rumunských příslušníků.⁹⁸ Po organizačních změnách v koncernu provedených v roce 1939 k nim přibyli ještě drobní jugoslávští akcionáři. Toto personální doplnění o jugoslávské úředníky vyplynulo z politického vývoje ve střední Evropě na konci 30. let, jak to již bylo v předchozích kapitolách reflektováno.

Rozložení největších balíků akcií mezi zlínskou centrálou a investičními partnery korespondovalo s předválečným rozdělením zájmů jednotlivých koncernových skupin na zahraničních investicích. Menšími podíly se zase vycházelo vstříc tamní administrativě i legislativě žádající ve statutárních orgánech zastoupení osob držících část akcií. Kapitálovým podílem proto disponoval i prezident společnosti arch. Radu Berindei, podobně jako zmiňovaný švýcarský advokát Dr. Hans Berger,

96 Tamtéž, k. 67, inv. č. 300 – nedatovaná zpráva „Přehled obratu a výsledků“. K zastavení společnosti srov. Tamtéž, k. 4, inv. č. 30.

97 Dr. Hans Berger se stal v roce 1929 společníkem v advokátní kanceláři Dr. Wettsteina a Dr. Juckerse. Od roku 1934 působil jako norský vicekonzul v Zürichu a po Wettsteinově smrti v roce 1945 byl jmenován norskou vládou v Londýně honorárním konzulem pro Švýcarsko. AMZV, fond Londýnský archiv – důvěrný, k. 177. Berger byl rovněž členem nadační rady jedné z holdingových společností (B. S. F. Stiftung). Blíže Schweizerisches Handelsamtsblatt, 1. 11. 1940, č. 257, s. 2007 in: SchBA Bern, Bestand: E2200.151-01, Aktenzeichen: 7.615.11, Signatur: E2200.151-01#1970/180#292*. Podle zaznamenaného vyjádření Jana Bati měl být Dr. Hans Berger také prezidentem spřízněné Transocéanique S. A. Blíže NA London, BT 271/51.

98 SOkA Zlín, fond Kotva, k. 64, inv. č. 290 – zpráva „K situaci společnosti SAR, Drata SAR, Cotva SAR v Bukurešti“, 5. 2. 1949. Sumu 2,27 milionů lei v držení Leader potvrzují také švýcarské archivy, blíže „Leader A. G., St. Moritz, Beteiligten bei diversen Gesellschaften“ in: SchBA Bern, Bestand: E2001-07, Aktenzeichen: B.34.66.1, Signatur: E2001-07#1970/348#29*.

který vykonával post viceprezidenta a na jednání přes vzdálenost své mateřské země pravidelně zajížděl. Jugoslávský koncern zastupovali v pozici „akcionářů“ jeho šéf Tome Maksimović a vedoucí Bogdan Tomáš. Členy dozorčí rady se stali Ing. Sprin Stefanescu-Radu a Nicolae Constantinescu, které bychom společně s dalším „akcionářem“ Teodorem Emandim, bývalým rumunským vyslancem v Praze, našli na různých postech i v dalších baťovských podnikatelských subjektech v Rumunsku.

Rumunská specifika

Aktivita vynakládané koncernem v Rumunsku kopírovaly trendy uplatňované i na jiných trzích. Po prvotních dodávkách obuvi velkoodběratelům se rozhodla zlínská centrála podpořit své postavení v zemi zřízením vlastní společnosti. Ta se snažila na dovoz obuvi postupně nabalovat další zlínské produkty, což dokonce vyprovokovalo zřízení specializované prodejní společnosti. Až potud byl scénář stejný. Jedna z dalších investic však svým charakterem překračovala dosavadní koncernové projekty ve střední a jihovýchodní Evropě.

Na území bohatém na zemní plyn nechalo vedení na přelomu let 1936 a 1937 zbudovat továrnu na výrobu carbon blacku. Jednalo se o poměrně nedávno propracovanou technologii na výrobu sazí získávaných nízkotepeelným spalováním látek bohatých na uhlík za omezeného přístupu vzduchu. Výsledný derivát se pak užíval při gumárenské výrobě (zejména pneumatik, méně pak při výrobě obuvi).

I z hlediska koncernu se jednalo o novinku. Teprve před dvěma roky začali technologii experimentálně testovat a za jejím poznáním podnikli dokonce dva zlínské experti z Výzkumného ústavu firmy Baťa Dr. ing. Vlastimil Macháček a ing. Rudolf Dohnálek na podzim 1935 sedmnáctidenní studijní cestu do továrního komplexu v povolžské Jaroslavi.⁹⁹ Výběr Sovětského svazu nebyl rozhodně náhodný. Podle zpráv baťovské rešeršní služby a osobních pozorování jedné z dřívějších baťovských expedic měl tamní gumárenský průmysl disponovat kompletně rozřešeným technologickým postupem. Podobně vyslání Dr. Macháčka prokazuje jasnou racionalitu zlínského vedení, v jeho osobě totiž cestovala do SSSR jedna z největších baťovských kapacit na danou technologii.¹⁰⁰

99 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. IV, k. 1429, inv. č. 102 – „Program pro SSSR“, 14. 10. 1935; noviny články *Přednáška o SSSR v zlínském Rotary klubu*, Zlín, 8. 11. 1935.

100 Srov. poznámky na osobní kartotéce a obsah žádosti vedoucího laboratoří doc. Landy o Macháčekův odklad účasti na vojenském cvičení z 24. 7. 1935, blíže in: SOkA Zlín, fond Baťa, sign. II, k. 1064, inv. č. 9, poř. č. 1.

Není proto náhodou, že budování a provozování továrny v Bucșanech v rumunském Valašsku, kam nakonec investice koncernu zamířila, byla svěřena do rukou Dr. Macháčka. Oficiálně byl koncern pověřen jejím zřízením na základě ujednání tzv. Hospodářské malé dohody. Argumentovalo se zajištěním sazí pro československý průmysl, nicméně firma Baťa patřila k nejvýznamnějším konzumentům v ČSR. Na svou spotřebu 1500 tun kvalitních plynových sazí dovážených obvykle z USA vynakládala okolo šesti milionů devizových korun ročně. Továrna v Bucșanech měla tuto spotřebu alespoň částečně saturovat, přičemž platební styk probíhající v rámci československo-rumunského clearingů znamenal pro zlínskou centrálu vybavenou možností volného nakládání devizovými prostředky citelnou úsporu hodnotných prostředků.¹⁰¹

Od počátku provázely provoz továrny v Bucșanech potíže. Kolísavý tlak plynu na nalezištích petrolejářských společností, ze kterého byl carbon black v Bucșanech vyráběn, se stal opakovaně příčinou dočasného zastavení výroby. Roční výroba sazí kolísala mezi 300–350 tunami, v roce 1941 se však propadla na 271,3 tuny.¹⁰² Pokles tlaku plynu v těžebních polích pravděpodobně podnítil i úřední uzavření tamních provozů. V roce 1942 vydala bukurešťská vláda nařízení, kterým jeho průmyslové využívání ve Valašsku zakazovala. Rozhodnutí argumentovalo národohospodářskými ztrátami, které vznikaly jeho spotřebou, neboť tlaku plynu se dodnes využívá při těžbě hodnotnější nafty.

Po vydání zákazu se pokoušelo baťovské vedení firmy Romcar S. A. R., jak zněl oficiální název provozovatele továrny do jeho sloučení s bukurešťskou firmou Baťa, prosadit přestěhování výroby do sedmihradských nalezišť v okolí Copșa Mică. Tam totiž podobné omezení jeho průmyslového využívání nebylo vymáháno. Do Rumunska byl vyslán zlínský ředitel Ing. František Malota, aby vedl příslušná jednání. Přes snahu nalézt pro tento plán oporu u maršála Iona Antonescu prostřednictvím vládních úředníků (státního podsekretáře pro zásobování armády generála Gheorghe Dobre z ministerstva národní obrany) se pokus nezdařil. Monopol na užívání průmyslového plynu v Sedmihradsku získala od rumunské administrativy již v minulosti Societatea Nationala de Gaz Metan, zkráceně Sonametan. Ta odmítala připustit vstup Baťova koncernu do sedmihradských nalezišť. Nepo-

101 Tamtéž, sign. I/4, k. 154, inv. č. 588 – dopis Národní bance pro Čechy a Moravu, Zlín, 3. 8. 1939. V roce 1939 došlo k poklesu výroby plynů, čímž se snížila rentabilita výroby. V předvečer druhé světové války firma Baťa zvažovala přenos investičních zařízení na území Íránu nebo Iráku. S omezením světového obchodu po vypuknutí světového konfliktu již o tomto plánu neslyšime.

102 SOkA Zlín, fond Kotva, k. 67, inv. č. 300 – nedatovaná zpráva „Přehled obratu a výsledků“.

mohlo ani ujištění baťovských úředníků, že podnikání koncernu se monopolního postavení Sonametanu nedotkne, neboť veškerá produkce sazí bude směřovat na území protektorátu.

Sonametan jednání zablokoval a navíc využil nálad prosazujících rumunizaci tamní ekonomiky. Podařilo se mu přesvědčit rumunské úřady, aby přiměly tamní baťovské vedení k odprodeji továrního komplexu. Tehdejší odpovědný vedoucí firmy Bata S. A. R. București Dušan Samardžić, srbský občan, který zde zůstal i poté, co koncern v Borovu po přepadení Jugoslávie v roce 1941 předal zlínské centrále zpátky dosavadní administrativní dohled nad balkánskými koncernovými společnostmi, byl vystaven nebývalému nátlaku ze strany státního aparátu. Bylo mu vyhrožováno okamžitým vystěhováním, několikrát mu byly v jeho domácnosti provedeny domovní prohlídky. Jelikož zařízení bylo majetkem zlínské firmy Baťa, neměl by podobný vynucený odprodej od Samardžiće právní relevanci. Rumunská administrativa proto vyvinula úsilí i v Berlíně a teprve pod vlivem zásahu německých orgánů ve Zlíně proběhl odprodej za výrazně podhodnocenou sumu. Osmadvacet milionů lei, které zaslal Sonametan na zvláštní blokovaný účet u bukurešťské filiálky Pražské úvěrní banky, nereprezentovalo „ani polovinu ceny instalací, i kdyby byla prodána jen jako staré železo“. Na protest proti vynucenému odprodeji odmítlo zlínské vedení částku vyzvednout a po válce se jeho nástupci v podobě národní správy domáhali navrácení majetku i s uhrazením příslušných ztrát.¹⁰³

Řešením v bezvýchodné situaci v Bucșanech se stal obrat k té části výroby, která by zapadala do programu baťovských firem v Rumunsku, její posílení by nebylo zdlouhavé a další investice by příliš nezatížily rozpočet firmy. Výběr se stočil k výrobě krémů, zavedené koncernem v zemi již v roce 1941. Kvalifikovaní zaměstnanci z Bucșan se přestěhovali do Bukureště, kde na pozemku patřícím další dceřiné společnosti, Drata S. A. R., zařídili zesílenou produkci krému. Propoččet zněl na tisíc kilogramů týdně. Chod krémárny, nákup surovin a prodej finálních výrobků řídil Dr. Macháček, vedoucí pozici ve firmě si udržel Dušan Samardžić. Provoz se zastavil až náletem spojeneckých letadel na Bukurešť 6. července 1944, při kterém továrna vyhořela.¹⁰⁴

103 Tamtéž, k. 4, inv. č. 30 – nedatovaná zpráva „Záležitost zařízení na výrobu sazí v Rumunsku“ a v dopise Ministerstvu zahraničních věcí, Zlín, 15. 1. 1946. Záznamy o situaci lze nalézt v cestovních zprávách z Rumunska od ředitele Ing. Františka Maloty, datovaných dubnem 1942, in: Tamtéž, k. 64, inv. č. 291.

104 Tamtéž, k. 64, inv. č. 289.

Tovární výroba

Do vypuknutí války Batův koncern na rumunském území obuv nevyráběl. Obrat přišel se zakoupením místní firmy. Pořízení továrny v roce 1940 předcházela prohlídka několika místních podniků. Komise jugoslávských odborníků z Borova se nakonec přiklonila k firmě Dragoš & Tatu Roji pracující se značkami produktů Drata a Arta-Pedo. A právě první ze značek se stala součástí názvu nové baťovské společnosti: Drata S. A. R. București.

Rozhodující pro zakoupení zmíněné firmy byla požadovaná cena a dostupnost pozemků nezbytných pro další rozšiřování výroby. Na ploše továrního areálu pak byla v roce 1943 skutečně vybudována nová výrobní hala. Výstavba druhé pětietážové budovy, která měla následovat po jejím dokončení, byla pro přiblížení válečné fronty odložena.

Volba pro nákup firmy Dragoš & Tatu Roji byla uvážlivá i s ohledem na její osazenstvo. Obuv vyráběná v koupené továrně patřila k vysoce jakostní. Pracovní proces byl jen minimálně mechanizován, vykonávané ruční práce vyžadovaly zručné pracovníky.¹⁰⁵ Rozsah výroby však nebyl v koncernových poměrech nijak přesvědčivý, necelý tisíc párů obuvi vyráběných a prodávaných týdně 130–140 zaměstnanci nemohl nasytit rumunský trh. Od počátku proto usiloval koncern o racionalizaci výrobního procesu zapojením moderních technologií. Teprve v polovině roku 1941 však padlo ve zlínské ředitelně jasné rozhodnutí směrem k Rumunsku: společnost bude vybavena nezbytnými stroji a znásobí se tak její produkce.

Očekávanému posílení koncernového postavení v Rumunsku odpovídal i nárůst investic vložených do firmy. Původní dvoumilionový základní kapitál byl v roce 1941 zpětinasoben. Ale ani na deseti milionech lei se posilování firmy nezaustavilo. V roce 1943 proběhla další kapitalizace, výsledná hranice byla vymezena třiceti miliony lei. Batův koncern držel ve společnosti pouze sumu přesahující desetinu akciového kapitálu (3,2 milionu lei), a to ještě prostřednictvím své dceřiné společnosti Bata S. A. R. București. Majoritu ve společnosti drželi nám již vesměs známí rumunští státní příslušníci Ing. Constantin Ianculescu, Radu Berindei, Ing. Sprin Stefanescu-Radu, Negulescu-Quintus, Theodor Bârsan a Valeriu Tatu. Ani ve společnosti Drata nepostupovali podle vlastní vůle, podobně nemohli volně disponovat drženými akciemi. Jednalo se o důvěrníky baťovského advokáta v Rumunsku, Dr. Victora Hillarda, kteří vystupovali ve prospěch bukureštské firmy Ba-

105 Blíže srov. hlášení Dušana Samardžiče zasílaná do Zlína v letech 1939 a 1940 in: Tamtéž.

ta S. A. R. a švýcarské kapitálové skupiny Leader A. G.¹⁰⁶ Za svou zprostředkující roli získali posty ve statutárních orgánech firmy a z tohoto titulu přistávaly na jejich účtech pravidelné obnosy.¹⁰⁷

Rozhodnutí upevnit pozici na rumunském trhu bylo nejspíše ovlivněno momentální poptávkou ze strany vlády. Podsekretář pro zásobování armády z ministerstva národní obrany generál Dobré avizoval při dubnových jednáních v roce 1942 dokonce roční nákupy 200 tisíc párů obuvi pro potřeby armády. Diskutován byl charakter spolupráce, podíl státních orgánů na jejich nákladech, řízení i dělení zisků. Probírala se možnost zřízení naprosto nové firmy. Když při dalších jednáních trvali zlíňští vyslanci i na zřízení koželužny, jejíž provoz považovali za organizačně provázaný s obuvnickou výrobou, generál Dobré dokonce přislíbil, „že by tato naše zásada nebyla překážkou a že v takovém případě by rumunský stát vyvlastnil firmu Fildermann v Bacau, kterážto jest velkou rumunskou koželužnou.“¹⁰⁸

Přesto předpoklad o upevnění pozice na trhu zůstal jen na papíře. Nová výrobní společnost nevznikla navzdory tomu, že do celého procesu měl být zasvěcen i maršál Ion Antonescu. Rovněž produkce ve firmě Drata z nejrůznějších příčin vázla. V roce 1943 skončila na 61 tisících párech a v následující sezóně se ještě více propadla. Důvodem byl již zmiňovaný nálet spojeneckého letectva na Bukurešť v červenci 1944, který těžce poznamenal nově vystavěnou tovární halu.

106 Důvodem pro tento postup se patrně stala prosazovaná „rumunizační“ politika v hospodářství za Antonescova režimu. Vydávání rumunských státních příslušníků za většinové majitele mělo odvrátit od firmy Drata pozornost státního aparátu. O jmenování rumunských komisařů do zahraničních firem srov. dekret č. 3361 ze 4. 10. 1940 in: SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVI, k. 1831, inv. č. 44. Obecně k vyvlastňování majetku cizinců a dále židů srov. *Dějiny Rumunska*, Kurt W. Treptow (ed.), Praha 2000, s. 324.

107 Když rumunská administrativa začala na jaře 1941 zavádět akcie na jméno ve snaze přenést zodpovědnost za vedení podniku na skutečné majitele, koncern tipoval důvěrníky pro převzetí podobné zodpovědnosti a hledal způsoby, jakými by jejich formálně nabyté vlastnictví omezil. Ústřední baťovská kancelář v Praze k tomu napsala: „Držitel akcie se musí rozhodnout, na které jméno nechá akcie přepsati. [...] Jest přirozené, že pro podobné transakce přicházejí v úvahu osoby naprosto důvěryhodné, jako ku příkladu p. Emandi, bývalý vyslanec v Praze, t. č. v Rumunsku.“ V další fázi se očekávala přeměna akciových společností na takovou formu, kde by zapsaný majitel zodpovídal nejen za výši upsaných akcií, ale i za celý podnik. Přitom budoucí postoupení akcií na další osobu mělo být provedeno již jen s povolením příslušného ministerstva. Z důvěrného rozhovoru s rumunským atašé vyvodil pražský úředník Ústřední kanceláře: „Mám dojem, že přepis akcií na osobu druhou může býti důvěrně omezen prokurou, to však již je věc rumunských advokátů, aby našli vhodnou formu v případech, kde není možno míti 100 % jistotu důvěry v nového majitele akcií.“ SOkA Zlín, fond Kotva, k. 64, inv. č. 292 – dopis Ústřední kanceláře Baťa, Praha, 23. 4. 1941.

108 Tamtéž, k. 64, inv. č. 292 – „Naše obuvnické podnikání v Rumunsku“, 7. 4. 1942.

Poslední aktivity

Za vznikem další, v pořadí již páté koncernové společnosti na rumunském trhu stála omezení platná pro firmu Bata S. A. R. Podle stanov jí příslušely pouze importně-exportní operace s obuví a blízkými produkty. Na provozování velkoobchodu s jiným zbožím neměla vystaveno povolení. A protože by doplnění jejích stanov nebo přepis stanov Veloromany, která v té době byla již uvedená do klidu, vyžadovaly výrazně větší finanční náklady, vedení se přiklonilo k levnější variantě – vybudování nové společnosti.

Její zřízení projednával v dubnu 1942 v Bukurešti ředitel Ing. František Malota, když přicestoval do země kvůli problémům s provozem v Bučanech. Podle původního scénáře měl nový subjekt disponovat třímilionovým akciovým kapitálem a při jeho dalším plánovaném posílení měla do společnosti vstoupit dvěma miliony zlínská Kotva, čímž by bylo postavení koncernu stvrzeno. Realita byla ale poněkud jiná.

Na třímilionovém akciovém kapitálu firmy Cotva S. A. R. Bukuresti, která vznikla 25. září 1942, se poměrem 2 : 1 podílely bukureštské firmy Drata a Bata. Neučinily tak přímo, ale prostřednictvím sedmi osvědčených rumunských státních příslušníků, kteří se vyskytují ve statutárních orgánech většiny dalších baťovských společností. V čele Kotvy stanula dvojice „akcionářů“ prezident Ing. Constantin Ianculescu a viceprezidentka Eugenia Ionescu.¹⁰⁹

Společnost měla v popisu nákup a prodej domácího a zahraničního zboží en gros. Jelikož se ale situace v zahraničním obchodě dramaticky zhoršovala, musela se v krátkém čase přeorientovat na vnitřní trh. Rozhodujícím artiklem se staly obuvnické krémy, které začala tamní firma Baťa vyrábět po zakončení výroby carbon blacku. Tolik snad k dokreslení výrobního a obchodního programu baťovského koncernu v Rumunsku.

Bulharsko

Snahy baťovské ředitelny obsadit bulharské území zlínskou obuví troskotaly na neochotě tamní administrativy, bránící domácí trh před zahraničními investory. V průběhu hospodářské krize přišlo totiž šestimilionové Bulharsko o poslední domácí továrny na koženou obuv, které musely pro nerentabilitu zavřít své provozy.

¹⁰⁹ Tamtéž, k. 64, inv. č. 289.

V zemi se udrželo jen sedm menších dílen na gumovou obuv, které si pro nízkou cenu výrobků získávaly velkou popularitu. Spotřeba továrně vyráběné obuvi však nebyla vysoká, venkovská populace, která v Bulharsku převládala, se spokojila s podomáckou výrobou.¹¹⁰

Pokusy o zvýšení bačovského podílu na bulharském trhu narážely na odpor tamních elit, které hájily domácí méně rozvinutý průmysl a drobné řemeslníky. Nesouhlasný názor se zřízením tovární výroby zásobující vlastní síť prodejen nedokázaly zvrátit ani občasné návštěvy „šéfa“ Tomáše Bati a koncernových manažerů. Na bulharský trh se tak dostávala toliko zlínská gumová obuv zprostředkovaná bulharským konzumentům místními velkoobchodníky.¹¹¹

Podnikání v předvečer války

Navzdory stísněným poměrům se koncernu dařilo plynule posilovat své postavení v zemi. Ve druhé polovině 30. let přinášel každoroční prodej asi 40 tisíc párů obuvi obrát přesahující jeden milion korun. V roce 1939 však přišlo zakolísání. Zlínský odbyt klesl k 29 tisícům párů v ceně 744 tisíc Kč.¹¹² Propad měl souvislost s nuceným odklonem od jednoho z prioritních výrobních programů v koncernových továrnách v protektorátu – produkce gumové obuvi. Kaučuk se dostal na seznam strategických surovin, pro které nová nacistická moc razila striktní pravidla užívání.¹¹³ Výraznější prospěch zlínskému vedení nepřinesla ani skutečnost, že si dokázalo přes zaváděné blokády zajistit přísun surového kaučuku prostřednictvím sesterských společností v neutrálních zemích. Německé řídicí orgány v protektorátu

110 SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVI, k. 1835, inv. č. 70.

111 SOkA Zlín, fond Kotva, k. 4, inv. č. 30 – statistika obchodních výsledků na bulharském trhu.

112 MZA Brno, fond Svit, sign. I/2, k. 285, inv. č. 281 – „Export do Bulharska“, Zlín, 27. 1. 1948.

113 Kaučuk patřil ke strategickým surovinám vojenského průmyslu. Napětí v mezinárodní politice ve druhé polovině 30. let společně s oživením světového průmyslu se podepsalo na světových cenách kaučuku. V předvečer světového konfliktu začala většina velmocí vytvářet strategické zásoby a zavádět přísná pravidla pro jeho obhospodařování. Vyrůstající poptávka dále navyšovala jeho ceny. Dočasnou úlevu přineslo až vypuknutí války a s ním spojená obchodní blokáda evropských zemí Osy, které přišly o přímý kontakt se světovými produkčními centry surového kaučuku. O surovém kaučuku v předvečer války srov. Anthony CEKOTA, *The Stormy Years of an Extraordinary Corporation. The Bata Shoe Organization*, Perth Amboy 1984, s. 118–122. K opatřením americké administrativy srov. SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVI, k. 1831, inv. č. 44 – „Situace v kaučuku (Podle zprávy Frankfurter Zeitung z Amsterdamu, 17. 11. 1940)“.

apelovaly na baťovské reprezentanty, aby udržely import surové gumy z (nepřátelské) ciziny a současně výrazně omezily jeho spotřebu.¹¹⁴

Propad exportu do červených čísel netrval dlouho. Již v následujícím roce se podařilo vyvézt do Bulharska 84 tisíc párů obuvi v částce přesahující dva miliony protektorátních korun.¹¹⁵ Předmětem obchodního styku se stala gumová obuv, ačkoli vládní nařízení omezovala hospodaření s kaučukem. Nešlo však o jejich obcházení nebo dokonce o ilegální transakce. Obchodní spojení mělo blíže zušlechťovacímu styku, kdy se ve zlínských provozech zhotovovala gumová obuv z alternativních bulharských surovin. Zušlechťovací proces fungoval jen s tím rozdílem, že firma Baťa ve Zlíně nepracovala ve mzdě ve prospěch zadavatele (bulharské dceřiné společnosti), jak to u tohoto postupu bývá zvykem. V tomto případě udávala mateřská centrála tempo, dceřiná společnost se zavazovala k odběru zboží.

K realizaci bulharských obchodů by patrně nedošlo, kdyby nenastaly dvě zásadní okolnosti. Jednak se koncernovému vedení podařilo zřídit koncem roku 1939 dceřinou velkoobchodní společnost Bulgarska Kotva, a. d., Sofia s exportně-importními operacemi v jejím pracovním programu. Současně se nacistická správa postavila kladně k exportu zboží ze strategických surovin, pokud cílová země dodala příslušné nebo jiné náhradní strategické suroviny adekvátní jejich spotřebě. Pro baťovský výrobní komplex představovala tato úleva nacistické správy účinný nástroj, kterým dále posiloval svou pozici na evropském trhu. Bez tohoto zmírnění by baťovský export nikdy nedosáhl tak výrazných čísel.

Od svého založení zajišťovala Bulharská Kotva pro zlínskou továrnu výkup starého gumového zboží (pneumatik) v zemi. Velikost importu této cenné suroviny do závodů v protektorátu, kde se z ní abstrahoval gumový regenerát, korespondovala s rozsahem vývozu gumové obuvi do Bulharska.¹¹⁶ Bulharská Kotva se dále starala o dodávky vybraných trvanlivých potravin (sýrů, uzenin, ořechů, vína aj.), pro jejichž nutriční hodnotu a exkluzivní charakter se setkávala s porozuměním u protektorátních orgánů. Protektorátní baťovské společnosti vyvážely do Bulhar-

114 Tamtéž, sign. I/4, k. 154, inv. č. 588 – Dopis pražské kanceláře zlínské centrále, Praha, 25. 10. 1939.

115 MZA Brno, fond Svit, sign. I/2, k. 285, inv. č. 281 – „Export do Bulharska“, Zlín, 27. 1. 1948.

116 Jeden ze záznamů z května 1940 se rozepisuje o objednávkách gumové obuvi v Bulharsku, Maďarsku a Rumunsku. V prvním případě měla spotřeba surové gumy na výrobu 59 tisíc párů objednaných galoší a sněhovek činit 10 662 kg a 2 965 kg regenerátu. Jako kompenzaci za export cenné suroviny měla posloužit dodávka 20 tun starých pneumatik a gumových odpadků a mimo to se firma Baťa pokoušela získat od bulharských úřadů povolení na nákup kozích kůží. SOkA Zlín, fond Baťa, sign. XXVII, k. 1900, inv. č. 5 – „Situation der Gummischuh-Orders Export-Balkan“, Zlín, 2. 5. 1940.

ska prostřednictvím zlínské Kotvy především obuv a související spotřební zboží. Rovněž se hlásily o své místo při vývozu strojů a přijímaly nelibě, když je říšskoněmecké průmyslové svazy a strojírenské syndikáty při mezistátních jednáních obcházely.¹¹⁷

Rozvoj Bulharské Kotvy za války

Další impulz pro baťovské podnikání na Balkáně přišel s napadením Jugoslávie zeměmi Osy Berlín-Rím v dubnu 1941. Dělením kořisti se do Bulharska dostaly filiálky Baťa v minulosti zbudované Borovem na území jugoslávské Makedonie. Ještě ve dnech probíhajícího vojenského konfliktu byli do oblasti vysláni zástupci Bulharské Kotvy, aby prodejny převzali pod svá křídla. Prodejny si i pod novou společností ponechaly svá původní označení Baťa. Jejich zásobování bylo kvůli nedostačké infrastruktuře komplikované, doprava se prodražovala. Některé se proto dočkaly uzavření a jejich místo zastoupily ve druhé polovině roku 1942 nově zřízené prodejny na území centrálního Bulharska. Podle dochovaných záznamů jich Bulharská Kotva v roce 1943 provozovala na území celého státu ke třiceti.¹¹⁸

Společně s makedonskými filiálkami se do Bulharska dostal i hospodářský statek Strumica. Hospodářství zůstalo i po polických změnách v držení borovské společnosti Baťa, obhospodařování pak příslušelo Bulharské Kotvě. Válečnými událostmi byl statek výrazně poznamenán, konfliktu využili lidé z okolí k jeho plnění. Jen s obtížemi dostávali baťovští reprezentanti zpět rozkradené příslušenství. V souladu se staršími plány měly do statku plynout další investice do vybudování surovinové základny technických plodin, ale v nouzových podmínkách, jaké nastaly odtržením od Jugoslávie, bylo od realizace projektu upuštěno. Hospodářství se orientovalo na výrobu potravin, nedosahovalo však rentability, neboť podobná produkční struktura v okolí převažovala. Export potravin pak mařila vzdálenost statku od komunikačních tras. Obhospodařování pozemků probíhalo nadále spíše z obav, aby státní orgány v opačném případě neprosadily jejich zabrání.¹¹⁹

Prioritou investiční politiky v Bulharsku se stalo vybudování závodů na výrobu obuvi. Okamžitě po vydání povolení započala na jaře 1943 výroba v pronajaté

117 Srov. jednání o vývozu strojů na jaře 1941 za asistence baťovské společnosti Beag: Tamtéž, sign. XXVI, k. 1832, inv. č. 50.

118 SOkA Zlín, fond Kotva, k. 4, inv. č. 30 a SOkA Zlín, fond Exico, k. 12, inv. č. 162.

119 SOkA Zlín, fond Exico, k. 12, inv. č. 162.

továrně na vodovody v bulharském Ichtimanu. Nájem byl sice levný, podmínky však nebyly pro koncern nikterak výhodné. Veškeré stavební úpravy na katastru továrny připadly stávajícímu majiteli Františku Micherovi, rodáku z českých zemí. Protože poptávka po obuvi rostla, na katastru továrny probíhala poměrně nákladná přestavba. Produkci prodražovala také nízká dopravní infrastruktura a nedostatečný přístup k vodě.¹²⁰ Důvodem pro výběr pronájmu, navíc v krajně nevhodné oblasti s ohledem na baťovské společenské ambice,¹²¹ byla nemožnost získat na přelomu let 1942 a 1943 stavební povolení pro výstavbu továrny. S dalším využíváním objektu po válce se pro výše uvedené důvody nepočítalo. Koncernovní představitelé přemítali o výstavbě továrního města na svých pozemcích. Po válce se vedení znárodněného zlínského koncernu k myšlence vrátilo. Znárodnovací procesy v Bulharsku však plánovanou výstavbu zhatily, tovární město tak zůstalo zanesené pouze na papíře.¹²²

Baťovská továrna v Ichtimanu se orientovala na výrobu vojenské obuvi a sandálů. Civilní obuv tvořila jen menší díl výroby. V prvním roce (1943) se podařilo dosáhnout 180 tisíc párů, následující sezónu výrobní kapacita ještě vzrostla. Společně s růstem produkce se zvyšoval počet zaměstnanců, v roce 1943 působilo ve firmě na 250 osob. Zahájení výroby žádaného zboží představovalo pro firmu výrazný nárůst zisků. Bilance firmy k 31. prosinci 1943 skončila ziskem 7 154 287,- leva, z čehož největší položka 4 922 714,- leva byla přenesená jako rezervní fond určený na zvýšení akciového kapitálu. Zbytek peněz byl zajištěn na stavební úpravy v podniku, které navíc snižovaly daňový základ pro výpočet daně z válečných zisků. Ze zisku byla rovněž vyplácená pětiprocentní dividenda a členům správní a dozorčí rady byly stanoveny náhrady.¹²³

Rozvoji tovární výroby ve druhém roce provozu bránila nadměrně vysoká daň z válečných zisků, která odčerpávala až ¾ realizovaného výsledku. Tato hospodářská politika bulharské vlády přiváděla podnikání až k hranicím rentability. Na neustálé zvyšování daňové zátěže reagovaly firmy uzavíráním výroby. Firma Kotva sice výrobu udržela, ale pouze do září 1944, kdy do země vstoupila v rámci balkánských válečných operací sovětská armáda.

120 SOkA Zlín, fond Kotva, k. 4, inv. č. 30 – Statistika obchodních výsledků na bulharském trhu.

121 Mimo výše vyčtených nedostatků byl Ichtiman považován za komunistické středisko, což se s baťovským podnikáním neslučovalo. SOkA Zlín, fond Exico, k. 12, inv. č. 162.

122 SOkA Zlín, fond Kotva, k. 49, inv. č. 229.

123 SOkA Zlín, fond Exico, k. 12, inv. č. 162 – Protokol o čtvrté řádné valné hromadě akcionářů firmy „Bulgarská Kotva a. s. pro obchod, průmysl, dovoz a vývoz – Sofia, konané dne 29. května 1944“.

Na území Bulharska plánoval koncern zřízení další firmy, která měla nést jméno Baťa. Měla vyrábět, prodávat a opravovat boty, punčochy, ponožky a obuvní krémy. Podle vypracovaného projektu měl být dozor nad jejím chodem svěřen zlínské centrále, ačkoli rozdělení akciového kapitálu o tom na první pohled nesvědčilo. 99,5 % akcií měla držet Bulharská Kotva, zbývajících půlprocentní podíl měla kontrolovat zlínská firma Baťa přímo. Nicméně jako vedoucí reprezentanti společnosti byli vybráni Dr. Miesbach s Ing. Malotou ze Zlína a Angelov s Kostovem z Bulharské Kotvy. Pro pokročilou dobu (léto 1944) však projekt nepřekročil fázi vyjednávání na bulharských úřadech.¹²⁴

Kapitálové pozadí bulharských investic

Kapitálové pozadí Bulharské Kotvy koresponduje s obecnými trendy v investiční politice koncernu. Nástup nacistického Německa na konci 30. let se stal podnětem k vymezení sfér vlivů mezi kapitálovými skupinami usazenými ve Švýcarsku a ve Spojených státech – bez ohledu na původ svého kapitálu (mnohdy dovedně zastíraného).¹²⁵ Reprezentanti první skupiny se zaměřili na evropské země, druzí se ujal investic na ostatních kontinentech. Tímto rozdělením sfér se měl podle koncernového vedení redukovat prostor ke střetu s vládními administrativami, které tím přišly o argument o nepřátelském původu majetku. Dokud byl v letech 1938–1940 mezi zlínskou ředitelnou baťovského koncernu podnikajícího na rozšiřujícím se německém území a nacistickou správou hledán *modus vivendi*, švýcarské holdingové skupiny B. S. F. Stiftung a Leader A. G. ochotně zaskočily v situacích, kdy pano-

124 Tamtéž – „Gründung der Fa Baťa in Sofia“, dopis Ing. Malotovi, Ichtiman, 20. 7. 1944 a odpověď Bulharské Kotvě, Zlín, 27. 7. 1944.

125 K výměně akcií v portfoliích kapitálových skupin srov. analýzu „Report dated October 17, 1945 on a review of the records of B. S. F. Stiftung, Leader A. G. and the so-called „Trust“ for the purpose of inquiring into the ultimate beneficial ownership of these three institution“ vypracovanou curyšskou kancelář Price, Waterhouse & Co., blíže SchBA Bern, Bestand: E2001-07, Aktenzeichen: B.34.66.1, Signatur: E2001-07#1970/348#29*. V souvislosti s původem kapitálu se nedlouho po skončení války rozproudila zajímavá debata na švýcarských úřadech. Jejím podnětem se staly výzvy reprezentantů švýcarských investičních skupin financujících baťovské podnikání, ve kterých žádali po úřadech diplomatické intervence v Jugoslávii a Polsku proti zabavení tamních baťovských společností. Bernské úřady se po důkladném prošetření kapitálového pozadí těchto finančních institucí stavěly k diplomatickému zásahu zdrženlivě, neboť měly oprávněně podezření ze zahraničního původu jejich investic, blíže SchBA Bern, Bestand: E2001-07, Aktenzeichen: B.34.66.1, Signatur: E2001-07#1970/348#29*, taktéž SchBA Bern, Bestand: E2200.48-03, Aktenzeichen: E.2.2, Signatur: E2200.48-03#1969/55#158*.

vala obava ze zabavení koncernových majetků ze strany nacistů. Samy však v této době již novou investiční činnost nevyvíjely. Po roce 1940, kdy se baťovskému vedení ve Zlíně podařilo integrovat své podniky do německé ekonomiky, již nechávaly expanzi v širší střední Evropě plně na bedrech zlínské ředitelny.

Ústup švýcarských holdingů z financování nových projektů se kryl se založením Kotvy v Bulharsku. Proto se jejím výhradním vlastníkem prostřednictvím firmy Kotva s. r. o. Zlín stala zlínská centrála. První stanovy firmy Bulharská Kotva určily výši akciového kapitálu na 420 tisíc leva. Po dvou letech bylo ale zase vše jinak. Rozšířením působnosti firmy při teritoriálních ziscích Bulharska na úkor Jugoslávie úroveň kapitálu neodpovídala rozsahu vykonávaných finančních operací. Zlínská ředitelna proto rozhodla o jeho navýšení na půldruhého milionu leva. V původně naplánovaném termínu 30. července 1942 měla valná hromada přijmout dojednanou sumu, kapitalizace se však protahovala.

Na jaře 1943 se otázka dostala znovu na přetřes. K interním potřebám se připojily i vnější aspekty. Nový zákonný podklad o akciových společnostech v Bulharsku stanovil nejnižší přípustnou částku 1,5 milionu leva. Zlínská úředníci zareagovali rychle: „Zvýšení o Leva 1 080 000 bylo již poukázáno Kotvou, Zlín. Peníze došly do Bulharska a dosud nebyly Bulharskou Národní bankou ve prospěch společnosti převedeny. Zvýšení akciového kapitálu ve prospěch Kotvy, Zlín provede III. řádná valná hromada.“¹²⁶

Sotva transakce doběhla, bylo rozhodnuto o novém růstu. Zlínská Kotva se na něm měla podílet dalšími třemi miliony leva, firma Hrvatske tvornice gume i obuče d. d., Borovo dalšími dvěma. Přibráním Borova – a tím i zahraničních kapitálových skupin v jeho pozadí – měl být zhodnocen jejich vnos v podobě majetků obsazených Bulharskou Kotvou v Makedonii.

Funkci prezidenta společnosti Bulharská Kotva zastával zlínský ředitel Ing. František Malota. Předsedou její správní rady byla pověřena další osoba vyslaná ze Zlína, František Janča. Po jeho odvolání byl nahrazen Hansem Udolfem, ředitelem sofijské pobočky Pražské úvěrní banky. Zájmy koncernové centrály u Bulharské Kotvy hájili ve statutárních orgánech vedle Maloty ještě Rudolf Neumann, Ivan Hořejší a Karel Vojtěch, z nichž posledně jmenovaný v Sofii trvale pobýval. Mimo to na pozici vedoucích zodpovědných za různé úseky výroby a prodeje pracovali zlínské „vyslanci“ František Vazač, Miroslav Teichman, Jaroslav Homolka a Hynek Hoza.¹²⁷

126 SOkA Zlín, fond Exico, k. 12, inv. č. 162 – „Akciový kapitál, správní rada a dozorčí rada“, 1943.

127 Tamtéž, k. 12, inv. č. 162.

Ve správní radě měli zastoupení také bulharští státní příslušníci: advokát Dr. Angel Angelov, který spravoval veškeré právní záležitosti firmy, dále Nikola Alexandrov, který vykonával funkci ředitele společnosti, a konečně Stefan Radionov. Tyto postavy byly vybrány tak, aby disponovaly dostatečným vlivem potřebným k prosazování nejrůznějších firemních zájmů na úřadech. Charakter jejich intervencí se přitom odrážel i ve zlínských pokynech.¹²⁸ Ačkoli nechyběly stížnosti na přeceňování politického lobbingu v Bulharsku,¹²⁹ v jejich pozadí stála spíše obava z výše finančních nákladů, které na sebe osoby vybavené symbolickým kapitálem vázaly. „Doporučuji,“ můžeme se tak dočíst v jedné z pasáží o avizovaném navýšení počtu bulharských státních občanů ve správní radě, „aby se nevybírali lidé pro správní radu z politického života, jak se nyní snaží docílit pan Alexandrov, nýbrž čistě jenom z hospodářského prostředí a to ještě lidé menšího významu, protože by příjmy společnosti nestačily ani na požadavky správní rady.“¹³⁰

Závěr

Studie na příkladu čtyř zemí ilustrovala vývoj a proměny baťovského podnikání na území širší střední Evropy v předvečer války a v jejím průběhu. V reakci na nástup nacistického Německa a na formující se blok dvou mocenských táborů koncernoví představitelé urychleně diverzifikovali investice. V širší střední Evropě se zahájení válečného konfliktu stalo pro Baťu impulzem pro rozsáhlou investiční výstavbu. Na zavedených trzích, kam se řadila především Jugoslávie a částečně i Rumunsko, koncern posiloval své postavení a propojoval jednotlivé subsystémy do mimořádně efektivního hospodářského souboru.

128 Tak např. v instrukci nazvané „Problémy k řešení“ (Sofia, 1. 6. 1943) jsou tyto pokyny: „1) Projednáte a prosadíte u úřadů bezcelní dovoz všech strojů, zařízení a materiálu. 2) Pro výstavbu továrny prosadíte na dobu 5 let ustanovení, že 50 % čistého zisku společnosti Korva nebude zdaňováno žádnými daněmi, včetně daně válečné a tímto obnosem bude dotována zvláštní rezerva pro výstavbu továrny. 3) Postaráte se o hladké a věcné okamžité vyřizování cen pro naše výrobky. Dosavadní stav, že čekáme již téměř měsíc na schválení cen a zboží zůstává na skladě, nesmí se opakovat. 4) Vyřídíte, aby náš člověk byl v cenové komisi pro stanovení cen obuvi zastoupen tak, aby měl vliv při rozhodování a mohl zasáhnouti tam, kde naše zájmy jsou ohroženy ...“ SOkA Zlín, fond Exico, k. 12, inv. č. 162.

129 Cesta k úsporám v řídicím oddělení se měla mimo jiné ubírat: „Omezením všech zbytečných režii jako večere s poslanci, zbytečné cesty atd.“ Tamtéž – „Akciový kapitál, správní rada a dozorčí rada“, 1943.

130 Tamtéž – táž zpráva.

Význam baťovských společností v Jugoslávii soustředěných kolem továrního komplexu v Borovu, jinak nejvýznamnější evropské investice koncernu na jih od československých hranic, již koncem 30. let začal přesahovat území sídelního státu. Zejména s rostoucí nestabilitou středoevropského regionu v roce 1938 se posilovalo jejich postavení v celosvětovém baťovském koncernu. Borovská ředitelna po tři roky suplovala některé výkonné a kontrolní funkce zlínské centrály nad územím širší střední Evropy. Její představitelé uváděli však veškerá zásadní rozhodnutí do praxe až po jejich prodiskutování se zlínskou ředitelnou. Po napadení země v roce 1941 se většina těchto kompetencí vrátila zpět do Baťovy moravské metropole. S rezidui zavedeného organizačního schématu, zejména v rozhodujících personálních otázkách, se pak setkáváme po balkánských a středoevropských zemích po celou etapu druhé světové války.

Rozkouskování Jugoslávie do několika administrativních celků zčásti pohlcených jejich sousedy a zčásti rozdělených mezi tři „nástupní“ satelity výrazně poznamenalo chod Borova. Za chorvatskou administrativní hranicí se ocitla většina prodejen, na jejichž odbyt byla kapacita továrny před válkou dimenzována. Množily se rovněž problémy v zásobování surovinami. Výroba za války tak ani v nejvýkonnějších letech nedosahovala poloviny předválečné produkce. Borovské vedení čelilo této nepříznivé situaci zaváděním alternativních výrobních programů (výroba dřeváků) a doplněním servisu v podobě správkáren obuvi, opraven ponožek a punčoch, prodlužujících životnost produktů. Dezintegrace jednotného jugoslávského území a výstavba celních hranic přiměly vedení současně k posilování a zřízení nových společností na srbském území. Rozsah jejich výroby ale nesnesl s Borovem srovnání.

Aktivita vynakládané v Rumunsku kopírovaly od 30. let trendy uplatňované běžně i na dalších evropských trzích, které se nestavěly k aktivitám koncernu vylouženě nepřátelsky. Po prvotních dodávkách obuvi velkoodběratelům se rozhodla zlínská centrála podpořit své postavení v zemi zřízením vlastní společnosti. Ta se snažila na dovoz obuvi postupně nabalovat další zlínské produkty, což vyprovokovalo zřízení specializované obchodní společnosti zaměřené na prodej pneumatik. Jedna z dalších investic však překračovala dosavadní investiční politiku koncernu. Na území bohatém na zemní plyn nechalo vedení na přelomu let 1936 a 1937 zbudovat továrnu na výrobu specializovaných sází. Její chod však brzdily problémy s nestabilitou při výronech plynu, které se staly také impulzem k zásahu státní správy. Po něm muselo firemní vedení přenechat podnik za nevýhodných finančních podmínek konkurenční firmě. Přesto i v Rumunsku přikročil koncern během vá-

lečné epochy ke kompletování podnikatelských aktivit o vlastní výrobní obuvní program a v komerční sféře o doplnění o velkoobchodní prodej.

Završení revizionistických snah Bulharska a Maďarska, jejichž území se dosud výrazněji vymykala dosahům koncernového působení, se stalo pohnutkou pro infiltraci baťovských aktivit i na jejich trhy. V reakci na požadavky maďarských představitelů na odstoupení slovenských a podkarpatoruských území těsně po mnichovských událostech nechalo zlínské vedení v šibeničním čase zřídit na předpokládaném území záboru samostatnou firmu skládající se z podnikových prodejen a obuvní továrny a koželužny v Nových Zámcích. Její chod svěřilo do rukou loajálních slovenských zaměstnanců maďarského původu. Pro aktuálně probíhající proces „odžidovštění“ maďarské ekonomiky se setkal pokus o zakotvení koncernových aktivit v novém státě s pochopením budapeštské vládní administrativy. Kontury jednání z počátku roku 1939 určily pak baťovskou strategii v dalších měsících a letech. Baťovští představitelé nezapomněli na svůj závazek přenosu výroby ze zabraných území do „dolní“ země. S vlastní výstavbou obuvní továrny a obytné kolonie v obci Martfü na břehu řeky Tisy se započalo v roce 1941. V důsledku probíhající války se však podařilo realizovat jen menší část výstavby. Přesto roční výroba v úspěšnějších letech přesáhla hranice jednoho milionu párů obuvi. Nerušený chod tamní obchodní sítě, rozšířeně o další prodejny po záboru části jugoslávských území v roce 1941, zaručovaly pravidelné dodávky obuvi od baťovských společností z protektorátu.

Nejdéle odolávala baťovským pokusům o obsazení trhu bulharská administrativa. Vlastní firmu se podařilo zlínskému vedení ustavit teprve koncem roku 1939, její hlavní rozvoj však přišel po bulharském obsazení jugoslávské části Makedonie, se kterou se do země dostala tamní obchodní síť. Baťovské velkoobchodní společnosti Bulgarska Kotva s exportně-importními operacemi v jejím pracovním programu se podařilo získat povolení na provoz továrny. Okamžitě po jeho vydání započala na jaře 1943 výroba v pronajaté továrně na vodovody v bulharském Ichtimanu. Plnému rozvinutí výroby bránila pokročilá doba války.

Provedený rozbor baťovských společností na takto rozsáhlém území s odlišným záběrem aktivit a současně odlišnou genezí umožňuje rovněž vyslovit některé relevantní závěry o koncernovém charakteru expanze. Budování zahraničních koncernových společností ve 30. letech včetně výstavby továrního města v jugoslávském Borovu bylo hrazeno z prostředků mateřských společností ve Zlíně a holdingových společností spravovaných advokátní kanceláří JUDr. Georga Wettsteina a jeho tří společníků ze švýcarského Sv. Mořice. Nástup nacistického Německa na

konci 30. let se stal podnětem k ústupu severoamerických kapitálových skupin do pozadí, byť zčásti jen formálního, čímž se měl podle koncernového vedení redukovat prostor ke střetu s vládními administrativami (zejména nacistického Německa), které tím přišly o argument o nepřátelském původu majetku. Švýcarské holdingové skupiny B. S. F. Stiftung a Leader A. G. přitom ochotně zastoupily na evropských trzích zlínské centrum v situacích, kdy panovala obava ze zabavení koncernových majetků. Samy však v této době již novou investiční činnost nevyvíjely. Po roce 1940, kdy se baťovskému vedení ve Zlíně podařilo integrovat své podniky do německé ekonomiky, již nechávaly expanzi v širší střední Evropě plně na bedrech zlínské ředitelny. To se odrazilo na zlínském původu investic směřujících do dosud „nekolonizovaného“ Maďarska i Bulharska.

V průběhu válečných let se základní kapitál většiny sledovaných baťovských společností zásluhou koordinovaného postupu jejich představitelů s mateřskou centrálou ve Zlíně (a se švýcarskými investory) zněkolikanásobil. Zlínské vedení nechalo vybavovat dceřiné společnosti technologickým zařízením a spotřebním zbožím zpeněžitelným na místních trzích. Zisky končily se souhlasem valných hromad akcionářů složených ze zlínských reprezentantů a místních fiduciářů v rezervních фондах, ze kterých se pravidelně odčerpávaly na posílení základního kapitálu. Zúčastněným stranám přinášel koordinovaný postup současně nemalé úspory na daních. Mateřská společnost zase ukládáním svých prostředků v podobě akciového kapitálu v zahraničí rovnoměrně rozprostírala svá finanční rizika, zároveň posilovala na cizích trzích svou konkurenceschopnost. Nehledě konečně k tomu, že rostoucí dluhy dceřiných společností je udržovaly v subalterním postavení vůči zlínské centrále.

SUMMARY

This study describes the development and evolution of Baťa's entrepreneurial activities in the wider territory of Central Europe on the eve of the war. In particular, it specifically illustrates the concern's business activities within the selected territories of Hungary, Yugoslavia, Bulgaria and Romania and their territorial and administrative transformations at the end of the 1930s and first half of the 1940s. In its well-established markets, which particularly included Yugoslavia and somewhat also Romania, the concern strengthened its position and connected individual subsystems into an extraordinarily effective economic ensemble. The Baťa's concern's business entities concentrating in Yugoslavia's Borovo were among the historically oldest, most financially demanding, and economically most developed foreign investments. The situation was also similar in the case of the Bucharest offices and the Buča plants in Romania, where the concern had already securely anchored itself in the 1930s and even installed the economically demanding technology there for the manufacture of the special soot required for their rubber factory. By contrast with this, the beginning of the concern's regular business activities in Érsekújvár and especially in Martfű; that is in the state administrative of Hungary, as well as also in Sofia and Ihtiman in Bulgaria came as late as the eve of the military conflict in Europe and in both cases their expansion is linked with the territorial expansions of both states at the expense of their neighbors.

The analysis performed on the concern's companies over such an extensive territory, given the varying natures of the concern's activities as well as the diverse origins of the enterprises enables the expression of several relevant conclusions about the character of the concern's expansion. Building up the concern's foreign companies in the 1930s, including the construction of the factory town at Borovo, was financed by the maternal company in Zlín and the foreign capital groups managed by the Swiss legal office of JUDr. Georg Wettstein and his associates. The rise of Nazi Germany at the end of the 1930s became the initiative for the withdrawal of North American capital groups to the background, though this was partially only a formal measure. At the same time, the Swiss holding groups B. S. F. Stiftung and Leader A. G. willingly represented the Zlín headquarters in the European markets in situations where the fear of confiscation of the concern's property ran high. However, during this period they did not undertake any new investment activities themselves. After 1940, when the Baťa company administration in Zlín managed to integrate its enterprises into the German economy, they

had already begun to leave expansion into further territories of Central Europe entirely on the shoulders of the Zlín manager's office. This was reflected by the Zlín origin of investments sent into the still-“uncolonized” lands of Hungary and Bulgaria.

SEZNAM AUTORŮ

PhDr. Jiří Kuděla, Ph.D.

Generální konzul ČR v Drážďanech,
Ministerstvo zahraničních věcí ČR,
Generalkonsulat der Tschechischen
Republik, Erna-Berger-Strasse 1,
01097 Dresden
J.Kudela@seznam.cz

Mgr. Martin Marek, Ph.D.

Historický ústav,
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity,
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
22916@mail.muni.cz

Mgr. Kateřina Pražáková, Ph.D.

Historický ústav,
Filozofická fakulta Jihočeské univerzity
v Českých Budějovicích Branišovská 31,
370 05 České Budějovice
katerina.prazakova@gmail.com

Mgr. Daniel Slavík

Ústav světových dějin,
Filozofická fakulta Karlovy univerzity,
Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
slavidan@seznam.cz

Mgr. Tomáš Sterneck, Ph.D.

Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
Centrum raně novověkých studií,
společné pracoviště
s HÚ Jihočeské univerzity,
Branišovská 31, 370 05 České Budějovice
sterneck@volny.cz

Mgr. Jana Škerlová

Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
pobočka Brno
Veveří 97, 602 00 Brno
hrabcova@brno.avcr.cz

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, Bohuslav Litera, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněc, Petr Kaleta,

Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek,

David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha),

Václav Veber (Pardubice); Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšinová (Bratislava),

Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. | Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází třikrát ročně / The journal is published three times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 100. Vydává Historický ústav AV ČR,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9.

Tel.: 532 290 502

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s.p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele

www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s.p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9

130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též

v Knihkupectví Academia nebo přímo

v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9-Letňany

